
Az ukrán–orosz ellentét geopolitikai háttéréről

„Amerikai gyarmat lesz Európa? Lehetséges?”

Bruno Maçães: Eurázsia hajnala

(Ukrajna a geopolitikai paplan alatt) A tanulmány célja nem kevesebb, mint Ukrajna létrejöttét, jelenlétét és közeljövőjét vizsgálni geopolitikai szempontok alapján. Viszont az évszázados orosz birodalom részeként nem kerülhető meg a nagy szomszéd geopolitikai elemzése sem. Nyilván a teljes körű vizsgálat egy tanulmány kereteit szétfeszíti, ezért a terjedelmi lehetőségeket is figyelembe kell venni. A lehetetlen helyett a leghatékonyabbat próbáljuk rögzíteni és összevetni.

Bő három évtizede Közép-Európa leszakadt a szovjet-szférából (orosz megszállás, varsói szerződés, KGST), mely folyamatot a nagyhatalmi egyezmények garantáltak (reykjavíki találkozó, máltai egyezmény). Vagyis eldőlt: a régi Zwischeneuropa, a „köztes Európa” végérvényesen az Európai Unióhoz tartozik, és egy kis hezitálással ez érvényes lett a balti államokra is. Ennek megfelelően Ukrajna lett az új köztes terület az Unió és az Orosz Föderáció között.

Brzezinski (A nagy sakktabla mestere¹) szerint – aki lengyel származású disszidens geopolitikus volt az Egyesült Államokban, éppen ezért be volt oltva egy kis oroszellenességgel – Ukrajna függetlenségében Lengyelország, Közép-Európa, sőt Európa biztonságát látta a lehetséges orosz fenyegetéstől. Hozzá kell tennünk: erősen antikommunista is volt. Vagyis ő indukálta az európai sakktabla átrajzolását, ami az orosz érdekszféra jelentős, akár 2000-3000 kilométeres hátrahúzását jelentette. Ennek a garanciális eleme volt a független, semleges Ukrajna léte, ami „sem ide, sem oda” státuszt jelentett. Ukrajna nélkül Oroszország már nem eurázsiai birodalom. Ukrajna ennek megfelelően geopolitikai értelemben felértékelődött, az összes játékos szerint, az EU, az USA és Oroszország számára is. A fontos geopolitikai sakkmezőből egyenesen következik a harc és a feszültség, minél értékesebb egy mező a táblán, a játékosok annak megfelelően megteszik a tétjeiket.

De mi is ez az Ukrajna: ország, nemzet, nemzetállam, birodalom? Hiszen nem is olyan régóta létezik újra mint önálló állam... Volt előzménye, van magállama², mi a történelmi múltja, etnogenezise stb.? És ami még fontosabb, milyen jövője lehet? Mi látszik a horizonton? Kik játszanak vele – tudtával és tudta nélkül?

Kezdjük a régmúlttal! A nagy kérdés, hogy az orosz államiságnak és az azt meghatározó ortodox kereszténységnek hol leledzik a kezdete, hol volt az első központi területe, magterülete. A hetedik és nyolcadik században nem beszélhetünk sem ukrán népről, sem orosz népről, kizárólag kelet-szláv törzsekről (drevljánok, poljánok, szeverjánok, radimicsek, drehovjánok, vjaticskok stb.). Az államiság a Kijevi Rusz állammal kezdődött, a varég eredetű Rurik-dinasztiával, mely egyesítette a sok szláv törzset, és a kereszténységgel karöltve egységesítést hajtott végre, majd a 11. században darabjaira hullott. Az ezt követő mongol-tatár betörés a hatalmi centrumot keletebbre és északabbra helyezte át, majd a 16. századtól egy orosz egységesítési törekvés és birodalomépítés kezdődött el. 1475-től a mai Ukrajna déli területét magába foglaló Krími Kánság behódolt a Török Birodalomnak. Eközben a Lengyel Királyságból és a Litván Nagyfejedelemségből kialakult perszonálunió óriási területeket hódított meg, a mai Kijevet és az óriási ukrán pusztaságot, ekkor alakult ki az elnevezése is a területnek: Ukrajna, mely határvidéket, határterületet jelentett³

Lengyelország, a Török Birodalom, a Krími Kánság, Oroszország sávjában több százezer négyzetkilométeren. Pusztaság, melyen a katonák, a rablók, a horda át- meg áthatolt, pusztítva. Itt e bizonytalanságban alakult ki maga az ukrán nép. Meghatározó eleme volt a vallás, az ortodox kereszténység, amely összetartó szerepet is betöltött. Jellemzője volt az iszlámellenesség, és ehhez társul majd a lengyel katolikusokkal szembeni ellenérzés is. Egy kicsi hasonlóság figyelhető meg a mi határterületünkön kialakuló hajdúsággal, mely reformátusságának is közösség-szervező ereje volt és katolikusellenessége, valamint hasonlóan katonai közösségi szabadságjogai is voltak. A kozákok katonai vezetőit hetmanoknak hívták, melyek vezetésével felláztak a lengyelek ellen. Az ukránok egyik legnagyobb hőisének Bohdan Hmelnickij (1595–1657) vezetésével több győzelmet is arattak, szobra ma is Kijevben áll.

Hmelnickij végül muszájból megállapodott az oroszokkal, hogy a független Ukrajnát az orosz birodalomhoz köti, és az 1654. január 18-i perejaszlavi egyezményben kimondták az ország egyesülését, amit az oroszok nem háláltak meg, hanem megtoroltak és a megígért autonóm jogokat „elfelejtették” megadni, rávetett állapotba kényszerítve az ukránokat. Innen kezdődik a két nép ellentéte; testvérnép és mégis... Az ukránokat, kozákokat jobbjátsorba kényszerítik, sőt az ukrán nyelvet többször üldözik és betiltják, erőszakos oroszosítás figyelhető meg. Sajnos a Szovjetunió sem lesz jobb, így az ukránok egy része szövetségre lépett a náci megszállókkal, így kölcsönös népiirtásba torkollott az ellentét. Sőt, Sztálin a *holodomor* idején 1932–33 között 7,5-8 millió ukránt éhhalálra ítelt, amit az ukránok, mit tagadjunk, nem akarnak, és nem tudnak elfelejteni.

Visszatérve a történelmi léptékekre: Oroszország a világ legnagyobb kiterjedésű állama. Története Retteget Ivántól kezdve a folyamatos terjeszkedés minden irányba, elsősorban a gyenge, politikailag üres, légüres térben, majd az értékesebb európai területek felé (Baltikum, Ukrajna, Fekete-tenger, majd Lengyelország). Célja Európa belső magterületeinek az elérése. Ez ellenében alakultak szövetségek, hogy ezt megakadályozzák, visszaszorítsák. Geopolitikai jellegzetessége, hogy az Uráltól nyugatra elterülő területek, a Kelet-európai-síkság, egy pizza szelet formájú területhez hasonlít, amely egyre keskenyülő pontban Lengyelország felé csúcsosodik ki. Ez Oroszország számára egy kétélű fegyver: csak szűk keresztmetszeten keresztül támadható, viszont ha itt betört az ellenség, akkor csaknem lehetetlen feltartóztatni. Csak a távolság és a „Tél tábornok” tudta ezt több ízben megtenni. Az Uráltól keletre fekvő területek geopolitikai jellemzője, hogy bár könnyű megtámadni, de kevés elfoglalható elem van a nagy kiterjedésű földeken kívül, amelyek a megnyúlt utánpótlási vonalak miatt sebezhetővé teszi a támadót, viszont óriási a nyersanyag-készlete.

Az Orosz Birodalom kialakulásában rendkívül nagy szerepe van a földrajzi tényezőknek. Természetes védelmi vonal nélkül kiszolgáltatott volt a mongolok támadásainak, így azt a következtetést vonta le, hogy saját védelme érdekében terjeszkednie kell, egészen a Csendes-óceánig, ez a belső-gyarmatosítás. Nagy (I.) Pétertől kezdve Oroszország figyelme a Nyugat felé fordult és bekebelezte a Baltikumtól a Kárpátokig tartó területet, létrehozva egy Moszkva (mint szív, „szláv-heartland”) körüli ütköző zónát. Nagy (II.) Katalin uralkodásától pedig a Fekete-tenger partvidéke vált fontossá. Ha ezt a két irányt nézzük, mármint a Balti-tenger és a Fekete-tenger, akkor ebben benne van a szárazföldi hatalom érdeklődése a tengeri hatalmi lét felé, ami kapu a világra, terjeszkedési lehetőség a világban. Ez már magában hordozza a birodalmi túlterjeszkedés jeleit és lehetőségét, különösen Oroszország geopolitikai Achilles-sarkát jelentő, meleg kikötőkért folytatott küzdelme (pl. Törökország, román fejedelemségek, Boszporusz, krími háború, Közép-Ázsia, Afganisztán, India, Távolság-Kelet, Vlagyivosztk, Port Arthur, Csuzima) során. Háborúk sokaságát lehet ezzel megmagyarázni

és ezek a geopolitikai irányok változatlanul is fennmaradtak. Sztálin írta Engels az Orosz Birodalom külpolitikáját bíráló írásának margójára, hogy az orosz külpolitikával, annak céljaival és irányjaival semmi baj nem volt, sőt azok a mai napig fennállnak. Gondoljunk Közép-Európa bekebelezésére, a Balkán-félszigetre, a görög polgárháborúra, Mongóliára, Koreára, Vietnámmra, az afganisztáni bevonulásra stb. Mintha a történelem ismételné magát, ismét és ismét (pl. Abházia, Csecsenföld, Dél-Oszétia, Szíria, Szevasztopol, Krím-félsziget, Donbass).

A Szovjetunió és befolyási zónájának az összeomlását az orosz elit, mindenekelőtt Vlagyimir Putyin, Oroszország geopolitikai tragédiájának tartja, míg a NATO keleti bővítését, létét fenyegetőnek. A volt szovjet befolyási zónát három részre lehet felosztani: azok az államok, amelyek továbbra is Oroszországhoz kapcsolódnak (pl. Közép-Ázsia, lásd a közelmúlt kazah válságba való beavatkozását). Egy másik csoportot alkotnak, amelyek Nyugat-Európához tartoznak újra (Közép-Európa, Baltikum országai) és végül, melyek új átmenetet képeznek (Ukrajna, Fehéroroszország, Grúzia és Moldova, Transznisztria⁴). A 2013-as események eskalálódása Ukrajna ezen, problémás geopolitikai helyzetére vezethető vissza: mert érdekszféra-váltása és lehetséges csatlakozása az EU-hoz Oroszország szemében azt jelenti, hogy ellenségei átlépik a Rubicont. Ráadásul Oroszország egyetlen meleg vízi kikötője, *Szevasztopol* is veszélybe került, amely visszaszerzéséért Oroszország hajlandó volt azonnal cselekedni. A jövőben, erejének függvényében, Oroszország folytatni fogja egykori puffer zónájának a helyreállítását. S akkor még nem beszéltünk a Kaukázus térségéről (Csecsenföld, Grúzia, Abházia, Észak- és Dél-Oszétia stb.)!

Nézzük meg a geopolitikus Kaplan véleményét⁵:

- Németország gázszükségletének 40%-a Oroszországból jön.
- Nagy kérdés: ha jön, akkor milyen fenyegetés, gazdasági zsarolás érkezik Oroszországra, és a Gazprom felől?
- Ehhez miként áll a NATO, USA, Németország, Lengyelország és Skandinávia!
- Mi lesz rövidtávon Ukrajnával (nyilván ez a középtávot is meghatározza [ld. új hidegháború megidézése])?
- Németországnak és Franciaországnak mi a jobb: külön mag-Európa és külön Mitteleurópa? Vagy egyben minden és további terjeszkedés?
- Oroszország külpolitikáját mindig befolyásolja a mindenkori belpolitikai helyzet, a politikai-gazdasági kormányzat (Putyin és környezete) bevizsgálja az adott belpolitikai körülményeket és ennek megfelelően hozza meg külpolitikai döntéseit, vagyis ez is meghatározó erővel, vektorral bír (sokszor a külső üzenet belülről szól!).
- Létezhet-e Európától független Heartland (ld. Mackinder⁶), gazdaságilag mindentől független Oroszország nem létezhet (autarchia sokáig fenntarthatatlan), ez lépéskényszerként is jelentkezhet
- A geopolitika, amit a szovjet időkben „démonizáltak”, bosszúálló kísértetként visszatért az egész térségbe (ld. Kaukázus, Ukrajna, Baltikum, Közép-Ázsia, Távol-Kelet, muzulmánok, kínai erőter, demográfia). A földrajz kívánja, ami a sajátja! És sajnos nemcsak a nyelvét nyújtja, hanem olykor vért kíván!
- Kelet vagy nyugat? – régi kérdés. Sztálin mondta: „mi keletiek vagyunk, vagyis ázsiaiak, nem Európaiak” Rettegett Iván örököse volt modern köntösben. Ezt pedig senki nem kívánhatja vissza (sem Brüsszelben, sem Washingtonban)!

A „jó öreg” Spykman⁷ (disszidens geopolitikus⁸ volt, Hollandiából települt át) arra mutatott rá, hogy az egységes Eurázsia geopolitikáját a dinamizmus nélkül nem lehet megérteni. A

dinamizmus a legnagyobb tengeri hatalom és a legnagyobb szárazföldi hatalom együttes mozgását jelenti térben és időben. A Brit Birodalom pozícióját az eurázsiai szárazföldi masszívum tengeri körülzárásával biztosította, s haditengerészeti fölényét az azt körülvevő tengeri útvonalon keresztül tartotta fenn. Ezt a pozíciót fenyegethette volna a kontinens part menti övezetében megjelenő új, konkurens tengeri hatalom, vagy az orosz szárazföldi hatalom tengerhez való kijutása, amit végérvényesen nem lehetett megállítani (ld. a vietnámi háborút) és részben erről is szólt a szíriai polgárháború. A Brit Birodalmat felváltotta az Egyesült Államok tengeri hatalma (repülőgép-anyahajókkal), ki a világ tengereit tartja ellenőrzés alatt. Az orosz–kínai szövetség viszont ezt zilálhatja szét! Egyben belső feszültség is van az USA-n belül a nemzetállam Amerika és a birodalmi Amerika között. Egy adott államon belüli politika és ugyanennek az államnak a külpolitikája között fontos dinamizmus van, amit érdemes felfejteni, mert akkor könnyebb megérteni a külpolitikai szándékát is (ez érvényes az USA-ra, az oroszokra, sőt a jelen Kínára is).

Térjünk vissza Oroszországra. Mit jelent Oroszország számára a geopolitika visszatérése?

Moszkva kemény, a reális geopolitikai viszonyokon alapuló politikát folytat. Az orosz sikere egyik titka a geopolitikai tényezőkben rejlik. Az orosz terület nagysága, a nyersanyagkincsek nagy potenciális lehetőségeket rejtnek magukban. Az amerikai–kínai vetélkedés felértékeli Oroszországot. Ebben a küzdelemben eddig Putyin ügyesen játszott kiegyensúlyozó szerepet.

Az elkövetkező évtizedekben a Csendes-óceán térsége is fontos geopolitikai vetélkedés színtere lesz: lásd Tajvan, Spratly-szigetek, Indonézia és Ausztrália. A transzkontinentális kereskedelmi utak telítettsége és veszélyeztetettsége felértékeli az Arktiszt, mint nyersanyagforrást, s mint alternatív útvonalat is. A vetélkedés az Északi-sarkkörért már meg is kezdődött. A klímaváltozással, felmelegedéssel ez a terület felértékelődik, és az orosz közelség és a tengeri talapat kiaknázásának a lehetősége nagyon-nagy perspektívát tartogat Oroszország számára.

Azsia robbanásszerű fejlődése óriási lehetőségeket tartogat Kelet-Szibériában is, amivel egyelőre Moszkva nem tud élni. A kínaiak készek ezt megoldani. Ne felejtjük el, az ő nyersanyagigényük szinte kielégíthetetlen. Szibéria és az orosz Távolszibériát a kínai ipari növekedés fenntartásához nélkülözhetetlenek.

Mindazonáltal, Szergej Karaganov (Csizmadia 2021) (orosz geopolitikus) szerint hiba lenne Oroszországnak elfordulni Európától, még ha az európaiak időnként „moralizálnak” is, és az európai bürokrácia különböző „kisstíliú intrikákat sző” is. Ebből a szűrős megjegyzésből is látszik, hogy Oroszországban a birodalmiság, az orosz anyácska egyértelműen hatalmi, geopolitikai értelmet nyer, és a brüsszeli demokrácia export valami úri huncutságnak van beállítva. Európa ettől függetlenül mindig a modernizáció forrása volt Oroszország számára. Láthatóak-e különbségek a régi és az új orosz geopolitikai jellemzők között? Érdemes ezeket vázlatosan összehasonlítani.

A cári Orosz Birodalom geopolitikai jellemzői

- Balti-tenger ellenőrzése, Baltikum és Finnország megszerzésén keresztül
- Európa belső területei felett ellenőrzés szerzése, Közép-Európa ellenőrzése, Lengyelország felosztása, Varsó megszállása
- Fekete-tenger orosz beltengerré alakítása, Boszporusz, Dardanellák ellenőrzése, kijutás biztosítása a Földközi-tengerre nem sikerült; a krími háború (1853–56) vereséggel és megalázó békekötéssel végződött Párizsban (Franciaország és Nagy-Britannia szövetségével szemben)

- A Balkán-félsziget ortodox keresztény népei feletti gondnokság megszerzése, szövetségi alávetett államok létrehozása (Románia, Szerbia, Bulgária)
- Kaukázusi átjárók biztosítása, a Transzkaukázus megszerzése, oszétok ortodoxszá válása, hágók biztosítása, örmény egyház szövetsége a törökök ellen
- Közép-Ázsia megszállása, Afganisztánon vagy Iránon keresztül az indiai szubkontinensen melegtengeri kikötő megszerzése (britek miatt nem sikerül, végül felosztják Iránt és Afganisztánt befolyási zónákra)
- Szibéria és Távol-kelet gyarmatosítása, betelepítése, fegyencekkel, jobbágyokkal, Mandzsu-Kína befolyásának a visszaszorítása, Tuva, Külső-Mongólia, Bajkál-tó környéke, Csendes-óceáni kikötő Vlagyivosztk kialakítása, Transzvasút kialakítása a kolonizáció miatt. Viszont a csendes-óceáni flotta létrehozása Mandzsúria feletti ellenőrzés megszerzése nem sikerült, a japán–oroszháború (1904–05) vereséggel végződött (Port Arthur, Mukden, Csúzima).

A Szovjetunió geopolitikai jellemzői

- Birodalomként működik tovább, bár ezt tagadta
- A cári külpolitikai célok megmaradtak
- Sztálin felosztja Iránt az angolokkal, az 1943-as teheráni találkozó orosz megszállási zónában volt
- Ki akart jutni a Földközi-tengerre
- Megszállta Közép-Európát, sőt bábállamot hozott létre Németországon belül is (NDK)
- Nyugat-Európa megbontására pártokat, szervezeteket és terrorista csoportokat hozott létre (Spanyolországban, NSZK-ban, Olaszországban, Észak-Írországon)
- Balkán-félszigetet kliens államokba szervezte, igaz nem az ortodox egyház, hanem leninista ideológia, vagyis a kommunizmus álcája alatt, melyet vallásként működtetett
- Meg akarta szerezni India kikötőit, és a Közel-Keleten támaszpontokat alakított ki (szövetséges államok, Szíria, Irak, Líbia, palesztinok, Csendes-óceán mentén is, vö. Vietnám)
- Csendes-óceáni flottát hozott létre (ami nem sikerült a cári időszakban)
- Kliens államokat hozott létre Afrikában (Angola, Etiópia, Mozambik) és Amerikában (Kuba, Nicaragua, Venezuela)
- Ennek a birodalmi attitűdnek durva megjelenési formája az agresszió: berlini felkelés leverése, budapesti forradalom vérbe fojtása, Poznań, prágai bevonulás, és végül az afganisztáni háború.
- A hidegháború úrháborús, csillagháborús fejezetét elbukta és ez csodálatos volt a demokráciák számára; de végzetes dolgokat eredményezett az oroszoknál: hadigazdálkodás, tervgazdálkodás látványos kudarca, életszínvonal drámai csökkenése, kifulladás. Majd következett egy átmeneti káosz, széthullás! „Black-hole”.

Oroszország geopolitikai jellemzői

- Átmeneti szétesés után, birodalomként működik ez is, nincs új a Nap alatt
- Kommunizmus helyett újra az ortodox egyház a fő szövetséges
- Megállította a további szétesést, erőszakkal (állam-politika-gazdaság-volt KGB összefonódása)

- A cél a régi orosz birodalmi határok visszaállítása (mínusz Baltikum és Finnország), mint befolyási zóna (nem, mint birodalmi határ, nagyon nagy különbség), ez csak részben sikerült
- Kaukázus biztosítása: csecsen-háborúk (első és második), abház és oszét háborúk
- Melegtengeri kijárat biztosítása, Balti-tengeren Kalinyingrád; fekete-tengeri támaszpontok biztosítása, ld. Szuhumi Abházia függetlenségének az elismerésével (1992, 2008), Szevasztopol biztosítása Krím-félsziget megszállása, népszavazás és annektálása (26.844 km² és közel 2,3 millió ember). Odessza sikertelen megszállási kísérlete stb. Luhanszki Népköztársaság, függetlensége 2014, 8377 km² és közel 1,5 millió ember, Donyecki Népköztársaság, függetlenné nyilvánítva úgyszintén 2014, 8902 km² és 2,3 millió lakos.
- Érdekes, hogy pártokat most is támogat az Unióban, de már nem a kommunista pártokat, hanem szélsőjobb oldalonak megbélyegzetteket és antiglobalista mozgalmakat, a befolyás visszafelé is működik. Senki sem ártatlan a játékban!
- Középtávon be akarja integrálni Fehéroroszországot, ha máshogy nem, valamilyen szövetségi rendszer részeként (csak erre 3-5 milliárd dollárt költ évente)
- A Balkán-félszigeten is szövetségi rendszert próbál kialakítani több-kevesebb szerencsével, Crna Gora, Bulgária – itt kevesebb sikerrel. Szerbiában és a Boszniai Szerb Köztársaságban több sikerrel
- Kimondott célja (sőt követelése) Ukrajna, Grúzia NATO- és EU-tagságának a megakadályozása, oroszbarát kormányra juttatása nem sok sikerrel (ld. csak Donyecki és Luhanszki Népköztársaságokat)
- Egy sor bábállamot hozott létre érdekeinek az érvényesítésére, viszont ezek rengeteg pénzébe kerülnek, mivel nem gyarmatok, nem hoznak, hanem visznek (Csecsenföld, Dagesztán, Dnyeszter Menti Köztársaság, Észak- és Dél-Oszétia, Abházia, a donbaszi népköztársaságok stb.). A presztízsnek ára van. 15 milliárd dollárra becsülik az éves költségét, ez jelentősen megertheli a jelenlegi Oroszország büdtségét, hogy kénytelen pénzel és olcsó gázzal közvetlenül segíteni e kliens államokat.
- Oroszországon kívül rekedt orosz ajkúak millióinak (kb. 15-18 millióan vannak) a felhasználása, érdekeik biztosítása esetleg kijátszása is benne van a pakliban
- Energiapolitikájával próbálja világpolitikai fontosságát és befolyását növelni, vagy inkább fenntartani. Geopolitikai eszköznek használja nyersanyagkészletét (ld. Északi Áramlat II.) Ami hosszútávon kockázatos is lehet. Visszafelé is elsülhet, ha találnak olcsóbb forrást vagy nagy mennyiséget megspórolnak újfajta eljárások, technológiák bevezetésével.
- Viszont az óriási népességfogyással nem tud mit kezdeni, már csak 144 millió lakosa van, és ezen belül pedig rohamosan nő a muzulmánok aránya (ld. Tatár föld, Baskíria, Észak-Kaukázus stb.). Népsűrűsége a nyersanyagban gazdag Szibériában, Távol-Keleten kis túlzással inkább „népritkaság”-nak hívhatjuk (összesen 28 millióan élnek Oroszország ázsiai részén).
- A világgazdaságban meglévő pozíciói pedig folyamatosan romlanak, versenyképessége stagnál, vagy lassan csökken. Olaszországgal megegyező GDP-je van. Ha nem tud megújulni, akkor hosszabb távon ki lesz szolgáltatva a nyersanyagok világpiaci áringadozásának.

Nézzük meg most Ukrajna geopolitika jellemzőit

- Ukrajna történelmi távlatban határterület volt és mindig alávetett pozíciót foglalt el (periféria), hiába volt jó a gazdasági potenciálja
- Oroszországhoz kerülve, az alávetett pozíció megmaradt (ld. ukrán nyelv betiltása, az ukrán entitás tagadása)
- A Szovjetunióban ez nem sokat változott, a polgárháborút megsínylette, a lengyel–szovjet háborút nem különben, majd jött a harmincas évek népiirtása (éhínség, holodomor stb.)
- Egy pozitív fejlemény, hogy a szocialista köztársaság megkapta a Krím-félszigetet Hruscsov ajándékként (1954)
- Maga a függetlenség óriási lehetőség volt a friss országnak, hiteleket kapott, de az oligarchák-kora jött el, a kiskirályok nem voltak a GDP-növekedésben érdekeltek. Mind az oroszbarát kormányok, mind a kevésbé oroszbarát kormányok a gázszállításon akartak meggazdagodni, illetve a Donyeck-medencei iparon, aminek a felhasználója Oroszország maradt. Az ország óriási volta magával hozta annak tagoltságát is, ami így már nyilvánvalóvá vált. A kijevi központi kormány hatalma nem ért el mindenhova, sőt...
- Gondot jelent az orosz nemzetiségűek magas aránya, ez 17%
- A függetlenség lehetővé tette a fiatalok és a szakemberek nyugatra áramlását (megszűnt a tiltás), elindult a népesség csökkenése, a korfa szerkezet összeomlása.
- Elérkeztünk 2013-hoz és a 2014-es évhez, a fekete esztendőhöz (narancsos forradalom és a fekete leves), elhozta a testvérháborút az ukránok és az oroszok között. Az eredmény katasztrofális: közel 40 ezer halott, több százezer menekült, Luhanszki Népköztársaság, Donyecki Népköztársaság kikiáltása, valamint a Krím annektálása. Odessza megmaradt (Miheil Szaakasvili és a grúz–ukrán önkéntesek visszavágtak). Az állóháború tönkretette az addig működő gazdaságot, nehézipart, energiaszektort és a mezőgazdaságot. Újra a régi hiánygazdálkodás vált uralkodóvá.
- Ukrajna nyugatra-fordulása nem jelentett automatikusan jobb életet
- Oroszország élt és visszaélt a gázvezetékekkel, gázcsappal
- Az IMF-hitel csepp volt a tengerben, a hitelek elfolytak, szó szerint, a korrupció hihetetlen méreteket ölt.
- Az Unió által biztosított 1,2 milliárd euró nagyon soknak tűnik, de nem egy Ukrajna méretű államban (44 millió lakos, óriási terület; 603.548 km² illetve jelenleg 576.604 km² (és az infrastruktúra leromlása csak fokozódik)
- Hadseregének állapota 2014 óta jelentősen javult, de nem lehet összehasonlítani Oroszországéval, gazdasága az összeomlás szélén. Egy háború nélküli kvázi háborús állapotokat sem bírta ki évekig.
- NATO-tagságban és EU-tagságban bíznak, de kérdés, megkaphatják-e az ígéreten kívül.
- Az Uniónak nincs több forrása, a pandémia miatt ő is gondokkal küzd. USA, Nagy-Britannia ad ugyan fegyvert, de az a gazdaságon, infrastruktúrán, a fizetőeszköz, a hrivnya inflációján nem segít

(Konklúzió) A háború és a válság elhúzódása nem jó az orosz gazdaságnak, kell a világgpiacról, az Unióból (Németországból) beáramló keményvaluta mind az országnak, mind a politikai, gazdasági elitnek. Brzezinski szerint Eurázsia lágy hasalja, Eurázsia

Balkánja Közép-Ázsia (ld. a Kazahsztánban történeteket a közelmúltban, a tadzsik–kirgiz határvitát, Afganisztán közelségét, a demográfiai nyomást, az iszlám szélsőségek terjedését). Mindezek letörésében, kezelésében Oroszországra szükség van. Ami ma messze van, az holnap közel lesz!

Ukrajna gazdasága háború esetén heteken belül összeomlik. Az állam nem lesz többé állam. Az Unió és Németország ipari növekedése az energiaválság miatt leállt, megszorítások várhatóak, az energiaátállást, a zöld-forradalmat nem lehet hetek alatt sikerre vinni, az euró tovább gyengül a dollárhoz képest. Ez nem jó Európának és nem jó Magyarországnak sem, és végképp nem jó a Kárpátalján élő magyaroknak.

Tény, hogy Kína támogatja Oroszországnak a NATO felé benyújtott biztonsági garanciaigényeit, melynek lényege, hogy ne terjeszkedjen tovább sem a NATO, sem az EU és közvetlen szomszédságában ne állomásozzanak amerikai katonák és amerikai gépek, rakéták. Kína és Oroszország szövetségét sikerült elérni az USA-nak, de nyugodtan kételkedhetünk benne, hogy ez volt-e az elsődleges célja Washingtonnak. És az is tény, hogy Kína és az Egyesült Államok kapcsolata (hasonlóan Oroszországhoz) fagypontra alá zuhant. De az is tény, hogy a közeljövőben még nem készül el a Kínát és a Jamal-félszigetet összekötő gázvezeték sem (Szibéria-ereje II), vagyis Oroszországnak is rövidtávú gazdasági érdeke a gázszállítások növekedése Európa felé. Viszont ha elkészül, az eurázsiai együttműködés nagy löketet kap, lásd selyemvonat, a Budapest–Belgrád vonal stb. Ha a nemzetállamoknak sikerül egy széleskörű eurázsiai együttműködés, az nagy lehetőség lesz a konfliktus békés kezeléséhez is. Azt, hogy a józanész fog-e dönteni és a szükségszerűség – nehéz megmondani.

A diplomácia egy függöny, a lényeges részek mindig takarásban vannak és a zenekari árok nem látszik innen, de sejtjük, hogy tele van fegyverrel. Szó szerint történhet így is és úgy is, de ha eldördül az első lövés, nehéz lesz megállítani az eszkalációt. És a háborúból, valamint a menekültekből már elég! Túl közel, túl közel van! „Bármit hozhat a jövő, de az oroszok túl közel vannak” – mondta Brzezinski. Amerika meg túl messze, tehetnénk hozzá, ezért jó volna, ha Brüsszel, Berlin és Párizs közvetítene a felek között, de minél hamarabb!

BIBLIOGRÁFIA

- Amerikai gyarmat lesz Európa? Bruno Maçães (2021) Eurázsia hajnala c. könyvéről beszélgetés a szerzővel a portfólión, <https://www.portfolio.hu/global/20211012/amerikai-gyarmat-lesz-europa-veszelyes-jovot-josol-a-szakerto-504690>
- Brzezinski, Zbigniew (2018). *A nagy sakktabla*, Pátria nyomda, 320 p.
- Csizmadia Norbert (2021). *Eurázsia felemelkedése és a változó geopolitikai környezet*, [web:] <https://novekedes.hu/mag/euraszia-felemelkedese-es-a-valtozo-geopolitikai-kornyezet>
- Ferguson, N. (2016). *Ist der Ferne Osten zum neuen Westen geworden?* [web:] <https://www.welt.de/kultur/literarischewelt/article116309504/Ist-der-Ferne-Osten-zum-neuen-Westen-geworden.html>
- Kaplan, Robert D. (2019). *A földrajz bosszúja*, Antal József Tudásközpont, 464 p.
- Horváth Marcell – Boros Eszter (2021). *Eurázsia felemelkedése: valós növekedési potenciál Európa számára*, [web:] <https://www.google.hu/url?sa=t&rct=Fhorvath-marcell-boros-eszter-euraszia-felemelkedese-valos-novekedesi-potencial-europa-szamara.pdf>
- Marshall, Tim (2016). *A földrajz fogságában*, Park Kiadó, 345 p.
- Mező Ferenc (2022). A krími háború üzenete a manak. *Magyar Nemzet*, 2022. január 14. 10. o.
- Mező Ferenc (2021). Afganisztán és a hegláncok bosszúja. *Magyar Nemzet*, 2021. július 30., 11. o.
- Mező Ferenc (2021). BigTech-demokrácia és demográfiai válság az USA-ban. *Valóság*, 2021/8., 1–11. o.
- Mező Ferenc (2018). Törökország mint Európa geopolitikai kulcsa. *Magyar Idők*, 2018. november 17. 10. o.

- Mező F. (2017). Új üzenetet zúg az európai szél. *Magyar Idők*, 2017. október 31., 10. o.
- Mező F. (2009). Európa újrarajzolása. *Magyarság és Európa (Tegnap és ma)* (Szerk.: Pallai L.), pp. 275–291.
- Mező Ferenc (2007). A geopolitika formaváltozásai. *Valóság*, 2007/7., pp. 87–106.
- Mező Ferenc (2007). A kapitalizmus ideológiája. *Politikatudományi Szemle*, 2007/3., pp. 45–69.
- Mező F. (2003). *Politikai földrajz alapjai*, DE, Egyetemi jegyzet, p 398.
- Mező F. (2000). Új kaukázusi krétakör. *Valóság*, 2000/5., 38–53. o.
- Mező F. (2000). A Kaukázus a Szovjetunió felbomlása után I., *Magyar Szemle*, 2000/7–8., 93–106. o.
- Mező F. (2000). A Kaukázus a Szovjetunió felbomlása után II., *Magyar Szemle*, 2000/9–10., 108–124. o.
- Mező F. (1999). *Brzezinski, Zbigniew (1997): The Geostrategy for Eurasia*, Foreign Affairs, szept./okt. pp. 50–65.; *KLIÓ*, 1999/1., 12–16. o.
- Mező Ferenc (1998). Eurázsia geopolitikája, Geográfus Doktoranduszok II. Országos Konferenciája, 263–273. o., ELTE TTK Földrajzi Tanszékcsoport.
- Spykman, N. J. (1942). *America's strategies in world politics: The United States and the balance of power*, New York, NJ: Harcourt, Brace and Company.
- Dijkink, G. (1996). *National Identity and Geopolitical Visions*, Routledge.
- Ó Tuathail, G. (1996). *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

JEGYZETEK

- 1 Zbigniew Brzezinski *A nagy sakktabla* című, könyörtelen őszinteséggel megírt műve igen provokatív jövőképet mutat az Egyesült Államok világpolitikai vezető szerepének alakulásáról a 21. században. A Magyarországon is jól ismert geostratégiai szakértő szerint Washington legfőbb feladata erre az időszakra nézve az lesz, hogy az eurázsiai kontinens politikai döntőbírájává váljon, és megelőzze az anyagi vagy diplomáciai érdekeit fenyegetni képes rivális hatalmak felemelkedését.
- 2 Az eurázsiai kontinens, amely a világ legnagyobb népességének ad otthont, valamint hatalmas természeti erőforrásokkal rendelkezik, illetve teret biztosít a világgazdaság legjelentősebb folyamatainak, „nagy sakktablaként” jelenik meg a kötetben. E sakktabla játszmaín dől el a következő évtizedek folyamán, hogy elegendő-e az Egyesült Államok ereje ahhoz, hogy megtartsa kizárólagos vezető szerepét a világpolitika színpadán, illetve, hogy mennyire lehetnek képesek ezt megkérdőjelezni a feltörekvő hatalmak.
- 3 A domináns állam egy adott érdekszférán, civilizáción belül. A fogalom meghonosítása először Sir Halford John Mackinder koncepciójához, majd főként Samuel P. Huntingtonhoz köthető.
- 4 Az orosz, ukrán *Ukrájina* jelentése ‘határ menti’, a *kraj* (‘szél, határ’) főnév elöljárós *u kraji* (‘a határnál’) formájából ered.
- 5 Dnyeszter Menti Köztársaság, Moldáviából vált ki 1990-ben, 4163 négyzetkilométeren, valamivel több mint 500 ezer ember él itt, Oroszországon kívül senki nem ismeri el. Hasonló a helyzet ezeken a helyeken is: Abházia 1992 óta függetlenedett Grúziától, 8660 négyzetkilométeren kb. 280 ezer ember él. Dél-Osztétia, 2008 óta független Grúziától 3900 négyzetkilométeren 63 ezer lakossal. Luhanszki Népköztársaság, függetlensége 2014 óta áll fenn, 8377 négyzetkilométer és közel 1,5 millió ember lakja, Donyeck-i Népköztársaság, függetlenné nyilvánítva úgyszintén 2014-ben, 8902 négyzetkilométer és 2,3 millió lakos.
- 6 Robert D. Kaplan: *A földrajz bosszúja*; Eredeti cím: *The Revenge of Geography. What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate.* (New York. Random House, 2012.) Sir Halford John Mackinder (1862–1947) az angolszász geopolitikai iskola és geopolitikai gondolkodás egyik megalapítója és meghatározó egyénisége. „A földrajz a történelem kulcsa” – összegezhetjük nézőpontját. Az 1919-ben publikált *Demokratikus idealok és a valóság* (Democratic Ideals and Reality) című könyvében vezette be a *magterület* (*Heartland*) geostratégiai fogalmát.
- 7 Nicholas John *Spykman (1893–1943) amerikai politológus, aki az amerikai külpolitika klasszikus realista iskolájának egyik alapítója volt, és a kelet-európai politikai gondolatokat közvetítette az Egyesült Államokban.*
- 8 Disszidens geopolitikusoknak hívjuk az Európából bevándorló tudósok azon csoportját, kik erősen befolyásolták az Egyesült Államok hegemon-világhatalmi külpolitikáját. Jeles képviselői: Nicolas John Spykman, Robert Strausz-Hupé, Henry Kissinger és Zbigniew Brzezinski.

A politikai kultúra és a francia katolikusok a 20–21. században

1. Előzetes megjegyzések. Mielőtt kifejténék a témát, érdemes néhány előzetes megjegyzést tenni vele kapcsolatban. Pontosabban a „francia katolikusok” kifejezéshez kell megjegyzéseket fűznöm. Klodvig megkeresztelésétől kezdve a forradalomig a két fogalom elválaszthatatlan volt egymástól, olyannyira, hogy együttes használatuk pleonazmusnak számított. A franciák csakis – buzgó, mérsékelt vagy botrányos – katolikusok lehettek. A nem-katolikusokat megtűrték, de nem tekintették teljes értékű franciának. Még akkor sem, ha példaértékű lojalitásról tettek tanúbizonyságot. Ez a kiemelt pozíció többször is fenyegetett helyzetbe került, hol a pápasággal szembeni engedetlenség (gallikanizmus), hol az eretnesség (janzenizmus, protestantizmus) formájában, de végül a forradalom brutálisan felszámolta. 1801-ben a katolicizmus már csupán „a francia állampolgárok nagy többségének a vallása”. Innentől kezdve a fenyegetettség más alakot öltött, és az lett a féltő, a többség annyira megfogyatkozik, hogy végül kisebbséggé válik. Azt is hozzá kell tennünk, hogy ez a változás nem volt lineáris, hiszen jobb és rosszabb periódusok követték egymást. Ráadásul a kultuszban való részvétel és vallási hűség tekintetében mindig is szükséges volt különböző szinteket megkülönböztetni, amelynek két végpontján a szentek, illetve a hitetlenek álltak.

Az elmúlt időszak statisztikai szédítő sebességű zuhanásról tanúskodnak. A II. vatikáni zsinatotl közvetlenül megelőző időszakban a franciák 94 százaléka volt megkeresztelve és vallotta katolikusnak magát (beleértve a gyakorló és nem gyakorló híveket), 25 százalékuk járt rendszeresen vasárnapi misére. 2010-ben ez a szám 64 százalékra, illetve a gyakorló hívek aránya (akik *legalább havonta egyszer* részt vettek a misén) 4,5 százalékra csökkent. 2017-ben 53 százalék vallotta még katolikusnak magát, amiből öt százalékuk volt gyakorló (az ünnepek alatt templomba megy...), és pusztán 1,8 százalék járt rendszeresen vasárnapi misére. Más jelzőszámokat is sorolhatnánk még (a gyónás gyakorisága, a hit alapvető elemeinek pontos ismerete, a katolikus erkölcs betartása), hogy alaposabb képet kapjunk a bekövetkezett változásról.

A II. vatikáni zsinat után a francia püspökök folyton azt hajtogatták, hogy a katolikusok immár kisebbségben vannak, és nem is tettek kísérletet a ma még többségnek számító katolikus kötődés kulturális visszakövetelésére. Ezzel nem az volt a céljuk, hogy felrázzák az eltávolodottak lelkiismeretét vagy felszítsák a leghűségesebb hívek térítői szándékát, éppen ellenkezőleg. Pusztán arra volt jó, hogy lekicsinyeljék az értelmiségi teológusok által egyfajta babonáságként jellemzett „népvallást”², és egyféle „élesztőként” működő bizonyosság-elméletet állítsanak szembe vele, amely a „világ szolgálatának minőségi opciója”. Ez főképp közvetlenül a zsinat utáni időkben önromboló teológiai utópiának bizonyult, amelyet elsősorban Dietrich Bönhoffer kereszténységről alkotott „kenotikus”³ víziója ihletett.

A katolicizmus kisebbségre kerüléséről szóló diskurzusnak azonban mindenekelőtt politikai oka volt, amelynek háttérében a „csatlakozás” [*csatlakozáson a francia katolikusok egy részének a Harmadik Köztársasághoz való csatlakozását, illetve ennek elszánt támogatását értik, főleg 1892 után – a ford.]* attitűdje állt, illetve a pluralista demokratikus keretek közötti vitában való részvétel szándéka. E megközelítésnek új lendületet adott az 1965 óta hirdett vallási szabadság új doktrínája, amely a *Dignitatis*

humanae deklarációjához és az evangéliumi üzenet megnyirbálásához kapcsolódott. Ez utóbbi a demokratikus vitában való részvételt és a hátrányos helyzetben lévő társadalmi rétegek anyagi segítségnyújtásához való hozzájárulást jelentette más „jóakarátú emberek”-kel való tisztázatlan keretek között zajló együttműködésben.

Itt tartunk ma. Nemrég kezdődött – és tart ma is – az a folyamat, amely a katolicizmusnak a jogi értelemben vett részét, és nem magát az egészet érinti. Különös gond, hogy maga az egyház is kisebbségként állítja be magát. Így akadályozza működését a jelek sokaságát tartalmazó örökség zavaró tényezőként való felfogása, és a mindegyre felbukkanó, manapság különösen erős eltörlő, egyszerűsítő szándék. Az egyházon belüli belső felforgató megmozdulások és a társadalom kulturális szabályainak felszámolása egyidőben zajlik. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a keleti kereszténységről szóló, nemrégiben megrendezett párizsi kiállítás három hónap alatt több mint 100 000 látogatót vonzott. Ezt követően más városokban, például Tourcoing városban is bemutatták, hasonló sikerrel. Elmondható, hogy kettős arculatú a valóság: a katolikusok kisebbségi voltának szüntelen ismételtetése mellett – amely az önmagunkba fordulásához vezet és demoralizál –, és mindenek ellenére, létezik a jégpáncél alatt fennmaradó, mély identitás nyomait jelentő örökség.

Azért fontos e kérdéssel történelmi és összehasonlító megközelítésben foglalkozni, mert pontosabb elképzelésünk lehet a jövőben várható helyzetről. A megközelítések sokfélesége által kikényszerített határok között lehetetlen ennek az időszaknak a teljes és átfogó történelmi áttekintése. Különböző is a korszakról és a témáról sok történelmi és szociológiai tanulmány született. Ahhoz, hogy a kérdéssel kapcsolatban általános összefoglalást adhassunk, leegyszerűsítésekre kényszerültünk. Ebben az írásban egy hosszú időrendi áttekintést teszünk, mielőtt kitérnénk a jelen néhány kérdéses elemére.

2. Az eredeti katolikus liberalizmus. A forradalom utáni Franciaországban számos katolikus kezdeményezés éledt újjá. A forradalom keresztényüldözésére és a gazdasági liberalizmus által a társadalomban okozott károkat adott válaszként a vallási elhivatottság, a hazai missziók és a szociális tevékenység virágkorukat élték.

Furcsa mód ennek az időszaknak a kezdetétől fogva, az első restauráció alatt formálódott a forradalmi felfordulásból kiemelkedő, az „új” világ elfogadásával jellemezhető liberális-katolikus irányzat. Ennek az irányzatnak azonban semmi köze nem volt a felesküdt papság hitehagyásához.⁴ Sokkal inkább a különböző elemek együttesét jelentette: szabadulni kívánt az egyház és a politikai hatalom függéséből, önkényesen elhatárolódni a politikai és társadalmi rendszertől, miközben egyfajta lelkes romantizmussal üdvözölte az új „szabadságot” és elbűvölve figyelte a tudományos felfedezéseket. Az első liberális katolikusok ugyanolyan hitelesen vallásosak, mint amennyire hitelesen liberálisok is. A szélsőséges képzelőerővel megáldott utópista Lamennais⁵ minden kétséget kizáróan érdekes pszichológiai „eset”. Az egyház elítélte és hitzegéssel vádolta. A rendkívül aktív és elismert prédikátor, Lacordaire⁶ tette magáévá eszméit, de jóval „emészthetőbb” formában, majd később az egyszerre higgadt, az egyház védelme iránt elkötelezett, pápapárti, a szegénység iránt érzékeny⁷ Montalembert⁸ és Ozanam⁹ – akik ugyanakkor az „új idők” hívei is voltak – igyekeztek összeegyeztetni a felvilágosodás bizonyos elemeit és a hit követelményeit. A képviselői rendszert, az oktatás és az államhoz fűződő kapcsolatokat felszámoló egyház szabadságát védő liberálisok valójában jellegzetes konzervatívok voltak, akik egyszerre védték a manapság hagyományosnak nevezett értékeket, miközben meg voltak győződve arról, hogy új korszakot teremtettek, és hogy általuk „Isten és a szabadság”¹⁰ egy új egységben fog egyesülni.

Ennek az önmagát Róma hűségének védelmezőjének gondoló irányzatnak a létezése, amelyet – ennek ellenére – Róma már a megjelenésekor határozottan visszautasított, mind a mai napig jelentős befolyással bír az elkövetkezendőkre.

3. Valóságos, és törvényisztelő antiliberalizmus. A liberális katolikusokkal szemben helyezkednek el egyrészt az akkori pápák, akik elítélik a forradalomból született rendszert, és a belső körökben pedig azokat, akik erre válaszolva a politikai szintéren „Isten jogainak” elismerését követelik. Megjegyzendő, hogy nem lehet automatikusan azonosítani ezt a meg nem alkuvónak mondott álláspontot és a royalista legitimizmust. Az „Isten jogai” elismerésére vonatkozó követelés könnyen megfér a politikai rendszer természetével szemben tanúsított közönnyel. Példaként említhetnénk a legortodoxabb hűség jellemző alakját, Piusz11 bíborost, aki semmiféle érdeklődést nem mutatott az alkotmányos rend formája iránt, amennyiben az az isteni jogon alapszik.¹² Ez az álláspont – amely nem veszi figyelembe a legvégső elvek és a jogi rend közötti kapcsolatot –, ahhoz hasonlítható, amit XIII. Leó is¹³ magáénak vallott az *Au milieu des sollicitudes* nevű enciklikájában. Ebben a működő intézményeket semlegesnek tartotta, és pusztán azokat az erőviszonyokat értékelte fontosnak, amelyeknek segítségével a jó érdekében működni tudott. Fel sem merül benne azok radikális átalakítása. Ez a taktikai opportunizmus (akaratlagosan vagy sem) nem vesz tudomást arról, hogy a politika formai jellemzőit szükségszerűen határozza meg az óhajtott cél, vagyis az, hogy – a jelen esetben – a „nemzet” kihirdetett szuverenitásának leple alatt az oligarchia teljhatalma valósul meg. Ennek semmi más nem szab határt, mint a saját belső erőviszonyai és érdekei. Ez pedig nem más, mint a zsarnokság maga. Abban az esetben is, amikor az alkotmány kifejezetten az Istenre hivatkozik, ha a politikai konjunktúra megengedi, az egyensúly felborul és fel is bomlik. (Ezt jelenleg Írországból figyelhetjük meg, ahol az alkotmány a Szentháromságra vonatkozó hivatkozással kezdődik és elismeri az írek „Jézus Krisztus urunkkal” szembeni kötelességeit.)

Rosszul értelmezett erkölcsi okok vagy kételyek miatt számos katolikus és a pázsztoraik is a választókkal szembeni hűtlenségként értelmezik egy kedvező választási helyzetben bekövetkező – jogi értelemben vett – forradalom lehetőségét, még akkor is, ha ez mindenki érdekét szolgálná. Mac Mahon¹⁴ marsall hozzáállása kiválóan illusztrálja ezeket a kételyeket. Ő annak idején visszautasította az államcsínynek a végrehajtását, noha – a körülmények figyelembevételével – az csupán pusztán formalitás lett volna. A köztársaságpártiaktól ennek ellenére nem számíthatott túl sok elismerésre, s végül 1876-ban gúnyosan kilökték köreikből. Azt is hozzá kell tenni, hogy de Chambord gróf¹⁵, akinek érdekében Mac Mahon feltételezhetően cselekedett, nemcsak a fehér zászló használatához ragaszkodott, de a hatalom erőszakos átvételét is megtiltotta.

XIII. Leó a hivatalos közbelépését megelőzően, a katolikusokat arra kérte, hogy fogadják el a Köztársaságot. Így a figyelem az egyének felé fordult, függetlenül attól, hogy monarchikus törekvésekről vagy éppen a szabadkőműves és antikatólikus párt tagjairól volt szó – bár ez esetben erős összeesküvő-árnyalattal. A politikai formák és mechanizmusok megértésével azonban nem foglalkoztak részletekbe menően. Kivételekre olyan nem-katolikus vagy a liberális katolikus szerzőknél lelhetünk, mint Hippolyte Taine¹⁶, Augustin Cochin¹⁷, akiknek viszont nem volt közvetlen hatása. Akik mégis a kézzelfoghatóbb dolgok iránt érdeklődnek, azokat inkább a liberalizmus társadalmi következményei foglalkoztatták.

Ezzel párhuzamosan, a társadalmi aggodalmakra adott válaszként alakult ki a szociális katolikus irányzat, olyan nevekkel, mint Alban de Villeneuve-Bargemont

(1784–1850), Armand de Melun (1807–1877), Frédéric Le Play (1806–1882), illetve olyan pártfogókkal, mint Alfred Mame (1811–1893) és Léon Harmel (1829–1915). Ez a szocio-ökonómiai iskola szót emelt a liberalizmus káros hatásai ellen, s noha igyekezett ezeket tompítani védelmező hatású törvények támogatásával, a politikai kérdésekbe nem bonyolódott bele (még akkor sem, ha általában royalistákról van szó). Ezek álltak azoknak a gondoknak a hátterében, amelyek nevében a korporációs szerveződés támogatása érdekében felvették a harcot. A társadalmi kérdésekre igen érzékeny társaság nagyon tevékeny volt, de a politikával csak annyiban érintkezett, hogy javaslatokat fogalmazott meg a törvénykezésben. Ezen kívül tanulóköröket hoztak létre, a munkások számára oktatási tevékenységet szerveztek. A „csatlakozásra” leginkább hajlamos irányzat Sillon és Marc Sangnier¹⁸ köré tömörült, és ezekből a körökből emelkedett ki később a katolikus baloldal.

4. A Csatlakozás és a katolikusok politikai egységének felbomlása. A Csatlakozásra visszatérve meg kell jegyeznünk, hogy az eredetileg egy taktikai döntés volt. Az a politikai vákuum ihlette, amelyben a monarchista katolikusok találták magukat Chambord gróf halála után. A köztársaság nem az ő malmukra hajtotta a vizet, hiszen azt mindig is a vallásellenesség jellemezte. (Ez így volt a forradalom alatt, majd 1830-ban, a júliusi monarchia idején, amely elkötelezte magát a szabadkőművesség mellett, noha csak örökletes elnöki köztársaság volt. Így volt 1848-ban, illetve annak az 1875-ös diszkrét visszaállításánál, és még inkább az 1880-as években.) A bonapartizmus, amelyet sokan elfogadhatónak gondoltak (vagy a legkisebb rosszként értelmeztek), már gyenge lábakon állt és teljes zsákutcát jelentett, legalábbis abban az értelemben, hogy teljesen új kiindulási alappal nem tudott szolgálni. XIII. Leó szándékosan elterelte a katolikusok figyelmét a hosszabb távú ambícióktól a rendszert illetően, mivel csak rövidtávra szóló műveletekben gondolkodott. A pápai utasítás célja a katolikusok választási egységének megteremtése, miközben nem engedte, hogy egy „katolikus párt”¹⁹ lépjen színre, annak érdekében, hogy a megszerzendő többség elfogadható törvényeket hozzon. Az eredményt ismerjük: választási tekintetben teljes volt a bukás.

Ez az elhibázott lépés egy új korszak kezdete lett, amelyet összességében a vallás és a politikai rend közötti szakadás jellemezett.

Némely katolikus továbbra is katolikusként kívánta meghatározni magát a társadalomban. Ez volt a legitimista Albert de Mun²⁰ szándéka is, amikor 1886-ban létrehozta a Fiala Francia Katolikusok Akciója (Action catholique de la jeunesse française) nevű szervezetet. A minden (választási jellegű) katolikus pártot tiltó püspöki politika és maga a Vatikán nyomást gyakorolt azért, hogy a kezdeményezés a vallási védelem és népnevelés terepén maradjon. A Csatlakozást követően, illetve a Dreyfus-ügy (1898) kirobbanása után a demokratikus játékba engedelmességből belépni kényszerülő Albert de Mun és a tősgyökeres liberális katolikus Jacques Piou²¹ elindítják a Népi Liberális Szövetséget (Alliance libérale populaire), amely korát megelőző, 1919-ig mérsékelt sikerű keresztény-demokrata párt volt.

Később, az első világháború után, a konkordátum védelmében és Castelnau tábornok²² kezdeményezésére a felszabadított Elzász-Moselle-ben létrejött a Nemzeti Katolikus Föderáció (Fédération nationale catholique). De a köztársaságpartí kormány a harcok végeztével szükségtelennek ítélte az addigi szent egység fenntartását, és az egyház, illetve állam szétválasztásáról szóló 1905-ben megszavazott törvényt kívánta újból életbe léptetni. A francia püspökök tiltakoztak, s amikor a kormány meghátrált, a felügyeletük alá vonták a világiak által kezdeményezett és majdnem kétmillió

tagot számláló tömegmozgalom irányítását. A Castelnau tábornok szabta irányvonal egybeesett a Piusz bíboros által követett elképzeléssel: a forradalmat ellenezték, az intézményekben Krisztus törvényének elismerését sürgették, de közönyösek maradtak a politikai rezsim iránt²³.

A Dreyfus-ügy (1898) kiélezte a helyzetet a fanatikus köztársaságiak és a nacionalisták között. Sok „jobboldali” katolikus csatlakozott az 1898-ban létrejövő a Francia Haza Ligához (Ligue de la Patrie française), amelyben keveredtek a mérsékelt köztársaságpártiak, bonapartisták és Csatlakozás-ellenes katolikusok. Az 1880-as évek – Boulanger tábornok²⁴, majd Paul Déroulède²⁵ körül szerveződő – antiparlamentarista mozgalmaival ellentétben a Liga számos értelmiségit is vonzott, akik közül a két legismertebb kétségkívül az író Maurice Barrès²⁶ és Paul Bourget²⁷ voltak. Ebben a környezetben született 1900-ban Charles Maurras *Értekezés a monarchiáról (Enquête sur la Monarchie)* című műve.

5. Maurras diadala. Maurras²⁸ pozitivistá volt és agnosztikus; e két tulajdonsága alapján azt feltételezhetnénk, hogy idegenkedett a katolikusoktól. Annak ellenére, hogy ezzel kapcsolatos gondolatait soha nem rendszerezte, ellenségesen lépett fel a radikális köztársaságiakkal szemben, illetve Marc Sangnier ellen. Ez utóbbinak az volt az oka, hogy Sangnier visszautasította a politikát és helyette anarchisztikus kereszténydemokrata szellemiséget terjesztett a nép soraiban. Maurras csodálta a tomizmust, a katolikus tanok intellektuális rendjét, tiszta erkölcsét, és ellenezte az állam és az egyház szétválását. Az 1906-ban alapított *Action française* napilap az antiliberalis katolikusok kedvelt folyóiratává vált. A jezsuita Pedro Descoqs 1913-ban publikált könyvében több vonatkozásban is bírálta ugyan Maurras-t, de összességében támogatta tevékenységét²⁹. Ezért bírálta őt élesen a modernista teológusokhoz közelálló filozófus, Maurice Blondel.³⁰ A folyóirat, illetve a későbbiekben a folyóiratot terjesztő liga, a körülötte formálódó védelmi csoportok (les Camelots du Roi – a „király rikkancsai”) harcoss hangvétele miatti felfokozott hangulatban a legantiliberalisabb, illetve a klasszikus katolikusok tömegével csatlakoztak a gondviselés új küldöttéhez. A szekebb számú közvetlen munkatársak és a ligapártiak kivételével ennek a tömeges csatlakozásnak elsősorban erkölcsi, illetve szimpátiából adódó okai vannak. Egyes egyházi szereplők, köztük például a Benedek-rendi Besse páter feltétel nélkül támogatták a mozgalmat.³¹

A szélsőségesen németellenes Maurras a háború kezdetétől fogva dicsőítette a katolikusok és a köztársaságpárti agnosztikusok, ateisták *szent szövetségét* és a legelszántabb antiklerikálisokat, így Clémenceau-t is támogatta a központi hatalmak ellen folytatott harcukban. Ugyanakkor a konfliktus hosszát és a vérengzés mértékét felmérő XV. Benedek pápa az Ausztriával kötött különbékét támogatta. Az *Action française* ezért „német pápának” titulálja, ami elbizonytalanította a katolikus olvasóközönséget.

Több oka is van annak, hogy a rendszer legnagyobb ellenzői számára ez a kaland nagyon rossz fordulatot vesz: a vatikáni politika XI. Piusz által meghatározott iránya, a liberális-modernista párt tevékenysége a püspökség, a teológusok és az értelmiségiek egy részében, és végül Maurras politikai tehetetlensége 1934. február 6-án elnyerte büntetését.

XI. Piusz politikája nem *integrista* – amennyiben e kifejezést a tradicionalizmus legszigorúbb formájának leírásaként használjuk. Célja a keresztény elvek *átfogó* alkalmazása a társadalomra és az egyénekre. Ez az 1925. december 11-én kiadott *Quas primas* címet viselő apostoli körlevelének a legfőbb témája, amelyet azzal az intellemmel zár (n. 21.), hogy „az egész állam az Isten parancsaihoz és a keresztény elvekhez alkalmazkodjék úgy a törvényhozásban, mint az igazságszolgáltatásban és az

ifjúság lelkének az igaz tanítás és erkölcs szellemében való nevelésében.” Ez a látásmód több szempontból is ellentmond a katolicizmusra a rend vallásaként tekintő maurras-i elméletnek, és még inkább az abból származó utilitarista erkölcsi felfogásnak. Ám a köztük lévő ellentét gyökere egészen máshol keresendő, nevezetesen abban, ahogy XI. Piusz az Action catholique működését értelmezi: a szervezett hierarchia irányítása alatt valamennyi katolikusként egységes és fegyelmezett módon kell fellépnie. Így vetődött fel a konkurencia problémája: erősen emlékeztet az „ügyfélkör” elcsábítására, ahogy a katolikusok felsorakoznak Maurras mögött, s így felmerül az egyházi hierarchia felügyelete alóli kivonásuk lehetősége. A világiakat felszólították, hogy ne vállaljanak szerepet a politikában, az Action catholique mozgalomnak pedig – ahogy később majd Olaszországban mondják – a prepolitikai kategóriába kellett visszasorolnia magát, mint egyfajta strukturált kulturális hadsereg. Ez a stratégia felelt meg XIII. Leó felfogásának, amit egészen a gyökereknél, közvetlenül a választók tömegeit célozva és hosszú távú hatással számolva kívánt megvalósítani. Az eljárás Antonio Gramsci³² figyelmét is felkeltette, aki részletesen kifejtette ezzel kapcsolatos gondolatait a Börtön-füzetekben (*Quaderni del carcere*).

A francia katolikusok számára a dráma annál is inkább kíméletlenebb, mert XI. Piusznak nincs vesztegetni való ideje, meg van győződve arról, hogy azonnal reagálnia kell a totalitárius fenyegetésekre. És ezt a helyzetet használja ki a végsőkig a liberális-katolikus és modernista párt. Az Action française félreállítása és az engedelmességre nem hajlandók könyörtelen megbüntetése pirruszi győzelmet hozott XI. Piusznak³³ – ugyanis az „Action Française katolikusai” nem pártolnak át az Action catholique soraiba, viszont a művelet haszonélvezőinek helyzete megszilárdul. Ezt nevezte Adrien Dansette³⁴ történetész „második Csatlakozásnak”.

6. Maurras kulturális öröksége. Az események nyilvánvalóvá tették, hogy mekkora csapdát jelent az antiliberális katolikusok számára az Action Française³⁵ támogatása. Ezen kívül azonban más, oktatási, illetve politikai jellegű veszélyek is leselkedtek rájuk.

Az Action Française hiteles gondolkodási iskolát és az események megítélésének mindennapi keretét jelentette. Am a pozitívizmust, machiavellizmust, utilitarizmust és bizonyos keményszívűséget is magukba foglaló maurras-i elvek valójában a tudat torzulásának forrásaivá lettek. Ez a kultúra itatta át Maurras hű olvasóinak mindennapi életét, akinek Maurice Barrès már korábban a szemére hányta, hogy „kisztilú, kemény lelkeket”³⁶ formál. Ennek tartós nyomai maradtak, amelyek a Vichy-korszak idején tovább rontották a helyzetet.

A csapda másik felét a konkrét politikai rend kínálta. Maurras hívei a kezdetektől fogva az államcsíny gondolatát dédelgették, vagy palotai intrikák, vagy utcai nyomásgyakorlás formájában. E műveleteknek az volt a célja, hogy felébresszék egy új, az angol II. Károly királyt 1660-ban a trónra visszaültető Monk tábornok elhivatottságát. A céljuk a francia monarchia visszaállítása volt, noha a „trónkövetelő” is elzárkózott ettől. Az államcsínyről szóló maurras-i elmélet politikai gondolkodásának legnevetesebb hozadéka, hogy az 1934. február 6-i elbukott tüntetéstől – a ligák lázadásakor – az Action Française elzárkózott.³⁷

Február 6-át elsősorban La Rocque ezredes Tűzkeresztes mozgalma határozta meg, bár más nacionalista ligák is részt vettek benne, így a bonapartista Pierre Taittinger által alapított Hazafias Ifjúság (Jeunesses patriotiques). La Rocque jó katolikus volt, a mintegy fél millió követőjének nagy része is, de nem tett még halovány kísérletet sem arra, hogy kiseprűzze a Köztársaság Augiász istállóját és a szociális katolicizmus szellemében

reformokat hajtson végre. A maurras-i „a politika mindenekelőtt” helyett egyébként „a szociális mindenekelőtt” jelszót tűzte zászlajára.

7. A „második Csatlakozás” következményei. A két esemény – XI. Piusz 1926-ban elítélte az Action Française-t, illetve az 1934. február 6-ai kudarc – nagy zavarodottságot okozott a katolikusok körében, amelyet tovább súlyosbított az 1940-es vereség, a Vichy-kormány, az Ellenállás és a háború utáni tisztogatás. Vázlatosan ez a zavarodottság áll annak a hátterében, hogy a francia katolikusok három nagy egységre oszlottak: a modernista liberálisokra, a centrista (mérsékelt) liberálisokra és a „jobboldali” katolikusok táborára.

Február 6-a politikai következménye a Népfront (Front Populaire) hatalomra jutása volt 1936-ban. Ekkor kezdődik a Francia Kommunista Párt (PCF) a baloldali katolikusokkal szemben folytatott „kinyújtott kéz” politikája, amelyre olyan értelmiségiek mozdultak, mint Emmanuel Mounier és – mérsékeltbben – Jacques Maritain. A spanyol polgárháború, majd a francia Ellenállás a katolikus „kriptokommunisták” fellépéséhez vezetett, akik innentől kezdve a kommunista propaganda cinkosai lettek, a teljes lealjasodásig.³⁸ Ez az ekkor még kisebbségben lévő, de az algériai háború alatt nagyon aktívan tevékenykedő csoport a zsinat, majd 68 májusa alatt találja meg érvényesülésének eszközeit.

A második, és többségi irányzat, a mérsékelt, mindenféle fenntartás nélkül csatlakoznak, és általában a Vichy-kormányt támogatják, miközben az ellenállási mozgalmat is segítik, majd a belső ellenállás és a France libre között oszlanak meg. Hozzá kell tennünk, hogy némely Action Française-hez kötődő katolikus, akik engedelmessé váltak és többé nem működnek együtt Maurras-val, továbbra is aktívan részt vesznek a kor vitáiban, jól beleilleszkedve a „harmincas évek nonkonformistáinak”³⁹ mozgalmába. Olyan neveket említhetnénk, mint Jean de Fabrègues (akihez a *Réaction* című folyóirat fűződik), Henri Massis (*Revue universelle*), Jean-Pierre Maxence (*Les Cahiers*), vagy Jean Daujat, Georges Bernanos, Thierry Maulnier. Mivel a legtöbbjük újtomista volt, részben Jacques Maritain holdudvarához tartoztak.⁴⁰

Ez a megújulást kereső nemzedék természetes módon oldódott fel a Vichy-kormány által elindított „nemzeti forradalomban” és annak káderiskoláiban. Ezek közül a legismertebb a kizárólag szociál-katolikusok által működtetett Uriage volt, ahol a IV. Köztársaság későbbi adminisztratív vezetőit képezték. A kereszténydemokrácia soha nem tudott gyökeret verni Franciaországban, de itt lényegében erről volt szó. 68 májusa felerősítette a modernizációt kereső mozgalmat, ebből alakult ki a „progresszista konzervativizmus”-nak nevezett irányzat.⁴¹

A katolikusok centrista „mederbe terelése” során a két csatlakozás jelentős szerepet játszott, ám az elméletbe foglalás elsősorban Jacques Maritain⁴² nevéhez fűződik, aki gyakorlatilag kiszolgáltatta a katolikusokat a modern világnézetnek. Perszonalista gondolkodásmódja egy új fejezet kezdetét jelentette.

A harmadik, legkedvezőtlenebb helyzetben lévő irányzat az Action française soraiból származott. A már korábban említett egyes számú csapda után egy másikba is beleesett, ugyanis Maurras nyomán a Vichy-kormánnyal kompromittálta magát. Ritka kivételektől eltekintve ugyan nem működtek együtt a nációkkal, de a megalkuvásuk, főképp a francia állam zsidóellenes politikájával komoly következményekkel járt a háború utáni, győztesek által irányított tisztogatás időszakában, amelyben más, centrista és progresszista katolikusok is részt vesznek. A széttöredezett, elítélt, Spanyolországba vagy Portugáliába menekült irányzat képviselői után nem sok minden maradt.

8. A második világháborút követő nagy szegénység. Ezzel tulajdonképpen elérkeztünk a múlt súlyos örökségét hordozó jelenlegi korszakhoz.

A püspöki kar továbbra is igyekszik felügyelete alatt tartani a világiakat a szavazási irányelvekkel, illetve a kezdeményezésekhez állítólag szükséges „felhatalmazás” emlegetésével. Ennek segítségével megtagadhat mindenféle eltérést az általa képviselt irányvonalától, amely nem más, mint a Csatlakozás által diktált irány. Így az idő előrehaladtával a progresszista katolikusok fokozatosan szabad kezet kaptak, míg a háború előtti időszakból megmaradt antiliberalisok egyre jobban gúzsba kötve érezhették magukat. Ez az egyenlőtlen küzdelem elsősorban a kommunizmus és Algéria kérdésében csúcsosodott ki, hogy aztán beköszöntsön a püspököket minden valódi hatalomtól megfosztó zsinati válság ideje, amely idejémmúlttá tette a felhatalmazásra való hamis hivatkozást. Nagy általánosságban az 1940 előtt létező hármas tagoltság tovább élt, sőt meg is erősödött. A katolikusok soraiból származó baloldal a modernizáció élharcosává lépett elő: az Action catholique, mint mindenhol máshol, itt is kiemelkedő szerepet játszott a XI. Piusz által meghirdetett, általa a kereszténység felvirágoztatására szánt tanok felszámolásában. A centrumban, Republikánus Népi Mozgalom (Mouvement républicain populaire) körül egyfajta nevén nem nevezett kereszténydemokrata irányzat formálódott, amelynek progresszista fejlődése ahhoz vezetett, hogy teljesen beilleszkedett az érvényben lévő rendszerbe. Ezen kívül maradt még egy elenyésző, a túlélés eszközeit kereső kisebbség.

A francia Algéria „végső megoldása”, a közvetlenül utána lezajló zsinat és 68 májusa alapvető változását eredményezték. A háború előtti irányzatok közepette bontakozott ki 1946-ban a Centre d'études critiques et de synthèse nevet viselő, később Jean Ousset⁴³ kezdeményezésére Cité catholique néven emlegetett tudományos központ. Tevékenységére érdemes röviden kitérni, mivel ez a szervezet egyfajta múltból örökölt társadalmi – de nem politikai – mozgalomra felkészítő gondolkodásmód iskoláját jelentette, miközben jelentős hatást gyakorolt a jelenleg is érvényes viselkedésmódra, gondolkodásra; ráadásul úgy, hogy sok tekintetben eltért a kortárs valóság hivatalos értelmezésétől és szemléletétől.⁴⁴

9. Jean Ousset és a politikai terep elhagyása. Jean Ousset tisztában volt február 6. súlyos kudarcának következményeivel. Bosszúsan figyelte azt a könnyelműséget, amellyel a kormány által felosztatott ligák tagjai megadásuk jeléül, egy szójátékkal ötven centime-es érmét tűztek a hajtókájukra. *[Az 50 centime-et dix sous-nak is nevezik, amely éppúgy hangzik, mint a dissous, vagyis felosztatott kifejezés – a ford.]* Meg volt győződve, hogy a kudarc hátterében a doktrína hiánya áll, és azon dolgozott, hogy ezt betöltse. Ousset-nak személyes oka is volt arra, hogy tartson a rendszer ellenségességétől és más ellenfelek éberségétől. Ezért egy olyan mozgalmat képzelt el, amelynek keretében megtarthatta fő célkitűzését (a tan kialakítását) anélkül, hogy bármilyen támadási felületet hagyott volna rajta. Az általa alkalmazott módszer valójában nem volt újdonság, hiszen az ACJF-ben (Association catholique de la jeunesse française) és a Sillon-ban *[Marc Sangnier által alapított, 1873 és 1950 között működő vallási és politikai mozgalom – a ford.]* is alkalmazott „tanulóköröket” használt fel. Újdonság volt viszont, hogy nem létezett formai hierarchia, a hatalom a tanokban volt, amely egy alapkönyvből, nevezetesen Ousset és néhány munkatársa által, különböző források alapján (enciklikákból, 19. századi katolikus szerzőktől származó idézetekből és egy plébánia papja által tartott magyarázó foglalkozások során készített jegyzetekből)

összeállított kézikönyvből merített. A sejtekben folyó munka ennek a kézikönyvnek az olvasásából és elemzéséből állt. A sejtek megszaporodásától (hasonlóan a kommunisták organikus fejlődéséhez) azt várták, hogy a tanok elterjedésének egyesítő ereje lesz, amely regenerálja a társadalmi bázist is.

A valóságban azonban, éppen úgy, mint a Sillon esetében, létezett egy láthatatlan és bevallatlan hatalom, ami nehézségeket okozott. Így mulasztással elkövetett bűnnel ért fel a módszert összefoglaló jelmondat: „barátság az igazság szolgálatában”. Jean Ousset és legközelebbi munkatársai az úgynevezett „szervezőkőn” gyakorolták a hatalmukat, vagyis azokon, akik a leginkább szerettek volna együttműködni velük, és akiket így *ad intra* „kádereknek” tekintettek, ezután következtek a Párizson kívüli, vidéki, tartósan „barátiként” számontartott szervezetek. Elméletben a Cité catholique szolgáltatásai bárki által igénybe vehetőek voltak és mindenki a maga belátása szerint használta ezeket, de a valóságban azonban szigorúan felügyelték a sejteken belül uralkodó szellemiséget.

Ezen az alapon aztán 1945 és 68 között a gondolkodásmód alapos alakítása ment végbe, nyilvánvalóan „az egyház szociális tanainak” javára, amely sajnos bizonyos torzulásokat eredményezett. Az egyik ezek közül a tisztán politikai elemzés teljes hiánya, és minden olyan próbálkozás kínos felügyelete és elfojtása, amely valamilyen szervezeti egység kialakítását eredményezte volna.⁴⁵ A második torzulás az intellektuális igényi alacsony szintje és az ilyen törekvések elvetése, amely eléggé ellentmondásos egy tanokat terjesztetni szándékozó vállalkozás esetében. Az előírás azonban úgy szólt, hogy csupán „könnyű szellemi poggyással” szolgálhatnak. Végül a politikai elköteleződés visszautasítása a zsinat idején ugyanilyen vallási elutasításhoz is vezetett. Ez a határozott és hirdetett menekülés aztán szakadásokat⁴⁶ eredményezett és szabad utat adott a liberalizmusnak az Ousset kezdeményezésének befolyása alá került körökben.

10. Néhány a jelenlegi helyzetre vonatkoztatott, átmeneti megállapítás. A közelmúlt helyzete az itt nagy vonalakban felvázolt múlt – amelynek összegzéséből elkerülhetetlenül kimaradtak bizonyos részletek – öröksége.⁴⁷ Egy dolog azonban biztos: a katolikusok kezdeti egysége, amelyre akkor még csak egy elenyésző liberális kisebbség jelentett veszélyt, az 1892-es Csatlakozással felbomlott. Ez a megbomlott egység, illetve a második Csatlakozás és a február 6-i felkelés kudarcra teljesen felborította a korábbi helyzetet, és a háborús időszak végeztével gyakorlatilag teljesen eltűntek a legharcosabb katolikusok. Végül a Maritain elméletéből merítő elvek elfogadásával a zsinat gyakorlatilag egy „harmadik Csatlakozásként” hatott, nemcsak a politikában, de más területeken is felgyorsítva a katolikusok nagy részének feloldódását a *Mainstream*-ben.⁴⁸ Ezek ismeretében könnyen megérthetjük, hogyan terelhette a francia katolikusokat elitjük többsége a politikai modernitás táborába. A forradalmi progresszista és modernista kisebbség nyomást gyakorolt ugyan a többségi, „progresszista konzervatív” irányzatra, de végső soron soha nem oldódott fel benne teljesen.

Az 1984-ben lezajlott nagy tüntetések az oktatási rendszer állami rendszerbe való integrálása ellen megmutatták, hogy azért maradt még tiltakozási kapacitás a katolikusok soraiban, illetve hogy a püspöki karnak igenis van lehetősége cselekvésre buzdítani és támogatni, ha akar. Persze, ez a mozgalom is mutatott némi ellentmondásokat a hozzá kapcsolódó anyagi érdekeltségek miatt, hiszen a püspökök nem akarták elveszíteni az állami támogatásokat, aminek a veszélye az állami oktatási rendszerhez való teljes csatlakozás esetén fennállt volna. A 2012–13-as nagy mozgósítás ugyanakkor a mozgósítási kapacitás meglétére is fényt derített, persze szigorúan felügyelt módon, hogy a demokratikus keretek között gyakorolható véleménykifejezés határain véletlenül

se lépjen túl. Meg kell jegyeznünk, hogy a La Manif pour Tous (LMPT – Tüntetés Mindenkiért), vagyis a tüntetéseket kézbe vevő szervezet első elnöke Guillaume de Prémare, a Cité catholique utódjaként működő Ichthus „főbizalmija” volt.

Létezik tehát még néhány „jó francia katolikus”, akik ragaszkodnak a „hagyományos értékekhez”, ám élükre csak „mészkelték”, vagy nagylelkű, de kritikus politikai támpontokkal nem igazán rendelkezők állnak.⁴⁹ Paradox módon a domináns kultúra „örkutyái” érdeklődéssel fordulnak a katolicizmus politikai reneszánsza felé, amely arra utal, hogy félnek, nehogy túlságosan nagy méreteket öltjön.⁵⁰ A lelkesedés korszakának lezárultával, illetve sokak számára a rendőri erőszak és elnyomás felfedezésével a korábban megszerzett szokások egyfajta ingamozgást követve a közösségből való elvonulás és a rendszer jobboldalán nyíló tér gyors elfoglalásának reménye között újra előtérbe kerültek, amelyet most is egyértelműen tapasztalhatunk. A mérsékelttség a legfélelmetesebb belső ellenség. Ezzel magyarázható, hogy miért lelkesedtek némelyek olyannyira az amerikai Rod Dreher 2017-ben franciára fordított, Szent Benedek válaszüjtán (*Le pari bénédictin*) című könyvéért, miközben mások igyekeznek tanként és politikai programként is meghonosítani a brit konzervativizmust.⁵¹ Az előbbieket morális válságba kerültek, miután azt képzelték, hogy a parlamenti jobb majd szívesen látja őket, most pedig a rendszer peremén szeretnének maradni, azt remélve, hogy így talán elkerülhetik az éberségét. Az utóbbiak csupán egy létező modellt visznek tovább, amelynek gyökere a katolikus liberalizmus eredendő ellentmondásában rejlik.

Nem maradt más a kezünkben, mint a még füstölgő kanóc, és az elvégzendő munka – figyelembe véve a francia egyház mai helyzetét – úgy tűnik, hogy túlmegy az emberi képességek határain. Am ami lehetetlen az embernek, az lehetséges Istennek. A fő akadály kétségkívül az egyházon belül található, de ugyanitt rejlik annak a lehetősége is, hogy kilábaljunk az összeomlásból.

Bernard Dumont a francia Catholica folyóirat főszerkesztője, Molnár Tamás filozófus nagy tisztelője. E tanulmány a madridi katolikus Verbo folyóiratban jelent meg La cultura política y los católicos franceses : del siglo XIX al XXI címmel. (Año 2018, Número 569–570.)

Fordította: S. Király Béla

JEGYZETEK

1 A második vatikáni zsinatot XXIII. János pápa nyitotta meg 1962 októberében a római Szent Péter-bazilikában és VI. Pál pápa zárta be 1965 decemberében. A többség szerint a zsinat határozatai előrelépést jelentettek a római katolikus egyház ökumenikus nyitásban és a 20. századi társadalommal való párbeszédében, többek között az anyanyelvi misézés is ekkor vált elfogadottá. Mások szerint – idetartozik Molnár Tamás – a zsinat határozatai végzetesen károsak. 2 Lásd Serge Bonnet: <i>Défense du catholicisme populaire (A népi katolicizmus védelme)</i>, Párizs, Cerf-Patrimoine, 2016.	3 Dietrich Bonhoeffer egyfelől Isten „erőtlenségét”, másfelől pedig a jelenlétét, hatalmát és jóságát mindig egymás mellé állítja, megteremtve ezzel a feszültséggel az Imitatio Christi, mint egyedüli autentikus keresztyén létforma szellemi terét. 4 A papság azon része, amely elfogadta, hogy felesküdjön az Alkotmányozó Nemzetgyűlés által 1791. július 12-én elfogadott, papokról szóló civil alkotmányra, annak ellenére, hogy 1791. március 10-én keltezett rövid <i>Quod aliquantum</i>-jában VI. Piusz egyértelműen elítélte ezt a szöveget. A felesküdtött papság egy része bűnbánatot tanúsított, a másik része alámerült a forradalmi

- fertőben. A püspökök öt kivételével – köztük a hírhedt Talleyrand – hűségesek maradtak.
- 5 Lamennais abbé (1782–1854) teológus, filozófus, publicista, a katolikus liberalizmus egyik korai képviselője.
- 6 Henri Lacordaire (1802–1861) Domonkos-rendi szerzetes, hitszónok, újságíró, politikus, a liberális katolicizmus előfutára.
- 7 Marcel Prélot szerint: „A liberális gazdaság és a szocialista gazdaság helyett a környöletes gazdaságot magasztalják” (Marcel Prélot és Françoise Gallouedec-Genuys: *Le libéralisme catholique*, Paris, Armand Colin, 1969, 42.).
- 8 Charles Forbes René, Montalembert grófja (1810–1870) történész, politikus, a liberális katolicizmus teoretikusa.
- 9 Frédéric Ozanam (1813–1853) katolikus történész, irodalomtörténész, kultúrtörténeti szakíró, a Sorbonne tanára.
- 10 Az 1830-ban alapított *L’Avenir* című folyóirat jelmondatává választott kifejezés. Montalembert 1863 augusztusában a belgiumi Malines-ben tartott beszédében a következőképpen foglalta össze álláspontját: „Lehetséges, hogy tévedek, de az én meglátásom szerint a (magánéletben nagyszerűen teljesítő) katolikusok mindenhol ott vannak Belgium kivételével, ahol a közéletben alulmaradnak ellenfeleikkel szemben, mert még nem találták meg a helyüket a nagy forradalomban, amelynek köszönhetően megszületett az új társadalom és a népek modern élete. Az új társadalommal szemben a zavar és a bátortalanlág legyőzhetetlen egyvelege bennük. Félnék tőle: még nem tanulták meg sem ismerni, sem szeretni, sem gyakorolni. Sokan közülük a szívük és lelkük mélyén még – anélkül, hogy ennek tudatában lennének – az ancien régime-hez húznak, vagyis ahhoz a rendszerhez, amely nem ismerte el sem a polgári egyenlőséget, sem a politikai és lelkiismereti szabadságot. (Lásd *Le libéralisme catholique*, i. m., 228.)
- 11 III. Napóleon császárral levelező Piusz bíboros nem tévesztendő össze XII. Piusz pápával (1876–1958), aki 1929-től bíboros, és 1939–1958 között római pápa. Ion Mihai Pacepa tábornok, a Securitate (román titkosszolgálat) vezetője szerint a KGB mindent megtett, hogy a kommunistaellenes XII. Piuszt befektítse, és a tények meghamisításával „Hitler pápjaként” emlékezzenek rá. XII. Piusz 1946-ban bíborossá avatta a később bebörtönzött Mindszenty Józsefet a következő szavakkal: „Te leszel az első, akinek vállalnia kell a bíbor színnel jelzett vértanúságot.” Szepepe volt abban is, hogy az 1956-os forradalom után nem került sor véresebb megtorlásra. Három pásztorlevelet adott ki a magyarok miatt és mellett, még a rádióban is felszólalt e nemzet sorsáért.
- 12 Ld. Piusz bíboros III. Napóleonnal folytatott, online is elérhető 1856. március 15-ei beszélgetését: <https://notredamedesanges.wordpress.com/2015/04/11/mgr-pie-et-napoleon-iii-correspondance-a-propos-du-regne-social-de-jesus-christ/>
- 13 A kiváló XIII. Leó pápa (1810–1903) franciaországi egyházpolitikája sem járt sikerrel, noha előszeretettel viseltetett a francia katolikus egyház iránt. Amikor azok számtalan politikai csoportra bomlottak, és így tehetetlenné váltak az egyházellenes állami támadásokkal szemben, egységre és a köztársasági államforma elismerésére szólította fel őket (*Au milieu des sollicitudines* pásztorlevél, 1892). A királypárti, és köztársaság-ellenes francia katolikusok többsége azonban nem engedelmeskedett neki. A katolikus egység nem jött létre, így nem lett befolyásuk a parlamentben. Az egyházellenes republikánus támadások tovább növekedtek. A pápának meg kellett érnie az 1901-es és 1902-es egyházellenes törvényeket, amelyek során betiltották a szerzetesrendeket, vagyonukat elkobozták, a tanítás jogát megvonták tőlük, és 14 500 egyházi iskolát zártak be.
- 14 Mac Mahon marsallt 1873-ban választotta köztársasági elnökké Adolphe Thiers helyett a Kommün másnapján összehívott nemzetgyűlés. A többségében királypárti nemzetgyűlés szándéka a királyság visszaállítása volt. Chambord gróf meghíusult restaurációs kísérlete után a köztársaságiak az „engedelmeskedjen vagy mondjon le” választás elé állították. Először az előbbit, majd az utóbbit választotta, és 1877. május 16-án visszalépett megbízatásától.
- 15 Henri d’Artois (1820–1883) a Bourbon-házból származó királyi herceg, Chambord grófja, akit a legitimisták Franciaország királyának ismertek el. 1871 júliusában kiadott kiáltványában ragaszkodott a Bourbonok liliumos fehér zászlójához, a régi Francia Királyság jelképehez, és elutasította a forradalom örökségét, a nemzeti trikolórt. A zászló-vita megosztotta a royalisták tábort, a gróf hajthatatlansága lefékezte a királyság gyors és zökkenőmentes visszaállítását. Charles Maurras szerint Henri d’Artois „Inkább volt papja és pápája a királyság intézményének, semmint királya.”
- 16 Hippolyte Taine (1828–1893) francia kritikus, irodalomtörténész. Nagyban befolyásolta a francia naturalizmust, fő támogatója volt a szociológiai pozitivizmusnak (ebből következett végletes determinizmus), és az első nagy képviselője a historicista kritikának. Az irodalomtörténetet, mint műfajt tőle származtatják.
- 17 Augustin Cochin (1876–1916) katolikus konzervatív francia történész és szociológus. François Furet történész szerint Tocqueville

- mellett ő a másik történész, aki jól kidolgozott felfogást kínál a francia forradalomról. Hósi halált halt a hazája védelmében a Somme folyó menti csatában.
- 18 Marc Sangnier (1873–1950) francia újságíró, politikus, a szociális katolicizmus hirdetője. A népművelési mozgalomban is fontos helyet foglal el az általa vezetett Sillon révén.
- 19 A tiltás oka abban a félelemben gyökerezett, hogy egy katolikus párt jelöltje egy idegen hatalom – kimondottan a Vatikán – jelentős képviselőjévé válhatna. Ezért a katolikusokat arra buzdították, hogy legjobb tudásuk szerint szóródjanak szét, és az egység helyett válasszák a demokratikus pluralizmust.
- 20 Albert de Mun (1841–1914) francia katona, politikus és akadémikus, a szociálkatolicizmus kezdeményezője és a keresztény korporatizmus teoretikusa.
- 21 Jacques Piou (1838–1932) francia ügyvéd, polgármester és politikus. Döntő szerepe volt a katolikusok köztársasághoz való csatlakozásában. Ő volt a mai értelemben vett jobbközép párt megalapítója, a francia katolikus politikai vezetők egyike.
- 22 Castelnau tábornok (1851–1944) első világháborús katonatiszt, hadászati tervek kidolgozója. Katolikus vallása miatt a *le Capucin Botté* („csizmás kapucinus”) gúnynevet kapta.
- 23 Az FNC általános katolikus mozgalom volt, amely a háború után *Fédération nationale d'Action catholique* nevű szervezetté alakult. Hetilapja, a *La France catholique* a zsinat utáni időkben szűnik meg.
- 24 Jean-Marie Boulanger (1837–1891) népszerű katonatiszt, jobboldali politikus.
- 25 Paul Déroulède (1846–1914) francia politikus és író, a Hazafiak Szövetségének (Ligue des patriotes) megalapítója.
- 26 Maurice Barrès (1862–1923) kiváló francia író és politikus, a francia nacionalizmus egyik vezető alakja.
- 27 Paul Bourget (1852–1935) francia író, kritikus, a modern pszichológiai regény úttörője. Feltette a francia társadalmat a liberalizmustól, a társadalmi rend alapját a monarchia és a vallás eszményében vélte követendőnek.
- 28 Charles Maurras (1868–1952) francia újságíró, esszéista, politikus és költő, a Francia Akadémia tagja. Léon Daudet, Jacques Bainville és Maurice Pujo segítségével ő irányította a *L'Action française* nevű újságot, amely a királypárti, nemzeti és ellenforradalmi ihletésű, hasonló nevű radikális jobboldali politikai mozgalom lapja volt.
- 29 P. Descoqs: *À travers l'œuvre de Charles Maurras (Charles Maurras, a munkásságán keresztül)*, Paris, Beauchesne, 1911.
- 30 Maurice Blondel (1861–1949) francia filozófus. Olyan cselekvéofilozófát dolgozott ki, amely a modern pragmatizmus elemeit integrálja a keresztény filozófia szövegekörnyezetébe.
- 31 Jean-Marial Besse páter (1861–1920) jelentős részt vállalt a silos-i apátság felemelkedésében.
- 32 Antonio Gramsci (1891–1937) olasz marxista filozófus, nyelvész, újságíró, író és teoretikus, az Olasz Kommunista Párt alapítója, parlamenti képviselő. A nyugati marxizmus egyik legkiemelkedőbb alakja, a kulturális hegemonia elméletének és gyakorlatának megteremtője.
- 33 XI. Piusz pápa (1857–1939) az egyház 259. pápája 1922-től haláláig. XIV. Benedek óta ő volt az első tudós pápa, akit nyelvismerete, tudása, nemzetközi kapcsolatai és a modern tudományos haladás ismerete miatt becsültek.
- 34 Adrien Dansette (1901–1976) francia történész és jogtudós. Kiváló könyveket írt a francia vallásosságról, a katolicizmusról.
- 35 *Az Action Française* (rövidítve AF) egy ideológiai irányzat, illetve egy radikális nemzeti és királypárti politikai mozgalom a huszadik század első felében. Kiváló írók, esszéisták és történészek voltak a vezetőségében. Napjainkban jelentős ihletforrás a francia szuverenista politikusok számára.
- 36 Lásd Barrès 1912. szeptember 30-án írt levelét Maurras-nak. Az író szövé teszi az *Action française* hasábjain megjelenő zsigeri németellenességet. Charley Péguy a *Cahiers de la Quinzaine* (XI)-ben ezt írta: az AF emberei „azt gondolják magukról, hogy az értelmiségi párt és modern világ legnagyobb ellenfelei, holott [...] valójában ők maguk is egyfajta értelmiségi, modern párt”. (Idézi Pie Duployé: *La religion de Péguy [Péguy vallása]* Paris, Slatkine, 1978, 236.)
- 37 Ld. Maurice Pujo írása: Miért volt sikertelen a február 6-a (Pourquoi le 6 février a été stérile), in Charles Maurras, *La contre-révolution spontanée (Spontán ellenforradalom)* Lyon, Lardanchet, 1943. A legfőbb érve: nem volt meg a megfelelő egység az „összeesküvők” között, és ezért „az ismeretlen, erős Monk [...] távol maradt a hiábavaló megmozdulástól.” Maurras munkatársának kritikája Maurras ellen fordulhatott, mert ő nem fordított figyelmet a hatalomátvétel eszközeire, csak meglepődött azzal, hogy egy titokzatos, legendás figura felbukkanására várt.
- 38 Jellegzetes példa Georges Boudarel, az indokínai francia hadsereg szökevénye, aki a Viet-Minh-i „átnevelő” táborok foglyainak pribékje lett. 1953-ban halálra ítélték, de 1966-ban amnesztiát kapott, majd a baloldali értelmiség segítségével egyetemi professzor lett. 2003-ban halt meg.

- miután rágalmozási pert indított egykori áldozatai ellen.
- 39 A történetírásban is elfogadott kifejezés Jean-Louis Loubet Del Bayle: *Les non-conformistes des années 30. Une tentative de renouvellement de la pensée politique française* (A 30-as évek nonkonformistái. Kísérlet a francia politikai gondolkodás megújítására) címet viselő könyvéből származik (Paris, Seuil, 1969).
- 40 Erről a nemzedékről írt Nicolas Kessler: *Histoire politique de la Jeune Droite (1929-1942). Une révolution conservatrice à la française* (Paris, L'Harmattan, 2001) című könyvében, illetve Olivier Dard, *Le rendez-vous manqué des relèves des années 30* (Paris, Presses universitaires de France, 2002).
- 41 Lásd Olivier Dard, Frédéric Rouillois, Christophe Boutin (szerk.), *Le dictionnaire du conservatisme*, Paris, Cerf, 2017. című könyvében Bernard Bourdin-nek és a progresszista konzervativizmusnak szentelt bejegyzését.
- 42 Jacques Maritain (1882–1973) a 20. század egyik legmeghatározóbb katolikus gondolkodója, a neotomizmus jelentős alakja. Munkássága hozzájárult Aquinói Szent Tamás újrafelfedezéséhez, és meghatározó szerepe volt az emberi jogok egyetemes nyilatkozata megfogalmazásának.
- 43 Jean Ousset (1914–1994). A maurras-i érzékenységű harcos katolikus. Több álnéven írt. A royalista körökhöz közel álló, ellenforradalmi katolicizmus iskolájának egyik fő szerzője.
- 44 Utalunk itt Raphaëlle de Neuville: *Jean Ousset et la Cité catholique* (Dominique Martin Morin, Bouère, 1998) című hasznos részletekben bővelkedő életrajzára.
- 45 Így az algériai tisztviselőknek tartott előadásokat tartalmazó *L'action* című könyv – amelynek fő célja a politikai beavatkozás minden formájáról történő lebeszélés – egy sor érvet vonultat fel a szétszóródás előnyei mellett, amellyel a „társadalmiság mindenekelőtt” irányvonalát képviseli.
- 46 Főképpen az *Itinéraires* című folyóirat főszerkesztőjéhez, Jean Madrian-hoz köthetően.
- 47 Ilyen örökség a P. Doncœur által szervezett cserkész-mozgalom, amelyben egészen különböző irányultságú katolikus káderek formálódtak változó háttérű, kisszámú, de mind a mai napig létező monarchista körökből: a gaullizmushoz csatlakozó egykor Maurras-párti Pierre Boutang, aki egy egész nemzedéknyi tanítvány szellemi vezetője lett, és az olyan „mérésékelt”, mint az Új Ember lap vezetője 1962 és 1998 között vagy Marcel Clément, a Claude Adam (1918–2007) által 1950-ben elindított Független Értelmisségiek Egyesülete vezetője, és még sokan mások.
- 48 Lásd Guillaume Cuchet: *Hogyan szűnt meg a világunk kereszténynek lenni (Comment notre monde a cessé d'être chrétien)* Paris, Seuil, 2018.
- 49 Ahogy azt a (közvéleményet jellemező) frígiái sapka viselése mutatja az LMPT-t támogató lánycsoportok esetében, vagy a konszenzusos jelszavak kiválasztása, vagy az a határozott akarat, amellyel igyekeznek kizárni mindent, ami a „szélsőségesek” elismerésére utalhat (Front national vagy a Civitas mozgalom hagyománykövetői). Az önhatallyal kijelölt irány gondosan a Csatlakozás hagyományába illeszkedik: némi ellenállás a törvénykezéssel szemben, de a rendszer érintetlenül hagyása, a jobboldali pártok elismerésének tendenciózus keresése (mint ahogy azt a jelenlegi Sens Commun nevű frakció teszi, amely sikertelenül igyekszik elfogadtatni magát Emmanuel Macron rendszerében, miután már szerencsét próbált François Fillon-nál).
- 50 Ld. például Laurent de Boissieu: *Mi lett a „Tüntetés mindenkiért” nemzedékével? (Qu'est la génération "Manif pour tous" devenue?)* in *Le Débat*, n. 191, 2016, 89–100. o.; vagy Jérôme Fourquet: *Isten jobbján (À la droite de Dieu)* Paris, Cerf, 2018.
- 51 Többek között lásd a *Liberté politique* című folyóirat cikkeit, amelyek a konzervativizmushoz való visszatérésre buzdítanak.

A nagy háború elfeledett áldozatai – az első világháború alatt Magyarországon internált olasz civilek emlékezete

A Pest megyei Sülysápon¹ az úgynevezett sülyi temetőben, ha felsétálunk a település fölé magasodó temetődombon, egy magányosan álló, szerény kivitelezésű emlékműre bukkanunk. A mára kissé megkopott, három lépcsőfokon nyugvó, sírköszterűen kialakított emlékmű előoldalán fekete gránitból készült, öt fémrozettával rögzített feliratos kőlap található², amire magyar és olasz nyelven a következő feliratot vészték:

„TÁPIÓSÜLY 1915–1918 – ITT LETT ELTEMETVE 149 OLASZ FIUME VÁROSÁBÓL. A FIUMEI TANULMÁNYI TÁRSASÁG A NEMES MAGYAR NEMZET KEGYELMÉBE AJÁNlja ŐKET, ANNAK A VÁROSNAK ÖRÖK EMLÉKÉRE, AMELY HOZZÁ TARTOZOTT, HOGY SEMMI SE VÁLASZTHASSA EL TÖBBÉ A KÖZÖS NEMZETI ÚJJÁSZÜLETÉSI MOZGALOMBAN MEGSZENTELT TESTVÉRISÉGÜNKET – SÜLYSÁP, 1996. MÁJUS 31.”

Az annak idején fényes és megható külsőségek között felavatott emlékműállítás önmagában nem lenne hírértékű, hiszen Magyarországon jelentős számú település központjában emelkedett, illetve emelkedik az első világháborúban elhunyt katonák emlékére felállított szobor, emlékoszlop.³ Ez az alkotás azonban eltér a megszokott első világháborús emlékművektől, ugyanis nem a nagy háborúban elesett magyar katonák emlékére állították, hanem a településen 1915 és 1918 között működő internálótáborban meghalt olasz civilek emlékére.⁴ Az emlékmű nélkülözi a figurális elemet, a hősi emlékművek esetében gyakran alkalmazott, talapzaton álló katona alakját vagy az obeliszk alakot. Külső megjelenésének – az állítató anyagi lehetőségein túl – az is határt szabott, hogy egyrészt nem a háború katonai áldozatainak emelték, másrészt a szándéknak megfelelően nagyobb felület kellett egy karcú obeliszknél ahhoz a közlendőhöz, amelyet az állítató tudatni kívánt az utókorral. A szándéknál maradva, Nagy Ildikó 1984-ben írt tanulmányában olvashatjuk, hogy „[...] *Az emlékműveket elsősorban nem művészi szándék, hanem a hivatalos ideológia és egy közösség speciális igénye hozza létre valamilyen kegyhely létesítéséhez.*”⁵ A kijelentés második fele hatványozottan igaz a sülysápi „olasz emlékműre”, hiszen azt egy közösségen belül munkálkodó és régóta meglévő igény hozta létre.

Az első világháború során internált civilek sorsa és vele együtt a kollektív emlékezetben/emlékezetpolitikában való megjelenítésük egyike a valamiért nem igazán figyelemre méltatott témáknak. A civil internáltak – legyen szó magyarokról vagy külföldi állampolgárokról – elvesztek a háború utáni magyarországi hőskultuszban, szenvedéseiket „hivatalosan” soha nem ismerték el.⁶ Ha pedig hazai utótörténetét nézzük, abból egyértelműen kiviláglik: az egykori civil internáltak, mint a háború áldozatai marginalizált helyzetben voltak. A magyarországi táborokat illetően a világháború négy éve alatt internálást elszenvedő civilek a háború utáni emlékezetben való megjelenésének kutatása Magyarországon gyakorlatilag minden előzmény nélkül való, még feltárára váró terület. Ez sajnálatos tény, hiszen az első világháború eseménytörténetének ezt

a részét el kellene helyezni a háborús események Magyarországot érintő sodrában, nem utolsósorban pedig a történelmi szembenzésnek is meg kellene történnie. E gondolatmenetből kiindulva jelen munka voltaképpen egy kísérlet arra, hogy a nagy háborúnak ezt a perifériális szegmensét elhelyezze a témával foglalkozó tudományos terület palettáján, valamint, hogy ráirányítsa a figyelmet az említett hiányra. Mindezt úgy próbálja elérni, hogy egy Magyarországon unikálisnak számító monumentumot helyez a középpontba és annak keletkezéstörténetén keresztül kísérli meg érzékelteni a kérdés súlyát. Az emlékmű jelentőségének olasz/fiumei szemszögből való értelmezése mellett – ha csak igen általánosan is – kísérletet tesz annak érzékeltetésére, hogy milyen nehézségei vannak/voltak a hivatalos emlékezetpolitikában az internálótáborokban elhunyt civilek háborús emlékezetben való elhelyezésének.

(Az alkalmazott módszerekről és a forrásokról) A tanulmány elkészítése során döntően nem levéltári forrásokat használtam. A kutatás bizonyos fázisaiban és a tanulmány elkészítéséhez a külföldi kitekintés vonatkozásában igénybe vettem a világháló adta lehetőségeket, valamint természetesen felhasználtam a vonatkozó magyar szakirodalmat.⁷ Némileg rendhagyó módon alkalmaztam az interjúzás módszerét. Ennek során a magyar fél résztvevőivel beszélgettem az emlékmű felállításának körülményeiről, abban játszott szerepükről.⁸

Bár az olasz féllel nem léptem kapcsolatba, a motivációkról és az érzelmi megközelítéséről remek képet ad az a fotókkal gazdagon illusztrált kiadvány, amelyet olasz (és kisebb részben magyar) nyelven adott ki a kezdeményező Fiumei Tanulmányok Társasága az emlékmű felállításának alkalmából.

Az interjúk mellett természetesen több alkalommal felkerestem a helyszínt, vagyis a süllyási temetődombot, és az ott álló emlékművet.⁹

*

(A civil internáltak emléke – rövid nemzetközi kitekintés¹⁰) Ha a világháló segítségével megpróbálunk utánajárni annak a kérdésnek, hogy világszerte milyen mértékben került be az emlékezés keretei közé az első világháború alatt internálótáborokban fogva tartott vagy ott meghalt civilek emléke, nem lesz könnyű dolgunk. Hamar egyértelművé válik, hogy az interneten a háború katonai áldozataira emlékező emlékművek dominálnak. Ha a keresés során elért eredményeket értékelni kellene, akkor elsőként az angolszász világban felbukkanó emlékművekről kell szólni, méghozzá két, egymástól meglehetősen távoli kontinensen.

A kanadai Saskatchewanban található, egykori eatoni internálótábor területén felállított emlékmű, illetve a hozzá tartozó emlékpark az első világháborúban fogva tartott civilek emlékére létesült, közösségi összefogás nyomán.¹¹ E táborban 1914-től 1919-ig nagyjából 8600 főt tartottak fogva, az emlékmű felállításában pedig – lévén igen sok ukrán származású civilt őriztek itt a háború alatt – a ma itt élő kanadai ukrán diaszpóra jelentős szerepet játszott.¹²

A másik Európán kívüli, civilekre vonatkoztatható építmény az Ausztrália Viktória államában található taturai temetőben elhelyezett monumentum. Az enyhén félköríves megoldással megépített emlékmű oldalán réztábla emlékezik meg a két világháborúban elhunyt német állampolgárokról. Az itt eltemetett 250 fő közül 239-en civilek voltak, akik a főként az első világháború során veszítették életüket.¹³

Európát illetően elmondható, hogy az öreg kontinens sem dűskál a háború civil áldozataira emlékező szobrokban, emlékművekben.¹⁴ Azokban az egykori hadviselő országokban, ahol emeltek valamilyen emlékművet a civil internáltaknak, létrehozásuk

motivációjában alapvetően két irány figyelhető meg: vagy az egykori tábor létesítő ország emelte, vagy – ez a gyakoribb – az adott helyszínen fogva tartott nép leszármazottai szánták megemlékezésül eleik szenvedéseinek.

Előbbit jól példázza az Egyesült Királyságban a háború során felállított legnagyobb internálótábor területén kialakított emlékpark. Az első világháború alatt a Man-szigetet egyetlen hatalmas táborra változtatták a brit hatóságok, amelyben a háború csúcspontján 28 ezer, főként német, osztrák és magyar állampolgárságú vagy származású civilt őriztek. A tulajdonképpen több tábor laza hálójából álló rendszer egyik legnagyobbjának helyén, a sziget déli partjánál fekvő Peel-ben, egészen pontosan a Knockaloe Farmon, hoztak létre emlékhelyet, amelyet stílszerűen Szögesdrót Kertnek (The Garden of Barbed Wire) neveztek el. Ugyanitt található egy fából készült pad, amelynek táblájára németül a *Wie lang noch?*¹⁵ kérdést faragták. A felirat egyrészt utalás arra, hogy az itteni táborokban főleg németeket, németül beszélőket őriztek a legnagyobb számban, másrészt utal arra a folyamatos bizonytalanságra, amely a civil internáltak éltét jellemezte fogva tartásuk ideje alatt.¹⁶

Az Egyesült Királyság fővárosában is található olyan emlékmű, amely civil internáltaknak állít emléket. Az Észak-Londonban található New Southgate temetőben 51 egykori német internáltat temettek el, akiket az Alexander Palace-ban létrehozott táborban őriztek és fogva tartásuk ideje alatt hunytak el. Az emlékmű állításának pontos ideje, létrehozójának neve nem ismert, felállítását azonban kevéssel az első világháború befejezése utánra datálták.¹⁷

Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén fogva tartott népek közül a szerbek fejtettek ki komoly aktivitást a Monarchia területén felállított táborokban meghalt honfitársaikra való emlékezet terén. Az egyik legnagyobb táborban, a nezsideriben elhunyt több ezer szerb származású vagy állampolgárságú személynek állít szerény emléket a település kálváriadombjánál található emlékkő, amely „Szerbek köve” néven ismert.¹⁸ Az 1914 és 1918 között működött táborban sok ezer Szerbiából, Albániából és Montenegróból internált férfi nő és gyerek élt, akik közül a hiányos táplálkozás és a betegségek, különösen a tifusz, csaknem ötezer internált civil életét követelték.¹⁹

A másik, szintén szerbekhez köthető emlékmű az egykori boldogasszonyi²⁰ hadifogolytábor temetőjében található. A tábor, ahová hadifoglyok mellett civil internáltak is kerültek nagy számban, 1914-ben hozták létre. A viszontagságos körülmények következtében meghalt és itt eltemetett kétezer fő jelentős része szerb civilek közül került ki, akik számára impozáns emlékművet emeltek, az ún. szerb keresztet.²¹

Ugyancsak a szerbekhez köthető az egykori aradi internálótáborban elhunyt civilek emlékére a város Pomenirea nevű temetőjében 2018-ban felállított emlékmű, amelynek felállításában a helyi szerbek aktív szerepet vállaltak, és amelyet a temesvári szerb főkonzulátus is támogatott. Az aradi várban 1914 és 1918 között több ezer olyan szerb civil tartott fogva a magyar hatóságok, akiket valamilyen okból az állam működésére és a hadviselés érdekeire veszélyesnek nyilvánítottak.²² A legtöbb áldozatot itt is a tifusz követelte.

A bemutatott emlékművek sora nyilván nem teljes, hiszen azok bemutatása csak a világhálón felleltekre terjedt ki. A felsorolt emlékművek közös jellemzője, hogy döntő részük nélkülözi a figurális ábrázolásmódot, egyszerű kő vagy kőoszlop. Hiányzik belőlük a lendület, statikusak, a hősi pátosznak nyomát sem találni rajtuk. Talán ez is egyik oka az internálótáborokba zártakra való emlékezés hiányának, hiszen hogyan lehetne megmutatni az unalmat, a kétségbeesést, a hideget vagy az éhséget.

(*Olasz civilek a tápiószülyi internálótáborban*) A világháború kitörésekor a magyar hatóságok gyanakodva tekintettek az ország területén élő bizonyos nemzetiségekre, kétségbe vonva a Monarchia iránti hűségüket, a Monarchiával hadiállapotban lévő országok Magyarország területén tartózkodó állampolgárait pedig katonai és belbiztonsági okokból kívánták szoros ellenőrzés alá vonni. Ezeket a „gyanús és megbízhatatlan elemeket” tehát gyűjtőtáborokba zárták, internálták. A háború alatt a Magyarországon civilek fogva tartására létrehozott internálótáborok egyike 1915 és 1918 között Tápiószülyön működött, ahol az olasz hadüzenetet követően az akkor Magyarországhoz tartozó Fiuméből származó, valamint olasz állampolgárságú civileket helyeztek el, majd 1916-tól kezdve – az olaszok mellett – erdélyi románok százait zsúfolták be a táborba. Volt idő, amikor az eredetileg 2000 főre tervezett létesítményben 4000 embert őriztek, köztük sok nőt és gyermeket.²³ A Fiuméből a táborba hurcolt civilek jelentős része a *Giovane Fiume* nevű irredenta mozgalom tagjai közül került ki, akiknek fő politikai célja az Olaszországgal való egyesülésben ragadható meg.²⁴ A táborban uralkodó körülmények kezdetben nem voltak kibírhatatlanok, azonban a románok tömeges Tápiószülyre deportálásának köszönhetően 1917-től jelentős mértékben romlottak a higiéniés, az egészségügyi és az élelmezési feltételek. Ez kulminált az 1917 februárja és májusa között lezajlott kiütéses tifuszbajrányban, amelynek körülbelül 700 halálos áldozata volt a táborban elhelyezett civil internáltak között.

A civil internálótábor fennállása alatt az itt fogva tartott olaszok számát illetően eltérő adatok állnak rendelkezésre. Az olasz történészek 800 főre teszik, azonban a Magyar kir. Belügyminisztérium forrásai és a tábor adminisztratív vezetéséért felelős gyömrői járási főszolgabírói iratok alapján ennél akár magasabb szám is lehetett.²⁵

A táborban elhalálozott, bizonyíthatóan olasz áldozatok számát tekintve viszonylag közelítenek a magyar és az olasz kutatók által becsült számok, amelyeket illetően a 179 fő tekinthető konszenzusosnak.²⁶ Komolyabb eltérés a fiumei származású halottak számát illetően van, amelyet 79 és 149 fő közöttire tettek a témával foglalkozók.²⁷

A Monarchia más táboraiiban fogva tartott olasz származású hadifoglyok, civil internáltak olykor mostoha helyzetének kialakulásában az olasz kormány meglehetősen sajátos megközelítése is közrejátszott. Az ugyanis semmilyen segítséget nem volt hajlandó nyújtani sem az olasz hadifoglyoknak, sem a külföldön civil internálótáborokba zárt olasz állampolgároknak, mondván, azok dezertőrök, illetve gyávák (!). Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a 600 ezer olaszból, akik hadifogoly- vagy internálótáborba kerültek a háború alatt, 100 ezer meghalt.²⁸

A tápiószülyi táborban elhunyt olasz származású személyek szenvedéstörténete viszonylag jól jelen van az olasz történeti emlékezetben, bár egyes olasz történészek a tápiószülyi olasz tragédiát is az „elhallgatott”, de legalábbis – a maga teljességében – nem megfelelően kibeszélt olasz történeti tragédiák közé sorolták. Az olasz kutatók közül van, akinek az a véleménye, hogy nem került fel arra a képeletbeli listára, amely a háborúk alatti olasz civil-kataklizmák helyszíneit tartja nyilván, ezzel összefüggésben pedig nem is kapta meg azt a nyilvánosságot, amely a háborúk olasz áldozatai előtt rója le tiszteletét. Ennek okát abban látták, hogy a táborban történt borzalmak „nem érik el” a történészek és a civil társadalom ingerküszöbét olyan szinten, amelyet például a második világháború alatt olasz földön történt szörnyűségek jelentenek.²⁹

(*Az internálótábor temetője*³⁰) A tábor temetője a községi temető mögött helyezkedett el, nagyságát a terület felmérését végzők 1995-ben körülbelül egy hektárra becsülték.³¹ Kialakításának idejét és az első temetés időpontját homály övezi, utóbbi feltehetően

a tábor megnyitásával eshetett egybe, hiszen az első, valószínűsíthetően ide temetett internált személy 1915 júliusában halt meg.³²

A temetésekről vagy arról, hogy kik végezték, semmit nem lehet tudni. Az 1917-ben tomboló kiütéses tifuszciklus aránylag rövid idő alatt sok életet követelt. Az ekkor elhaltak földi maradványait a tömeges halálozás ellenére is koporsóba tették, azonban a járvány későbbi szakaszában, amikor már naponta tucatszámra haltak meg a betegek, egyáltalán nem zárható ki, hogy a testeket – ekkor már egyszerre többet is – csak egyszerűen behelyezték a sírgödörökbe.³³ A halottakat minden bizonnyal nem válogatták szét nemzetiség, állampolgárság szerint, így olaszok, románok és néhány szerb közösen nyugszanak a temető földjében. A kataklizma mértékét mutatja az is, hogy a járvány alatt a temető kicsiny halottasházába bezúfolt holttestek önmagukban is komoly közegészségügyi kockázatot jelentettek.³⁴

A sülyi temetőben – ha hinni lehet a fennmaradt dokumentációnak – körülbelül 1350 egykori internált civil alusza örök álmát, akik 1915 és 1918 között vesztették életüket.³⁵

(Az emlékmű felállítására tett előkészületek és az avatási ceremónia) A Tápisülyön elhunyt fiúmeiek és olasz állampolgárok emléke a háború végétől élt az a fiúmei, illetve az olasz köztudatban, azonban a róluk Magyarország területén megvalósuló tárgyasult megemlékezésre csaknem nyolc évtizedet kellett várni. A tábor történetének feldolgozása már korábban is foglalkoztatta a szakembereket, amely 1985-ben egy Amleto Ballarini, a Fiumei Történelmi Társaság elnöke által írt tanulmányban öltött testet.³⁶ Az emlékmű felállítására azonban további tíz évet kellett várni: 1995-ben kereste meg a kezdeményező olasz fél – a római székhelyű Fiumei Történelmi Társaság és a Fiume Szabad Város Közössége a Száműzetésben nevű szervezet – a római magyar nagykövetséget, amely a későbbiekben jelentős segítséget nyújtott a megkeresőknek azzal, hogy összekapcsolta őket azokkal a magyar intézményekkel, amelyek kulcsszerepet játszottak az előkészítési folyamatban.³⁷

Ilyen intézmény volt a Nemzeti Kegyeleti Kárpótlási Alapítvány (NKKK), amely Sülysápon a terület felmérését végezte el. A Magyar Országos Levéltár munkatársainak segítségével Amleto Ballarini és kutatótársai a halotti anyakönyvi másodpéldányok alapján azonosították azokat az egykori fiumei polgárokat, akik a táborban lelték halálukat. Ennek során arra az eredményre jutottak, hogy 149 személy tekinthető fiumei illetőségűnek.³⁸

Sülysáp önkormányzata örömmel fogadta az olasz közeledést: „*a község vezetése az olasz gondolat megvalósítását saját lehetőségein belül támogatja, azt példaértékűnek minősíti*” – olvasható az NKKK ügyvel kapcsolatos jelentésében. Ugyanitt olvasható, hogy „*a meglévő okmányok alapján pontos képet lehet adni a táborban meghaltakról, valamint az eltemetés helyéről [...] Szükségesnek tartom a temető rendezését, teljes terjedelemben, tekintet nélkül a egyes nemzetiségre.*”³⁹

Ellentétben az NKKK dokumentumában olvasható, a tábor temetőjének pontos helyére vonatkozó pozitív kicsengésű kijelentéssel, valójában az emlékmű elhelyezésével kapcsolatban az okozta talán a legnagyobb nehézséget, hogy nem tudták pontosan beazonosítani a sírok helyét. A temető lokalizálására – fennmaradt dokumentáció hiányában – egyrészt az akkor még élő idős emberek emlékezetére, másrészt a rendkívül kevés számú írott forrásra kellett támaszkodni a létrehozóknak. Előbbi volt a meghatározó, hiszen a településen élő idősebb lakosok még emlékeztek szüleik, nagyszüleik elbeszélésére arról, hogy a táborban meghalt olaszokat és románokat a temetődombon temették el. Mivel közülük többen is emlékeztek a helyre, ők mutatták meg a terepszemlét végző bizottságnak.⁴⁰ A szemle végén az egykori temető helyét, figyelembe véve az emberi emlékezetében és a forrásokban fennmaradt adatokat,

egyfajta konszenzusként a temetődombon álló, a falut 1919-ben megszálló román csapatok által emelt oszloptól nyugati irányba fekvő területre helyezték.⁴¹ Ezt a területet megtisztították a sűrű növényzettől, és az emlékmű helyét az így létrejövő nagyobb, egybefüggő terület hozzávetőleges középpontján jelölték ki. Az emlékmű felállításának helyszínét egyébként – azon túl, hogy a halottakra kívánt emlékezni, akik értelemszerűen a temetőben vannak – behatárolta a település urbanizációs fejlődése is: a tábor területe már nem létezik, a város terjeszkedésével beépítették az idők során.⁴²

Köszönhetően a gördülékeny együttműködésnek, a kapcsolatfelvétel után nagyjából egy évvel sor került az emlékmű felavatására. 1996. május 31-én fényes külsőségek között, több száz jelenlévő előtt leplezték le az emlékművet. A költségeket teljes egészében az olasz fél állta oly módon, hogy annak pénzügyi fedezetét egykori fumei leszármazottak pénzadományjaiból biztosították.⁴³ Az emlékmű ünnepélyes keretek között történő felavatása a település életében nagyon komoly eseménynek számított, ami a résztvevő helyi lakosok nagy számában és az ünnepség emelkedett hangulatában egyaránt megmutatkozott. Tovább emelte a ceremónia ünnepélyességét, hogy azon a két állam képviselői is részt vettek nagyköveti, illetve miniszteriális szinten.⁴⁴

Olasz részről egy körülbelül ötvenfős, egykori fumei leszármazottakból álló küldöttség vett részt az eseményen, közöttük sokan voltak olyanok, akiknek szülei vagy nagyszülei megírták a tábor, rokonaik a tábor temetőjében nyugodtak, sőt az egyik résztvevő a táborban látta meg a napvilágot 1916-ban.⁴⁵

Az emlékmű felavatását követően az olasz és a magyar fél elhelyezte koszorúit az emlékműnél, majd a napot a községházán tartott fogadás, illetve kötetlen, jó hangulatú eszmecsere zárta.

(Az emlékmű jelentősége) Az emlékmű az első világháborús emlékezetkultúrát tekintve abból a szempontból egyedülálló, hogy a világháború alatt a trianoni – tehát a jelenlegi határok között létező – Magyarország területén meghalt civileknek, azon belül is az internálótáborokban meghalt különféle állampolgárságú, nemzetiségű civileknek emléket állító emlékmű gyakorlatilag nincs vagy rendkívül ritka.⁴⁶ Sülysáp esetében is egy olyan emlékműről beszélhetünk, amelyet nem a magyar fél állított, hanem a Magyarországon fogva tartottak egy csoportjának a leszármazottai.

Ha elvonatkoztatunk a harcok katonai áldozataitól és figyelmünket az első világháborút követő emlékműállítás metodikájára fordítjuk – az emlékműveken feltüntetették az elesett katona nevét, értelmet tulajdonítottak halálának – feltehetjük a kérdést a civil internáltak vonatkozásában is: az internálótáborban történő halál mennyiben szolgál a haza üdvére, mennyi értelmet ad egy internált civil – aki ráadásul nem is minden esetben férfi – halálának?⁴⁷ A válaszon nyilvánvalóan nem kell sokat gondolkodni.

A táborokban elhunyt civil internált alakja, szemben a harcban elesett hős katona alakjával, a hazáért tett áldozatvállalás szempontjából mindössze a kiszolgáltatott áldozat, a tétlenségre kárhoztatott tetterős férfi szerepét tudja magára venni az emlékezés során, nem is szólva a nők és a gyerekek nem egyszer tragikus sorsáról. Ugyanakkor a katonai áldozatokhoz képest szerencsésebb helyzetben voltak a gyászolók, hiszen – ha nem is teljes bizonyossággal, de – szeretteik feltehetően ismert területen nyugodtak, még jobb esetben jelölt sírokban, testük tehát nem kallódott el valamelyik távoli csatatér területén.⁴⁸ A magyarországi tapasztalat azt mutatja, hogy az internálótáborokban meghaltak név szerinti azonosítása viszonylag egyszerű feladat, hiszen a közigazgatásban keletkezett iratokban, szerencsés (ám ritkább) esetben a táborok fennmaradt dokumentációjában általában jól-rosszul, de nevük fennmaradt.

A sülysápi emlékmű, amely bár kívülről jövő kezdeményezés, a maga szerény módján megtestesíti azt a törekvést, hogy ne csak zárójelbe téve – vagy még úgy sem – emlékezzünk a nagy háború azon több ezer főt magában foglaló férfiak, nők és gyerekek arctalan tömegére, aki az internálótáborokban töltöttek el éveket, különös tekintettel azokra, akik ezekben a létesítményekben fejezték be olykor fájdalmasan fiatal életüket. Ezt alaposabban átgondolva joggal merülhet fel, hogy az első világháború alatt a Magyarország területén elpusztult több ezernyi civil emlékének valamilyen módon adózni kellene.

Történeti szempontból az emlékművet talán az utolsó pillanatban emelték: azok a fiúmei gyökerekkel rendelkező személyek, akik valamilyen módon még érintve voltak a tábor hatásaitól, a felállítás idejére már nagyon megöregedtek, egy részük pedig talán már meg is halt. Potó János könyvében olvashatjuk, hogy az emlékművek lényegükből adódóan az emlékezet helyei, hiszen eredeti funkciójuk szerint és ideális esetben a múlt olyan személyeit, eseményeit örökítik meg maradandóan, akiknek, és amelyeknek a nemzet (Sülysáp esetében egy szűkebb közösség – S. L.) kiemelkedő jelentőséget tulajdonít, felállításuk pedig nyílt teret, helyet biztosít a személyes, szervezett vagy spontán emlékezésre.⁴⁹ E megállapítással a sülysápi emlékmű funkcióját tekintve teljes mértékben összhangban van: egyedülálló volta már abban megnyilvánul, hogy nem kapcsolódik a hőskultuszhoz, sokkal inkább azoknak az ártatlanoknak a mementója, akiket a háborús „szükségyszerűségből” eredően zárták a tábor szögesdrótja mögé.

Sülysáp az emlékezők számára azért is lehet fontos emlékhely, mert hozzátartozóik, honfitársaik jelöletlen sírokba kerültek, így nem lehetett perszónálisan kifejezni a gyászt.⁵⁰ Az egykori hozzátartozók elvesztésének fájalmát az is nehezebbé teszi, hogy az emlékművön nincsenek nevek, csak az elhunytak száma. A perszonalizációt legfeljebb Ballarini és munkatársa, Alessandro Imro számára a Magyar Országos Levéltárban végzett feltáró munka során a halotti anyakönyvi másodpéldányokban jól-rosszul rögzített nevek, a szélesebb olasz/fiúmei közvéleménynek pedig – az itt őrzöttek szenvedéstörténetének néhány textuális bizonyítéka mellett – az esemény tiszteletére kiadott olasz és magyar nyelvű kiadványban felsorolt halottak névsora jelenthette.

A kezdeményező olasz fél – annak ellenére, hogy Tápiószőlőt megőrkítette a fiúmei emlékezet⁵¹ is – nehezen tudta elhelyezni civil halottait a háborús veszteségek sorában.⁵² Anette Becker és Stéphane Audoin-Rouzeau munkájukban rámutatnak, hogy egy egykori háborús nemzet milyen nehezen tud kezdeni valamit is azokkal, akik nem a harctéren lettek „hősi” halálukat, hiszen ezek az elhunytak földrajzi és jelképes értelemben is a haza határain kívül rekedtek.⁵³ A kényszermunkára hurcoltak, a túsok vagy éppen a civil internáltak elhelyezése az általában a hőskultuszra épülő emlékezetpolitikában nem tartozott a lényeges szempontok közé, hiszen ezek a háborús résztvevők nem abban az értelemben adták vérüket a hazáért, mint a katonák. Talán éppen ezzel a gondolatmenettel összefüggésben a sülysápi emlékműre sem azt írták, hogy a „Hazaért”, hanem pusztán csak a halálozás tényét (és nem mellékesen a megbocsátást) jeleníti meg.

A sülysápi internáltak temetője felett emelkedő, több mint negyedszázada felavatott monumentum az első világháború viharának köszönhetően három nemzet, az olasz, a magyar és nem mellékesen a román emlékezetének metszéspontjába került. Az olaszok az emlékmű létrehozásával bátran ráléptek egy számukra fájó történelmi esemény feldolgozásának nem éppen könnyű útjára, az pedig mindenképpen pozitívumnak tekinthető, hogy az eseményen résztvevő olasz vendégek történelmi elégtételként élték meg az emlékmű felállítását. A magyar félnek a kéréssel szemben tanúsított nyitottsága „*a fiúmei olaszoknak a szeretet és a barátság olyan megnyilvánulását nyújtották, amely lehetővé tette számunkra, hogy örökre lezárjuk a soha be nem gyógyuló sebet*” – írták a ceremóniát követően.⁵⁴

A trauma aránya miatt identitáspolitikai kérdés is volt az emlékmű léte a fiumei leszármazottak között, hozzájárulva egyúttal az elszenvedett veszteségének a háború rendszerében való értelmezéséhez is. Az erre való törekvést jól példázza a Sülysápra való (2003-ig) rendszeres visszatérés, azt az identitástudatot („fiumano”), amelynek fenntartására, megtartására a mai napig oly nagy hangsúlyt helyeznek az egykori fiumei polgárok leszármazottai.

A történettudomány oldaláról megközelítve a kérdést nyilvánvaló, hogy a téma kibontása, értelmezése, a megfelelő térben való elhelyezése még sok kutatást igényel. Ezzel összefüggésben jelen tanulmány – a korábban leírtaknak megfelelően – egy kísérletnek tekintendő, hiszen nagyon kevés tapasztalat van a nagy háború emlékezetpolitikájának egykori internált civilekre vonatkozó részét illetően. Ugyanakkor nem kétséges, hogy beszélni kell róla, „fel kell tenni” a tudományos térképre és nem utolsósorban diskurzust kell folytatni azoknak az országoknak a szakembereivel, amelyek jelentősebb mértékben érintve voltak az első világháború alatt Magyarországon folytatott internálások hatásait tekintve.⁵⁵

JEGYZETEK

- 1 A ma városi rangot viselő település két, korábban közigazgatásilag önálló falu, Tápíósáp és Tápíósüly egyesüléséből jött létre 1970-ben.
- 2 Az emlékmű jellemzőinek és külsejének szakszerű leírásában nyújtott segítségért ezúton mondok köszönetet dr. Szerdahelyi Márk művészettörténésznek, a Budapest Galéria Köztéri Művészeti Alkotások Osztályának osztályvezetőjének.
- 3 A háborús emlékművekről már a háború ideje alatt rendelkezett a jogalkotó. Lásd: 1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről.
- 4 Az internálótábor 1915-ben létesült az egykori katonai tábor területén. 1915 és 1918 között olasz, román civileket, valamint néhány szerb civilt őriztek itt, majd 1919-től a román hadsereg használta internálótáborként. A tábor történetéről bővebben lásd: Katus Norbert–Kucza Péter: *Ahogy nagyszüleink látták. Sülysáp. Képek Tápíósüly és Tápíósáp múltjából.* 2013, Sülysáp.
- 5 Nagy Ildikó: Első világháborús emlékművek. In. *Monumentumok az első háborúból.* Szerk. Kovács Ákos. Budapest, 1991, Corvina, 127. o.
- 6 Ez egyaránt igaz volt a külföldi táborokban fogva tartott magyar állampolgárokra, de azokra a civilekre is, akik a magyar földön létesített internálótáborokban voltak kénytelenek éveket eltölteni, nem feltétlenül a legjobb körülmények között, netán halálukat is ezen táborok valamelyikében lelték.
- 7 A világhálót elsősorban a civil áldozatokkal, döntően az internáltak emlékére emelt emlékművekkel kapcsolatos információk, adatok feltárására, valamint az emlékművek lokalizálására használtam.
- 8 Az interjúkat előre elkészített kérdéssor felhasználásával készítettem 2020 októberé és 2021 februárja között. Ezzel összefüggésben szeretnék köszönetet mondani azokért az információkért és a munkámat segítő anyagokért, amelyet Mellace Katalintól kaptam, aki tolmácsként segítette a magyar és az olasz fél közötti kommunikációt. Köszönet illeti dr. Réti Györgyöt, a római magyar nagykövetség – ma már nyugalmazott – külügyi főtanácsost, aki a kulturális ügyekért felelt az 1990-es években, és aki a magyar és az olasz fél közötti kapcsolatfelvételen játszott szerepet. Köszönetet kell mondanom Benkó Istvánnak, aki 1994 és 2006 között volt Sülysáp polgármestere, és akinek talán a legnagyobb ráhatása volt a történetekre és a legnagyobb mértékben vett részt az eseményekben. Ugyancsak szeretnék köszönet mondani Sülysáp város alpolgármesterének, Katus Norbertnek, aki támogató hozzáállásával segítette munkámat.
- 9 Szintén a sülysápi temetődombon áll egy mára erősen megkopott obelisz, amelyet – a település historia domusa szerint a falut 1919-ben megszálló románok emeltek – a helyi lakosság pénzén – azoknak a románoknak az emlékére, aki a tápíósülyi táborban haltak meg az első világháború alatt. A tanulmányban azonban kizárólag az olasz civileknek emléket állító emlékműről lesz szó.
- 10 Le kell szögezni, hogy a tanulmány írójának az első világháborús háborús emlékezetkultúra, emlékezetpolitika viszonylag ismeretlen terület,

- ezért nem venné magának a bátorságot arra, hogy ezzel kapcsolatban ex katedra kinyilatkoztatást tegyen a világ bizonyos pontjain található, az internált civilek emléket őrző emlékművekkel kapcsolatban. A világháló használata nyilvánvalóan nem feltétlenül tudományos igényű megközelítése a kérdésnek, sokkal inkább azt a célt szolgálta, hogy óvatosan bemutassa: más országokban léteznek ilyen típusú emlékművek is a harcokban meghalt katonák emlékművein túl.
- 11 Az emlékmű és a hozzá tartozó kis emlékpark a helyi Vasúti Múzeum (Saskatchewan Railway Museum) által fenntartott területen található.
- 12 <https://historicplacesday.ca/places/eaton-internment-camp-at-the-saskatchewan-railway-museum/> [hozzáférés ideje: 2021. március 12.]
- 13 <https://www.monumentaustralia.org.au/themes/conflict/multiple/display/33692-german-war-cemetery> [hozzáférés ideje: 2021. március 11.]
- 14 E kijelentéssel óvatosan kell bánni, hiszen az észak-franciaországi területeken és Belgiumban minden bizonnyal léteznek olyan emlékművek, amelyek a német megszállás alatt különféle okokból kényszermunkára hurcolt és elhunyt civileknek állítanak emléket. Vö. Az újraírt háború. 158.
- 15 Magyarul: Még meddig?
- 16 http://tomkrasny.art/?p=53#Installing_Spy_Fever_on_the_Isle_of_Man_August_2018 [hozzáférés ideje: 2021. március 11.]. Az emlékművek felállításában az egykori knockaloe-i internálótábort fenntartó alapítvány aktíván részt vett. Az avatásra meghívták az internáltak fellelhető leszármazottait is. A szobrot tervező művész, Tom Krazny bevallott célja volt, hogy munkájával emléket állítson az itt őrzött civileknek, ezzel is az egység üzenetét kívánta kifejezni a megosztottsággal szemben.
- 17 <https://www.warmemorialsonline.org.uk/memorial/231083> [hozzáférés ideje: 2021. március 12.]
- 18 Nezsider ma Ausztria területén található, osztrák neve Neusiedl am See.
- 19 Kimlei Péter: *Egy elfeledett Moson megyei tábor. Szerb internáltak Nezsideren (1914–1918)*. Szélfárás, 2011/1. 28–31. (IV. évfolyam. 1. szám), 29. o.
- 20 A mai Ausztria területén található, osztrák neve Frauenkirchen.
- 21 <https://bruckissammelsurium.blogspot.com/2018/11/frauenkirchen.html> [hozzáférés ideje: 2021. március 12.]
- 22 <http://www.timisoara.mfa.gov.rs/odrzavanje/stampa> [hozzáférés ideje: 2021. február 19.]
- 23 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML), IV.429.a. Gyömrői járás főszolgabírójának iratai. 1913–1944 /–1950/. a. Általános iratok. 1913–1925. 41. doboz, 514/1917. 1.f.
- 24 Fiume 1868 és 1918 között, mint *corpus separatum* Magyarországhoz tartozott. Lakóinak jelentős része olasz és horvát volt, magyarok aránylag kevesen éltek a városban. A történelem során mind az olaszok, mind a délszlávok maguknak követelték a várost és szűkebb környékét. A második világháború után Jugoszlávia része lett, majd annak felbomlása után Horvátország birtokába került. Horvát neve Rijeka.
- 25 Csak egy példa: MNL PML, IV.429.a. 30. doboz, 1515/1916. Kovács István felmentési ügye. 1916. január 22. 8r. és 9r. Kovács Lajos helyi vállalkozó biztosította a táborban elhelyezett olaszok kenyérrel való ellátását. A forrás keletkezésekor a tábor ételmezési létszáma 953 fő volt. A 800 fős fogvatartottí számáról lásd Stelli, Giovanni: *Volontari e internati fiumani nella Grande Guerra: autonomia e Gioveane Fiume*. Atti e memorie della società dalmata di storia patria. n. 4, 3ª serie (vol. XXXVII). Roma, 2015. 187. www.academia.edu/31818596/Stelli_Volontari_e_internati_fiumani_nella_Grande_Guerra_pdf [hozzáférés ideje: 2019. június 26.]
- 26 A számokról és a tábor olasz vonatkozású adatairól lásd: Somogyi László: *A tápiósülyi civil internálótábor olasz vonatkozásai (1915–1918)*. Clio Műhelytanulmányok, 2019/7. szám. https://5dadfdda-fc5e-4925-a1cbb256e5d8666b.filesusr.com/ugd/198ee4_226126f043ba44489daea7c8d9b39bf2.pdf, valamint Lamendola, Francesco: *I morti dimenticati sono un perenne rimorsoper la coscienza morale dell'interaumanità*. <http://www.academianuovaitalia.it/index.php/storia-e-identita/storia-dei-genocidi/1323-i-morti-dimenticati> [hozzáférés ideje: 2019. július 5.]
- 27 A Fiume történetével, illetve a tápiósülyi tábor történetével foglalkozó szakemberek közül Fried Ilona 140, Giovanni Stelli 149, Katus Norbert és Kucza Péter 129 főt említ. Jelen tanulmány szerzője egy korábbi munkájában az összes olasz halott számát 179 főben adta meg, amelyen belül a Fiuméből származó halottak száma véleménye szerint 60-ra tehető.
- 28 Stibbe, Matthew: *The internment of civilians by belligerent states during the First World War and the response of the International Committee of the Red Cross*. Journal of Contemporary History, Vol. 41. 2006. No.1 5–19.
- 29 Lamendola, 2015: I morti dimenticati.
- 30 A temető az egykori tápiósülyi temető területén volt. A régi tápiósülyi temető ma Sülysápon a Kápolna utcai temetőként ismert. Budapestről a 31-es számú főúton haladva érhető el.
- 31 A Nemzeti Kegyeleti Kárpótlási Alapítvány (NKKK) irata. Tárgy: Összefoglaló jelentés a tápiósülyi internálótábor olasz nemzetiségű

- halottairól. 1995. július 10. Az irat rendelkezésemre bocsátásáért köszönetet mondok dr. Réti Györgynek.
- 32 Cortese Lajos (Luigi Cortese). A halálozás dátuma: 1915. július 18. Halotti anyakönyvi másodpéldány, Tápiószűly, 1903–1916. 1915. év. 38. folyószám. MNL PML, XXXIII. 1. Anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye. 1895–1980.
- 33 A kopersós temetésre: Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPKL) C. Plébániai Levéltár. Historia domus, 1724–1934. Tápiószűly, 1910–1922. 62. (66. számú felvétel).
- 34 Uo.
- 35 A dokumentáció döntő részét a település 1915–1918 közötti bejegyzéseket is tartalmazó halotti anyakönyvi másodpéldányai, valamint a gyömrői járási főszolgabírónak a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában őrzött iratai jelentik.
- 36 Ballarini, Amleto: *Le vittime italiane di Fiume in Ungheria nel campo di internamento di Tápiószűly negli anni 1915-1918*. in: Fiume. Rivista di studi fiumani, semestrale, Padova, anno V, ottobre 1985.
- 37 Dr. Réti György közlése alapján.
- 38 Az olasz áldozatokon belül a fiumei áldozatok számával kapcsolatos polémiát illetően lásd: László Somogyi: *Il campo di internamento civile di Tápiószűly (1915-1918)*. Fiume. 42. Rivista di Studi Adriatici. Luglio-ottobre 2020. N. 7-10. p. 59–79.
- 39 NKKA. Összefoglaló jelentés.
- 40 Benkó István közlése alapján.
- 41 Benkó István fiatalkorában még hallott az édesapjától és más, akkor már idős embertől a temetőben lévő „tömegsírról”. Elmondása szerint a temető beazonosításakor semmilyen, a földterület mélyebb feltárására irányuló tevékenységre nem került sor.
- 42 Területe a mai Süllyás város Szilvafasor és Szabadság utcák, valamint a Szent István tér által határolt részen fektűt.
- 43 Az adományozók névsorát az alkalomra kiadott olasz és részben magyar nyelvű kiadványban találjuk: *Gli italiani di Fiume nel campo d'internamento ungherese di Tápiószűly dal 1915 al 1918*. A cura della Società di Studi Fiumani e del Libero Comune di Fiume in Esilio. Roma, 1996.
- 44 Az olasz felet a budapesti olasz nagykövetség első tanácsosa, dr. Gianni Ghisi, a magyar államot a Hadügyminisztérium küldöttsége képviselte Erdős László ezredes vezetésével.
- 45 Agostino Frescura Tápiószűlyön született 1916-ban. A születés tényét alátámasztja a település születési anyakönyvének másodpéldányában szereplő hivatalos bejegyzés is. MNL PML, XXXIII. 1. Anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye. 1895–1980. Tápiószűly, születési anyakönyvi másodpéldány, 1903–1916. 1916. év, 34. folyószám. Elírás következtében Frescuzaként anyakönyvezték.
- 46 Ebben a kontextusban említhető a Budapest 3. kerületében álló örmény emlékmű, amelyet azonban a hazánkban élő örmények állítottak 2018-ban nemcsak az 1915-ben a török hadsereg által meggyilkolt honfitársaik, de más fegyveres konfliktusok során meghalt örmények emlékére is.
- 47 K. Horváth Zsolt: *Betegségek, pszichopatológiák és időstruktúrák*. Korall, 16. évf. 59. szám (2015). 59. o.
- 48 Vö. Gyáni Gábor: *A történelem mint emlékmű*. Budapest, 2016, Kalligram, 156. o. Ennek ellenére, mint azt a süllyási példa is mutatja, nem volt magától értetődő, hogy egy internálótábor temetője fennmarad és ott a hozzátartozók, illetve a közösség tagjai számára keretet biztosít egyfajta gyászmunka „kiélésére”.
- 49 Potó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, 2003, Osiris, 25. o.
- 50 Vö. Gyáni: i. m. 158. o.
- 51 Az eddigi forrásfeltáró munka során Enricho Morovich Családtörténetek című munkájából kerültek napvilágra értékes adatok, de meg kell említeni Elmíro Franchi: *Avenimenti fiumani di un quarto di secolo (1894-1919)* című írását is. Nem hagyható ki a sorból Silvino Gigante Fiumével foglalkozó veretes munkája sem, az 1928-ban Firenzében kiadott *Storia del comune di Fiume*.
- 52 Annak ellenére, hogy az egykori tápiószűlyi tábor többé-kevésbé számon tartják a nagy, olasz áldozatokat követelő háborús katalizmak sorában. Lamendola, 2015.
- 53 Vö. Audoin-Rouzeau, Stéphane–Becker, Anette: *1914–1918, Az újrairt háború*. Budapest, 2006, L'Harmattan–Atelier. 158. o.
- 54 Tápiószűly: 31 maggio 1996. Abbiamo reso giustizia alla storia. In *Gli italiani di Fiume*, szám nélküli oldal. A fiumei leszármazottak örökösei az 1990-es évek végén Horvátországban is szerettek volna emlékművet emelni a második világháború fiumei áldozatainak, ám akkor a horvát fél elzárkózott a kérdés elől. Az elutasítás gyökerezhetett abban, hogy az akkor fiatal horvát állam élet-halál harcot folytatott a délszláv háborúban, ebből kifolyólag a történelmi klíma sem volt adott a megfelelő diskurzus lefolytatására.
- 55 Itt elsősorban Szerbiára, Romániára és Olaszországra kell gondolni.

A háború és a nevelés – filozófiai megközelítésben

(*Hiányfolt*) Kézenfekvőnek tűnik, hogy a két fontos és mindenki által jól ismert fogalomról (háború és nevelés) külön-külön könyvtárnyi irodalom gyűlt össze az érintett (történet-, jog-, politika-, oktatáspolitikai, a szociológia, pedagógia) tudományokban, illetőleg a filozófiában, az alkalmazott filozófiában, az etikában. Az egyes tudományos kutatások bőségesen és elmélyülten foglalkoznak mind a háború, mind a nevelés kérdésével, azonban a lehetséges és szükséges összefüggés problematikájának taglalása általában már kiesik a kutatók figyelme köréből. Legalábbis hiányzanak az ilyen célú és jellegű szisztematikus és valóban hatékony vizsgálatok. Az a furcsa helyzet áll elő, hogy mikor a – példának kedvéért – a hadtörténész vagy a politológus – felveti a háború kérdését, általában nem a neveléssel kapcsolatos dilemmákra koncentrálnak, hanem a történelem szigorú rendjére, objektív érdekeire, a hadállások befolyásolására, a szóban forgó parancsok, szabályok alakulására fókuszál. Vagy fordítva: amikor a pedagógia kutatója és a gyakorló pedagógia munkálkodik, általában nem ismeri fel, vagy inkább nem akarja tudomásul venni, hogy a nevelés a háború-témában sem maradhat tétlen, ugyanis könnyen megeshet, komoly mondanivalótól fosztja meg önmagát a háború fölöttébb összetett hatásairól, illetőleg a háborús történések megítéléséről.

Sajnálatos fejlemény tehát, hogy a háború és a nevelés összefüggései igazából még nincsenek kidolgozva egyik oldalról sem: a háborúról és a nevelésről szóló kutatásokban egyaránt csekély eredmény mutatható ki. Némileg – megítélésem szerint – jobb a helyzet a bölcsellettörténetben, az alkalmazott filozófiában és az etikában, ahol is született néhány szolid kísérlet. Azonban itt meg az a gond, hogy mindmáig nem jött létre átfogó, koncepcionális összefoglaló jellegű munka, amely irányítéként tudna szolgálni az egyes szaktudományos megközelítések számára. Abban az alapkérdésben, hogy tudniillik hogyan függhet össze egy háborús folyamat a nevelőtevékenységgel, fölöttébb sok még a tisztázatlanság, bizonytalanság, és könnyen találkozhatunk különféle tévhitel, előítélettel. Hogy világosan lássuk a háború és a nevelés fogalmak összefüggéseit, a két „pólus” közös pontjait, a szerves együtt hatás mikéntjét, ebből a célból bizony sokat kell még fáradozniuk a vonatkozó szaktudományoknak és a bölcselati kutatásoknak. Régi módszertani tanulság, kutatási fázisokat büntetlenül átugrani aligha lehet. Ezért az alábbi vizsgálódás sem tűzhet ki magának nagyívű célt, nem törekedhet átfogó és kiforrott eredményre. Megelégszik itt csupán néhány elsődleges, első pillanatra is adódó szempontot felvetésére. Amelyek talán tudják majd inspirálni a közös gondolkodást. Amiről szó lesz, az a két alapfogalom általam fontosnak tartott értelmezése, valamint a háború és a nevelés lehetséges összefüggéseinek rövidre fogott boncolgatása.

(*A háború mint „koncentrált és szervezett társadalmi erőszak”*) A háború fogalmáról, általános törvényszerűségeiről – újra hangsúlyozva – kiterjedt szakirodalommal rendelkezünk. A háború, legáltalánosabb értelemben fogalmazva, lényegileg olyan állapot, „amikor az élet tartósan kétségbe van vonva”¹ – szögezi le a kortárs magyar író, Krasznahorkai László a *Háború és háború* című könyvében. (Zárójelben jegyzem meg, az írók-költők mint a lélek mérnökei, sokszor közérthetőbben, egyszerűbben tudnak behatolni az emberi lélek legmélyebb bugyraiba, mint egy tudós, ezért a szakkutató, ám

még a filozófus is bátran támaszkodhat felismerésükre és gondolataikra. És egyáltalán nem tekintélyvesztés, netán szégyen lenne az, ha a tudomány képviselője vagy a filozófus kitekint a művészetek világára.) Például a nagy orosz realista író, Lev Tolsztoj határozottan felveti azt a magától értetődő, s talán a legizgalmasabb kérdést, hogy tudniillik „Miért robban ki háború [...]? Nem tudjuk, csak azt tudjuk, hogy ennek vagy annak a cselekvésnek végrehajtása céljából bizonyos csoportba tömörülnek az emberek, és [...] ez azért van így, mert másképp nem is lehet elképzelni, ezt.”²²

Azt gondolom, ez a „törvény” nem más, mint egyfajta szükségszerűség. Aminek alapján megfogalmazhatjuk magát az alapkérdést: hogy tudniillik szükségszerű-e, hogy a történelemmel együtt járjon a háború? Mint köztudott, a háborúban minden pusztul: az épületek, az utak, a hidak, szennyeződik a levegő, a víz, a talaj, károsodik a növényvilág, tizedelődik az állatpopuláció, végül megcsappan az emberi élet. Balátható: csupa negatívum kíséri a történelmet a háborúk során. És ha ez így van, akkor joggal kérdezhetjük: az emberhez, az emberiséghez egyáltalában méltó-e a háborúk végtelen sora? Nem volna-e egyszerűbb és kívánatosabb megszabadulni attól? Nem képzelhetünk-e el háborúk nélküli történelmet? Ez a kérdés – megítélésem szerint – a történelem egyik, ha nem a legmélyebb dilemmája. Nem kívánok pesszimiztikus jóslásokba bocsátkozni, és főként nem szeretnék tragikus következtetésre jutni, de a józan ész és a történelmi tapasztalatok alapján azt tudom válaszolni, hogy sajnos, meg kell barátkoznunk a háborúk ismételt bekövetkezésének rideg tényével. Tetszik vagy nem tetszik nekünk, akarjuk-e vagy sem, a háborút képtelenség kiiktatni a történelemből, az ilyen az óhajt csak egy naiv hit és illúzió remélheti. A háborúmentes történelem kialakulásáról beszélhetünk ugyan, és nyilvánvalóan fel is vethetjük, mint egy gyönyörű eszmét, ám a realitás mint általában mindig, itt is mást sugall. A történelem és a háború szükségszerű együtt járása kemény dolognak és megváltoztathatatlan ténynek tűnik. Ez utóbbi állítás megértése és igazolása érdekében muszáj némi filozófiai felismerést és tanulságot jelezni.

Hosszadalmas filozófiai fejtegetések helyett csupán néhány kísérletre tudom felhívni a figyelmet. Jenny Teichmann, ausztrál filozófusnő nagyszabású könyvében (*The Philosophy of War and Peace*) hat fejezetet szán a problémakör teljes taglalására, különösen érdekesnek tűnik számomra, amelyben közérthetően összefoglalja és vizsgálja a háború lényegéről vallott fontosabb filozófiatörténeti gondolatokat, Platóntól, Arisztotelésztől kezdve Grotiuson át egészen a 20. századdal bezárólag. (Nem tudom és nem is tekintem feladatomnak itt Teichman nagyszabású könyvét elemezni.) Mindenesetre fő mondanivalójával csak egyetérteni lehet, tudniillik *amikor a háborúról elmélkedünk, a békéről is kell szót ejtenünk*: ugyanis a háború és a béke csak együtt létezhet, ezért csupán együtt is vizsgálható (de erről az összefüggésről később írunk). Jogosnak tartom a könyv egyik recenszensének megállapítását, hogy tudniillik „Teichman akkor a legjobb, amikor a totalitarizmussal, az átnevelés, valamint a kínzás politikáját szembeállítja azzal a morális zavarodottsággal, amely a kortárs nyugati gondolkodást jellemzi.”²³ Már itt előbukkan a moralitás és a nevelés szempontja, amely voltaképp előlegezi is a háború és nevelés összekapcsolásának szükségességét. Amiben viszont kritikailag tovább mennék a Teichman-mű fogadtatása kapcsán, hogy az ausztrál szerző bizonyos bölcselők bemutatásában nem meríti ki a differenciálás lehetőségét. Például Hegel kapcsán nem kellően hangsúlyozza a háború erkölcsi mozzanatát „A háború – írja Hegel – nem tekinthető abszolút rossznak és pusztán külső esetlegességnek. [...] A háború az az állapot, amelyben komolyan veszik az időleges javak és dolgok hiúságát. [...] Magasabb jelentősége az, hogy [...] fenntartja a népek

erkölcsi egészségét közömbösségükben a véges intézmények megszilárdulása iránt: ahogyan a szelek mozgása megóvja a tengert a rothadástól, amelyet tartós nyugalom okozna, úgy a háború megóvja a népeket attól a romlástól, amelybe tartós vagy éppenséggel örök béke vinné őket.⁷⁴ Vagyis itt már a háború-jelenség új megvilágítása merül fel, amennyiben ellentmondásos természetről van szó, amelynek felismerését és tudatosítását nem tudjuk elégszer hangsúlyozni. A háború tényét egyáltalán nem indokolt egysíkúan megítélni, hanem nagyon is differenciáltan szükséges vizsgálni benne például az erkölcsi szempontokat, és nem utolsósorban tisztázásra szorul a béke helyének és szerepének a kérdése.

Számomra még eklatánsabb példa a marxi álláspont érzékeltetése. Marx, mint közismert, több munkájában igen részletesen foglalkozik az egyes konkrét háborúk kérdéseivel. Viszont már kevésbé ismertek – még a szakemberek körében is – a filozófusnak a háborúra vonatkozó általános, fölöttébb absztrakt szintű gondolatai. Idézni szokták ugyan A tőke című alapmű alábbi meghatározását, hogy tudniillik a háború rendkívül összetett társadalmi jelenség, amely lényegében „koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot”⁷⁵ fejez ki, aminek igazságtartamát nehezen tudnánk vitatni. Ugyanakkor létezik az ifjú Marxnak egy olyan éles és mélyre hatoló – első pillanatra meghökkentőnek tűnő – gondolatsora, amely eddig teljességgel kiaknázhatatlan maradt a háborúról szóló filozófiai eszme-futtatásokban. Marx a tulajdon fogalmából indul ki, pontosabban annak egyik történeti alapformájából, a magántulajdonból. A háború és a tulajdon szerves módon, mondhatnánk: természetadta formában függ össze. Absztrakt megfogalmazásban (s ez a rész kerüli el a háború teóriájával foglalkozó kutatók többségének (így Teichman-nek is) a figyelmét: „mind a munka anyaga, mind az ember mint szubjektum, a mozgásnak eredményei, kiindulópontja is (és hogy nekik kell lenniök a *kiindulópontnak*) épp ebben rejlik a magántulajdon történeti *szükségszerűsége*.”⁷⁶ Miről van itt szó? Valójában az ember őseredeti viszonyulása fogalmazódik meg a földhöz, annak minden nyersanyagához, gyümölcsehez, teljes növényvilágához, állattartásához. Az ember úgy viszonyul a földhöz, mint önnön létéhez, amely tehát az övé, az ő tulajdona, mintha testének – például kezének – pusztá meghosszabbítása lenne. Mintha az is hozzátartozna létezéséhez. Az ember keze hozzátartozik létezéséhez, fogalmazhatunk úgy: hogy az ő saját tulajdona. Akkor pedig a föld mint keze pusztá meghosszabbítása is a tulajdona lesz – noha ezt a tulajdont soha nem rögzítik. Csak mint természeti előfeltételezettként viszonyul hozzá.

A fenti fejtegetés alapján számomra nyilvánvaló, *a tulajdon válik a társadalmi mozgás (például a háború) kiindulópontjává, történeti eredőjévé*. S ez a tulajdonhoz való őseredeti, természetadta viszonyulás lesz minden háborús konfliktus mozgatórugója. És ez az összefüggés általános, szükségszerű és objektív társadalmi viszonyra utal, amely, témánkra vonatkozóan, azt jelenti, hogy a háború – sajnos – természetes módon és kitorolhatatlanul végigkíséri az emberi történelem folyamatát. A háború jelen volt és mindig is jelen lesz a történelemben – akár tetszik ez nekünk, akár nem. A fenti kijelentést mint végső tanulságot, felfoghatjuk általános és „örök” érvényű igazságnak, amivel akkor is számolnunk kell, ha tudomásul vesszük, hogy a háborúk történetében és hatásaiban jelentős változások, átalakulások történnek.

Ez utóbbi vonatkozásban hivatkozhatunk például Umberto Ecóra, a neves olasz társadalomtudósra. Tökéletesen igaza van, amikor hangsúlyozza, különbséget kell tennünk a régi és a mostani háborúk között: ma a háború hatása mintegy „globalizálódik”, azaz szétterül az élet úgyszólván minden területére, még hozzá többnyire negatív formában. Vitathatatlanul „válságba sodorja (az egész Földön) a légi közlekedést, a szórakoztatóipart,

a turizmust, magát a médiát, [...] a dolgok iparát, [...] az építőipari piactól a gépkocsig. [...] A háború ma nem két hazát állít szembe.”⁷⁷ – még akkor sem, ha a felszínen csupán egy-egy erő csap össze. Elég ha például egy-egy ázsiai vagy afrikai háborús gócpont migrációs hullámhatására gondolunk. S még egy további szempontra hívnám fel a figyelmet. M. Walzer, amerikai filozófus nagyszabású könyvében (*Az igazságos és igazságtalan háború*), többek között, reagál Clausewitz közismert meghatározására, hogy tudniillik a háború a politika folytatása más eszközökkel. Azonban ezt a nézetet meghaladta az idő, ugyanis ma már egyáltalán nem indokolt a háború és a politika hagyományosnak tekintett szembeállítás. Walzer „úgy fogja fel a politikait, mint ami az értelem és az érvelés világához tartozik. A politikai az érveléseken és diskurzusokon keresztül kialakuló racionális konszenzusteremtés világa.”⁷⁸ Innen pedig csupán egy lépésre vagyunk az általános megegyezés reális lehetőségétől, ami a béke felé tereli a háborús feleket. Mi több, ma már nemcsak a konfliktusban érdekelt résztvevőket, hanem az egész világpolitika irányítóit, a világpiac és a -kereskedelem meghatározó erőit, a média birtokosait, a turisztikai világ alakítóit és élvezőit, nem utolsósorban a világgözülemény alakítóit. A pozitív változás jelentőségét nem tudom elégszer hangsúlyozni (később még érinteni fogom ezt a hatást). Viszont változatlanul számolnunk kell a háborúk bekövetkezésének szükségszerű voltával, mivel a legmélyebb ok (tehát az ember természetadta, őseredeti viszonya a tulajdonhoz és a magántulajdonhoz) továbbra is fennáll.

(Mi dolga a nevelésnek a háború ügyében?) Először szeretném vázolni, mit is értek a nevelés fogalmán. A pedagógiai szakértők megegyeznek abban a definícióban, hogy a nevelés legáltalánosabb értelemben nem más, mint személyiségformálás. Szokták még hozzá tenni, hogy az a tevékenység, amelynek során és eredményeként a fiatal elsajátítja a felnőttek életére jellemző alapvető normákat, szabályokat, magatartásmódokat, általános és nélkülözhetetlen értékeket. Ebben a vonatkozásban a nevelés szocializációs funkciókat lát el, vagyis a nevelés egyfajta „társadalmi belépőjegy”-ként fogható fel.

Nem tagadva a fenti megközelítés és definícióadás igazságát, mégis továbbgondolnám a nevelés tartamának kérdését. Pontosabban új vagy legalábbis újnak tűnő koncepcionális javaslatot vetnék fel, illetőleg próbálom bizonyítani. Azt gondolom, szükséges, vagy legalább kívánatos kiegészítenünk és mélyítenünk a nevelésről vallott felfogásunkat, a még hagyományosnak vélt állásponthez képest is (hogy tudniillik a nevelés valójában személyiségformáló tevékenység, amely szükségképp szocializációs funkciót lát el).

A pedagógiatörténet bizonyos vonulatától inspirálva (Kant, Herbart vagy a kortárs angol nevelésfilozófus, R. Pring felismerése nyomán) arra jutottam, hogy nem elégséges a nevelés mibenlétét visszavezetni valamilyen általános és túl tág tartalmú személyiségformálásra, mint ahogyan csak leszükítenénk a nevelőmunka fölöttébb gazdag jelentéstartományát pusztá szocializációs mozzanatra. Ugyanis a nevelés során nem általában kívánjuk formálni a személyiséget, hanem alapvetően konkrét, meghatározott, tudatosan vállalt *cél és értéktételezés* alapján. Továbbá azt sem feledhetjük, hogy a fiatalokat nem akármilyen felnőttvilágba próbáljuk bevezetni, hiszen a felnőtt élet tele van gonoszsággal, gyarlósággal, súlyos és kevésbé súlyos bűnnel. És érthető módon, egyáltalán nem azt akarjuk, hogy az új nemzedékek a kiábrándító és sötét dolgokat, gyarló-bűnös felnőtteket is tartalmazó világhoz alkalmazkodjanak. Bizonyára valamennyien érezzük, hogy amikor a nevelés titkát, „küldetését” firtatjuk, kevésnek tűnik az általában vett személyiségformálás, meg a szocializációs feladat. Sejtjük, a fenti két kritériumnál több és mélyebb tartalom kell. De mi ez a többlet tartalom, mélyebb mozzanat?

Ezzel kapcsolatban a kiváló francia nevelésfilozófusnak, É. Dubreueqnek van egy éles meglátása, amely mindmáig még a szakmában sem kapott kellő figyelmet. Ő azt állítja, hogy a nevelés markáns, ha nem a legmarkánsabb vonása, egyúttal legfőbb dilemmája a következő: „a pedagógia nem szabadul ama szabály alól, hogy nem »leírja« és magyarázza azt, ami van vagy volt, hanem [...] meghatározza azt, aminek lennie kell.”⁹⁹ Ez a „lennie kell” gondolat nagy jelentőséggel bír a pedagógia mint tudomány meghatározása szempontjából. Itt azonban csupán témánkra való hatása miatt lesz fontos dolog. Jogosan fogalmazhatjuk meg a kérdést: valójában mi a konkrét tartalma a „lennie kell” kitételnek, és hova helyezzük helyét a nevelőmunkában? Köz hely, hogy a nevelés, bár a valóságból indul ki, és alapvetően mindvégig a valóság talaján kell maradnia, mégis a nevelő szeme előtt állandóan lebeg egy jövőbe mutató, kívánatos cél. Az tudniillik, hogy a nevelés során hová, miféle világba szeretnénk eljuttatni a gyermeket, a fiatalt. Nyilván, az objektív valóság törvényeit a nevelő sem tudja figyelmen kívül hagyni, viszont egy szubjektív alapú, eszmei mozzanat is szükségeltetik, amely majd mozgatja, irányítja egész tevékenységét. Tudniillik az a cél, irányító, elv, hogy *miféle felnőttet, milyen ideálnak megfelelő embert akarunk kialakítani*. A szülő, a tanító-tanár s bárki, aki nevelőmunkát végez, egyszerre igazodik az adott valósághoz, körülményekhez, illetőleg állít fel egy mércét, elképzelést, erényt, értéket, amely a jövőbe mutat (ami tehát még nincs), és csak a jövőben valósíthat meg. Azonban abban a kérdésben, hogy konkrétan mi ez a cél, érték, erény, abban már fölöttébb megoszlanak a vélemények, és a sokféleség bizonytalansága tapasztalható. Például: neveljük a fiatalt jól kereső felnőtté, sikeres üzletemberré, bálványá, a pillanatnyi örömeiket hajszolóvá, a munkáját szorgalmasan végző dolgozóvá, családszerető apává- anyává, autonóm polgárrá, másokért is önzetlenül fáradozó emberré, a tisztességet és a becsületet választó és megvalósító élővé? És pontosan itt, ezen a ponton fogalmaznám meg konkrét kiegészítésemet, javaslatomat. Felfogásom szerint minden nevelés arra a célkitűzésre, alapértékre kell, hogy irányuljon, pontosabban arra a nemes – vagy talán a legnemesebb – erényre mozgósítson, amit egyszerűen úgy tudnánk megfogalmazni, mint a *jóravalóság, a jószág ideálja*. A jó akarása és mindenáron való törekvése álljon minden nevelőmunka középpontjába. *A jó eszméje és erénye* irányítsa a nevelőt minden – kis és nagy fontosságú – megnyilvánulásában. Azt bátorodom tehát állítani, hogy a jó emberré válás nagy ívű programja válik a *nevelés legbensőbb tartamává, „szent” küldetésévé*. A nevelés leginkább magával ragadó, legmagasztosabb vonása éppen az, hogy nem akármilyen felnőttet alakítunk ki a nevelés végső hatásaként, hanem mindenekelőtt és legfőképpen a *jó embert, aki* – és valójában ezt valloim a jóravalóság kritériumának – *humánusan gondolkodik, cselekszik, illetőleg akinek a más emberekkel való magatartását az egyetemes emberi erkölcsök* (tisztesség, becsület, szavahihetőség, lelkiismeret, felelősségtudat, szolidaritás) *vezérlik*. A jószág eszméje és ideálja fontosságát nem tudjuk elégszer hangsúlyozni – aminek megértése és elfogadása kedvéért ezúttal is forduljunk szépirodalmi adalékhoz. Füst Milánról van szó, akinek a Napló-kötetében rábukkantam egy olyan szövegrészletre, amelyet sajnálatomra, sokáig nem vett tudomásul az irodalomtudomány és -történet, a filozófia, de még a neveléseméleti szakma sem. Pedig ennél pontosabban és szebben senki nem tudja megragadni a nevelés legbensőbb, leginkább magával ragadó vonását.

„Hiába prédikálják nektek – írja Füst – az iskolában, hiába mondja a pap, anyátok, apátok, hogy legyetek jók, [...] hiába határozzátok el gyermekkorotokban, hogy jók lesztek, önzetlenek, tiszták. [...] Jön az élet – s ti [...] elfeleditek csakhamar, – csaltok, loptok, érzéki életet éltek. [...] Ravaszok vagytok, kishitűek. [...] S az a nevelés, amit én

anyámtól kaptam, az életet nem ismerő idealizmust szíttam magamba az anyatejjel. [...] De az élet – sajnos – nem ilyen. [...] S azt hiszed, anyád nem ismerte az életet? Ismerte, – de mégis jobbik énjét [...] akarta átadni neked, [...] feltört belőle a hit, hogy az ő gyermekének szabad, lehet tisztának lenni – annak *kell* lennie. [...] S mihelyt gyermeked lesz: te is [...] óvakodni fogsz [...] felfedni a borzalmakat, [...] s úgy mutatsz majd az életre, mint ahogy Mózes az ígéret földjét mutatta a reménykedőknek.”¹⁰

A szövegrész önmagáért beszél, mégis hadd emeljem ki a fő mondanivalót. A tisztaság, a jóság iránti vágyunkat, akaratunkat, hitünket semmiképp nem lehet kiölni az emberből: bennünk rejlik az kitörölhetetlen erőforrásként. A pedagógiát művelő és gyakorló személyeket gyakran vádolják naivitással, illúziókergetéssel akkor, amikor a jóságra próbálnak nevelni – mondván, a rideg valóság és az emberi gyarlóság úgyszólván győzedelmeskedik a jószándék fölött. Kétségtelen, sok igazság rejlik ebben a kritikában. Összességében mégsem fogadható el ez a közkeletű felfogás, és kiváltképp nem azonosulhatnak vele a nevelés munkatársai. Azon egyszerű okból kifolyólag, hogy amíg létezik emberi történelem, addig – igaz, a sokféle bűn, gonoszság mellett – ott van a jóság iránti igényünk is. Nem szólva arról a tapasztalásról, hogy a mindennapokban azért igenis találkozhatunk jó emberekkel. A jóság tehát mint eszme, erény, idea nem csak a mesék birodalmában létezik, nem pusztán illúzió, hanem jól érzékelhető módon jelen van a gyakorlati életben, a mindennapok valóságában is.

Noha tudjuk, a jóság nem fog mindenáron győzedelmeskedni, és kiváltképp nem nyilvánulhat meg önmagától, automatikusan nem következhet be. Sok más mellett erős eltökéltség, komoly emberi erőfeszítés szükségeltetik hozzá. A nevelés kettős nagy próbatétele: a kellő kritikai-önkritikai készség és képesség, valamint az emberiség, a jóság iránti fogékonyság egyidejű kialakítása. Biztos lehetünk abban, hogy a nevelés sokat tehet a valóság kritikai feldolgozása, illetve a jóság irányába való megváltoztatása érdekében. „Számomra nem vitás, a kritikai készség, képesség a szellem bátorságát, a jóság pedig a lélek és a szív kiválóságát feltételezi.”¹¹

Ídeje rátérnünk kiinduló kérdésünkre (hogyan függ össze a háború és a nevelés?) a fenti, talán hosszúnak tűnő, az alapfogalmakat taglaló, elvi bevezetés után. Szomorúan konstatálhatjuk, hogy a háború-témával foglalkozó szakkutatók (különösen a történelem, a jogtudomány, a társadalomelmélet és a filozófia képviselője) mostohán kezelik az egymásra hatás kérdését. Legfőljebb huszadrangú fontosságúnak tartják a nevelésre, a pedagógiára vonatkozó hatások vizsgálatát. Sajnos, nem sokkal jobb a helyzet, amikor a fordítottját nézzük, tehát hogy a neveléskutatók mennyire fogékonyak a háború-problematika – a saját nézőpontjukból történő – feldolgozására. Mindenképp érthetetlennek és számomra elfogadhatatlannak vélem, hogy jelentős nevelésteoretikusok, és -történészek (mint például Mészáros István, Nagy Sándor, Horváth Lajos, Zrinszky László, Németh András, Pukánszky Béla, Dombi Alice) – egyébiránt nélkülözhetetlen – összefoglaló munkáikban, szöveggyűjteményeikben nem találkozhatunk olyan különálló fejezettel, amely a nevelés feladatait, tanulságait a *háborúhoz való viszonyában* tárgyalná. Így az a látszat adódik, mintha a nevelésnek semmi szava, mondanivalója nem volna a háborúról, ami nyilvánvalóan képtelenség.

Ha a rövidebb terjedelmű hazai neveléstörténeti munkákat vesszük, elvéve bukkanhatunk olyan tanulmányra, amely közvetlenül a háború és a nevelés viszonyát taglalja. Mindössze két publikációt találtam, melyből a korábbi (1915-ös dátumú) teljes homály fedi, még a szakemberek számára is többnyire ismeretlen a szerző: Vajticzky Emánuel A háború és nevelés címmel írt dolgozatot, amelyről a recenzens lesújtó kritikát írt. Jelesül: Vajticzky dolgozata hemzseg a frázisoktól, azok pedig egyáltalán „nem

nyújtanak olyan új szempontokat, eredeti megfigyeléseket, amelyek [...] a pedagógiai irodalom nyereségét jelenthetnék.”¹² És született kortárs szerzőtől is egy ilyen című írás. Tamusné Molnár Viktória 2007-es (Módszertani Közleményekben megjelent) cikkéről van szó, melyben Imre Sándor háborúval kapcsolatos gondolataira reagált (később hivatkozok magam is rá). Itt meg az a gond (nem érintve a rövid írás gondolati tartamát), hogy ez a rövid tanulmány a szakmában nem tudott kifejteni komolyabb hatást.

A bizonytalanság érződik az idegen nyelvű szakirodalomban is. Nem rég látott napvilágot egy terjedelmes összefoglaló munka az ifjúkor általános problémáiról.¹³ Közhely, hogy a nevelés legfőképp ebben a korosztályban merül fel a legélesebben, joggal várhatjuk tehát, hogy a nevelés és a háború összefüggésének kérdése megjelenik a tanulmányok között, mi több, e téma még hangsúlyosan is megmutatkozhatna. Sajnos, csalatkozunk kell, ugyanis miközben a kötet öt része és harminchat fejezete fölöttébb gazdag anyagot tár fel, addig a háború és nevelés lehetséges vizsgálata teljesen kiesik a szerkesztők figyelméből.¹⁴

Arra juthatunk tehát, hogy témánk kapcsán még nagy adósságot halmozott fel a neveléstudomány (épp úgy, mint az alkalmazott filozófia). Jelenleg csak szerény mutatókkal rendelkezünk, sokszor még az indokolt kérdések felvetése is hiányzik. Amire a továbbiakban fel tudom hívni a figyelmet, az néhány – első pillanatra is szembetűnő – lehetőség. Három konkrét kérdést érintenek az alábbiakban (nem mintha nem tudnám, hogy a háború és a nevelés összefüggése bonyolultabb kihívások elé állítja a kutatást): a) a hazafias nevelés pozitív hatásainak problémáját, b) a háború mint paradoxon, c) a gyermekhadjárat mint a háború legsötétebb formája.

(A hazafias lelkesedés magával ragadó hatása) Általában kimondható, miközben a háború, a résztvevők számára, nem éppen jó és kívánatos dolog, mégis egész sor pozitív hatással is tud járni, amelyek közvetlenül kihatnak a nevelésre. A magyar pedagógiatörténetben Nagy László már igen korán, az első világháború közepette (1915-ben) hangsúlyozta, milyen nemes feladatai vannak a nevelésnek a háborús korszakokban: a személyiség formálásban ki kell alakítani, majd fejleszteni az olyan erényeket, mint bátorság, önbizalom, bajtársiasság, hősiesség. Ahogyan írta: „Ápolni kell a háborús erőre kapott nemzeti érzést, éleszteni a hazafiúi lelkesedést, [...] a háborús pedagógiának [...] magja az erkölcsi nevelés ügye, A háború a legnagyobb hatást az ifjúság érzelmeire fejtette ki. [...] A háború egyik legnevezetesebb hatása abban áll, hogy az emberek etikai lényekké lettek.”¹⁵ Kétségtelen, a hazafias nevelés, a nemzeti érzés, a személyes bátorság jellembeli erősítése fontos hatása a háborúnak. Mi több, könnyen kialakulhat a hősiesség romantikus felfogása, példaként való felállítása. A háború „dicső tettként” jelenik meg, és az ember nagy tetre vágyik, amelyre jó alkalom nyílik a háborúban. Akik például elmulasztják az adott csatát, azok a távolmaradásukat megsirathatják. Szépirodalmi példával élve, Shakespeare hőse, V. Henrik, világosan fogalmaz: „Mert aki vérét velem önti ma, / Fivérem lesz: akármilyen alantas, / Megnemesíti helyzetét, e nap. / S a sok úr, ki Angliában ágyban van most, / Magát, hogy itt nem volt, sorsvertnek / érzi.”¹⁶ A háborúnak ez a felemelő és magával ragadó érzése, a hazaszeretete, önfeláldozása, a becsületért való küzdése, nyilvánvalóan nem egy ütközetre (angliai) való pozitív hatás, hanem egyetemes vonás. A magyar irodalomban Zrínyi Miklós 1661-ben íródott munkájában (*Az török áfium ellen való orvosságban*), valósággal felmagasztosul ez a nevelési hatás: „az ifjúnak a harcban bárminő ellenséggel küzdeni *nem borzalom lesz, hanem gyönyörűség*”¹⁷ (kiemelés tőlem – K. S.) És a háború hősie, már-már romantikus mozzanata végigvonul Molnár Ferenc,

több nyelvre lefordított népszerű regényében, *A Pál utcai fiúk*ban is. A regény kedves története lebilincselő, akárcsak az a márciusi nap, amikor a csata megtörténik. A grund megvédésében – mint közismert – nagy szerepet tölt be az ifjú és vészna Nemecek: „a szegény Nemecek megmentette a birodalmat”⁷¹⁸ – summázza a regény egyik szereplője róla. Nemecek bár meghal a történet végén, az önfeláldozó tette azonban felmagasztosul, és kiváltja csapattársai méltó csodálatát.

A fenti példák végső soron arról szólnak, hogy a háborúval, a háborúskodás jelenségével kapcsolatos nevelőmunka fölértékelődik. A hazafias nevelés jelentősége fontossá válik, egyfajta nosztalgikus és romantikus felhangokat kap. Ez a hatás nyilvánvalóan érthető és elfogadható, még akkor is, ha találkozhatunk túlzó formájával. Például az 1916. április 23-ai Magyar Lányok című vasárnapi képes hetilapban olvashatjuk, hogy a hajdúnánási lányok hivatalos levelet küldtek az alispánnak az alábbi kérelemmel: „Kérjük szépen a nagyságos urat, hogy sorozza be a Ferenc József hős apánk a lányokat, mert a haza védelmére elmenni kész leszünk.”⁷¹⁹ A hajdúnánási lányok-asszonyok, mint oly sokan mások, nem érzékelik, nincs a tudatukban, hogy a háború, bizony, iszonyatos emberi próbatétellel jár, amely lelohasztja a fennkölt buzdulás érzését, és előbb vagy utóbb mindenki rájön, a háború nemcsak a pozitív energiáinkat mozgósítja, hanem mérhetetlen károkat, kínokat, szenvedést is okoz. S innentől közvetlenül átléphetünk már a második vizsgált pontunkra.

(*A háború mint paradoxon*) Nem vitás, a háború jellemformáló erővel hat az emberre, és a nevelés (kiváltképp az erkölcsi nevelés) sokat tehet az olyan erények kimunkálásában, mint becsület, bátorság, bajtársiasság, hűség, hazaszeretet stb. Azonban a vizsgálódásunkat ki kell terjesztenünk a negatív hatások számbavételére is. Itt van nyomban például az árulás jelensége, amely úgyszólván minden háború velejárója. A nevelőmunka mindenesetre tudatosítsa, milyen emberi gyarlóság rejlik az árulás mögött, miféle lelkiismeret-furdalást okoz a vétkezésben, és miért jogos a megbüntetése. Am rejlik itt egy még mélyebb és általánosabb probléma, amely immár filozófiai vetülettel bír. Nem annyira a fölöttébb kellemetlen háborús körülményekre, kemény fizikai és lelki próbatételre gondolok, s nem arra, hogy a katonák távol kerülnek otthonuktól, családjuktól, és könnyen kaphatnak betegségeket, sérüléseket. A háborúban az ember, lényegileg egy felfoghatatlanul súlyos dilemma elé kerül, ahogyan – ismételtelen szépirodalmi példával élve – Tolsztoj fogalmaz a *Háború és béke*ben, Andrej herceget „rémisztő gondolatok foglalkoztatták, nem hagyták békében, [...] a halál lehetősége [...] a maga valóságában egyszerűen és borzalmasan megjelent előtte, [...] önmagához, a maga lelkéhez viszonyítva nézte a halált, [...] Hírnév, közjó, szerelem és maga a haza is [...] durván odamázolt figurák, [...] s elképzelte, mi lesz, ha ő majd hiányzik ebből az életből, [...] én nem leszek többé.”⁷²⁰ Amikor tehát az élet vagy halál érzésének kérdése megcsapja az embert, annak fényében eltöprel minden más idea, erény: jelesül a bátorság, a becsület, a hazaszeretet, a szerelem, a jobbítás akarata stb. Ha máskor nem, ám a háborúban szentesül az ember a legégetőbb kérdéssel, filozófikus rejtéllyel: mi lesz velem, túl leszek-e a holnapon, egyáltalában mi az, hogy egyik pillanatról a másikra már nem létezem? *A kérdés kínzó, s valóban felfoghatatlan és elfogadhatatlan az ember számára: ez minden háború legmélyebb dilemmája, legnagyobb kihívása, emberi próbatétele.* Beletörődünk, hogy a háborúban politikusok, hadvezérek, (a háttérben) gazdasági érdekcsoportok, esetleg maffiák döntenek életről-halálról, de senki sem feledheti és tagadhatja meg azt az igazságot, ahogyan Spiró György fogalmazza meg új könyvében: „az élet mindenekfelett áll, (miközben) minden évszázadnak és évezrednek az ember a legsúlyosabb kórokozója.”⁷²¹ Azt gondolom, az élet-halál kérdésére,

amely mint látjuk, a háború legélesebb és legközvetlenebb kihívása, a nevelésnek mindenképp reagálnia kell. Ám a válasz megadása közel sem tűnik könnyű feladatnak (ezzel a problémával itt nem tudok foglalkozni). Abban bizonyos vagyok, hogy ezen a ponton jó lehetőség adódhat a filozófiai és nevelésfilozófiai kutatások indítására. S feltételezésem szerint az alkalmazott filozófia sem maradhat közömbös a háború és nevelés összekapcsolásának témakörében.

Az utóbbi, Spiró-állításhoz hadd fűzzek egy kommentárt. A szövegrész kimondatlanul felveti a felelősség kérdését. Hogy állunk a háború és a felelősség viszonyának dilemmájával? Tudom, fölöttébb bonyolult kérdésről van szó, amelyet jogosan sokoldalúan járnak körbe filozófusok, etikakutatók, a pedagógia szakértői és mások. Magam fontosnak tartom felhívni a figyelmet egy olyan összefüggésre, amely furcsa ellentmondást sugall a háború természetével kapcsolatban, rámutatva annak sajátos és mélyen rejlő paradox helyzetére. Ez ügyben forduljunk Imre Sándor, a 20. század első felének neveléstörténészéhez, aki bátor és éles meglátást tett a háború és a nevelés egymásra hatásáról. Határozottan és nyíltan felveti: „miben áll a háború hatása a nevelésre nézve? [...], a neveléshez nyugalom kell, a háború csupa nyugtalanság, a nevelés a nevelőtől teljes odaadást kíván, a háborús élet a lelki erőt megfosztja. [...] A nevelés eredménye sokára jelentkezik, [...] és az ember belső kialakítására irányul.”²² Nem úgy, mint a hadi politika és propaganda, amely mint Imre Sándor is hangsúlyozza, a hadihelyzet gyors, látványos, racionális megváltoztatásában érdekelt: a hadi sikereket hajszolja, legtöbbször az erkölcsi állapotok és a lelki erők figyelmen kívül hagyásával. Arról van itt szó, hogy a háború és a nevelés között valójában egy különös ellentét feszül, amelyet jól érzékel Tamusné Molnár Viktória, kortárs neveléstörténész, aki a legutóbbi időben, témámmal teljesen megegyező címmel (Háború és nevelés) írt tanulmányt Imre Sándor koncepciójáról. A szerző munkája talán nem váltott ki kellő érdeklődést a témában érdekelt szakértők között, pedig a szerző jóllehet rendkívül fontos, a pedagógiatörténeten messze túlmutató összefüggést ragad meg vagy legalábbis sugall. A háború és a nevelés különbözőségének, pontosabban ellentétének felismerését gondolja tovább, majd leszögezi: Imre Sándor „óvatosan elkerülte a háború okatlan dicsőítését, [...] a nevelés mindig a jövőre készít fel, [...] nem készíthet fel a háborúra.”²³ Ha nem készíthet fel a háborúra, sem annak pozitív, sem negatív mozzanatára (az utóbbi vonatkozás háttérbe szorul a szerzőnél), akkor milyen kihívást jelent az a nevelés számára – teszem fel magam a kérdést? S ne féljünk a választól, noha az első pillanatra meglepőnek tűnhet az: nem másra, mint az ellentétére, ami valójában nem más, mint a béke. A nevelésnek tehát a békére kell koncentrálnia, a béke elérése és/vagy megtartása válik a legfontosabb feladatává, még akkor is, amikor a háborúról, annak pozitív és/vagy negatív hatásaival foglalkozik. A nevelőmunka nyilvánvalóan tudatosítsa a gyermekben, a fiatalban és bárkiben a háború jellemformáló pozitív erejét, egyúttal borzalmaikat, szenvedés okozó hatásait, de működése középpontjába mégis a béke fontossága kell, hogy álljon. A béke megértését és elfogadását szükséges és kívánatos elérni. Ha pedig már konkrétan zajlik egy háború az adott felek között, akkor meg azon kell fáradoznia, hogy miképp tudná a maga eszközeivel a tárgyalóasztalhoz ültetni a hadban álló országok és seregek vezetőit. Mert még mindig jobb a békéről tárgyalni, és esélyt adni a megegyezésnek, mint a harctéren egymást ölni. *A béke tehát mindenekfelett álló nívum*, és nincs semmiféle más (akár pozitív) szempont, amely maga alá tudná gyúrni a béke elsődlegességének elvét és gyakorlatát. Ha lefordítjuk a konkrét nevelőmunkára a fenti kijelentést, akkor azt mondhatjuk: amikor a háborúról szólunk, s azt firtatjuk, hogy mit tehet ez ügyben a nevelés, akkor mindenekelőtt és

legfőképp az ellentétét, vagyis a békét, annak érdekét, jelentőségét próbáljuk szem előtt tartani. Az összecsapásnál, a bátorságnál, a területszerzésnél, a megszerezhető javadalmaknál, egyáltalában mindennél többet ér a béke szolgálata. Amikor tehát *a háborúval kapcsolatban nevelünk*, (például a háború pozitív hatásainak megértésére, elfogadására próbáljuk a személyiséget formálni, illetőleg arra, hogy mire számíthatunk a borzalmak elviselése-csökkentése során), *akkor végső soron a békére készítjük fel az embert*. A háborús nevelés valójában a béke szolgálatává válik, vagy kell, hogy váljék. Ebből a szempontból úgy érzem, jogos a háború paradox jelentését használni.

(*Miért szükséges a gyermekhadjáratok elítélése?*) Sajnos, a történelemben többször fordult elő, hogy gyermekeket (általában 13-16 éveseket) küldtek háborúba. A múltból talán a legismertebb példa erre a keresztes háborúk egyike, az 1215-ös gyermekhadjárat. A francia és német területről toborzott gyereksereg gondolata teljes örültre vallott, a gyakorlati kísérlete pedig abszolút kudarcra volt ítélve. És talán nem is szükséges külön bizonygatnom, hogy milyen elfogadhatatlan és szégyenteljes esemény az, amikor gyermekeket, fiatalokat küldünk háborúba. Tudjuk, az út viszontagságait nem tudták elviselni, már akkor sokan meghaltak (például a vihar során belefulladások a tengerbe), mielőtt Jeruzsálembe értek volna. Vagy egyszerűen eladták rabszolgáknak a szállítást vállaló emberkereskedők. Azt gondolom, a leginkább borzasztó és megdöbbentő dolog a gyermekhadjárat, hiszen háborúban harcolni már a felnőtt katona számára is a legnagyobb emberi próbatétel (gondoljunk csak Tolsztoj felismerésére), ám a gyermekek bevonása bármilyen hadszíntérbe, alapjában az emberiség teljes megcsúfolása. A gyermek képtelen feldolgozni a háború borzalmait, éretlen még fizikai, pszichikai-lelki és szellemi szempontból egyaránt. Aki (bandavezér, maffia, diktátor stb.) gyermeket kényszerít háborús részvételbe, az a legalávetőbb, a legaljasabb emberi bűnt követi el, mivel hosszú időre (talán örökre) tönkre teszi a fiatal életét, még ha túléli is a háborút.

Joggal fogalmazhatjuk meg a kérdést: „mennyiben normális a gyermekek fegyveres konfliktusban való részvétele”²⁴? És erre csak azt válaszolhatjuk: nyilvánvalóan semennyire. Abszurd dolog az ilyen törekvés. Tudjuk persze, hogy gyerekeket, 18 évnél fiatalabbakat harcba küldeni „alapvető emberi jogokat és humánus normákat sért meg”²⁵. Mégis úgy tűnik, hogy nem elégséges, nem hatékony csupán a jog eszközét használni. A helyzet sajnos az, hogy az utóbbi évtizedekben, és ma is, Földünk számos országában toboroznak hadi célokból gyerekeket, illetőleg kényszerítik őket harci cselekvésekre – méghozzá törvényes keretek között és/vagy azon kívüli formákban (például törzsi villongások, bandaháborúk, milicisták stb.). Mi az oka, hogy ma is számolnunk kell a gyermekháborúk és -hadjáratok problémájával? Nem szívesen írom le, ám be kell látnunk, gyermekeket hadra fogni, mindenekelőtt kisebb költségekkel, ráfordításokkal jár, mintha felnőtt embereket, hivatalos katonákat alkalmaznánk. Nem szólva arról, hogy általában az árva és/vagy a mélyszegénységben tengődő gyerekeket sorozzák be. S nem tekinthetünk el attól a lelki-érzelmi tényezőtől sem, hogy a gyermek nagyon „könnyen befolyásolható, feltétlen hűséget és alázatot tanúsít a parancsnokával szemben”²⁶, miközben érzelmi élete meglehetősen beszűkült és egysíkú. Ami azonban mint legszörnyűbb dolog megtörténhet „az mégsem az, hogy végez vele egy gyilkos lövés, vagy egyik lábát veszti el egy akción. A legborzasztóbb az, amikor élve a bandidos armados hordáinak kezébe kerül, rabszolgájukká válik, majd miután megkínózták, maga is a mások kínzója lesz.”²⁷ Csak egyetérthetünk azzal a tanulással, hogy „ahol zaklatják, kizsákmányolják és megölik a gyerekeket, ott a gyerekek sem fognak mást tenni, mint zaklatni, kizsákmányolni, megölni másokat.”²⁸

A háborúban részvevő gyerekek – nem vitás – egyszerre áldozatok és elkövetők. Hogy a fentebb vázolt okfejtés ilyen károkat okoz, azért a felelősség kizárólag a felnőtteké, a mindenkori társadalomé. Ahogy a jelenség visszaszorítását is csupán társadalmi kihívásként és folyamatként gondolhatjuk el. És mit tehet ez ügyben maga a nevelés? Azt hiszem, egyszerre keveset, meg sokat. Keveset, mert az adott politikai, gazdasági, jogi törekvésekhez, hadi érdekekhez képest eltörpül a nevelőmunka hatásosságahatékonyasága. Viszont sokat, tudniillik abból a szempontból, hogy elsősorban *a nevelés és az oktatás tudatosíthatja mindenkiben (felnőttben, gyermekben egyaránt) a háború borzalmait. Illetőleg rádöbbenheti a gondolkodó és felelős embert arra a felismerésre, hogy milyen méltatlan, elfogadhatatlan, megbocsáthatatlan dolog gyermekeket háborúba kényszeríteni.* Amely végeredményben azt jelenti, hogy vagy a halálba küldjük őket, vagy megnyomorítjuk további életüket. Meggyőződésem, hogy a szemléletformálásnak ebben fontos, semmi mással nem pótolható szerepe van. A háború és azon belül a gyermekháború reális megítélésében nélkülözhetetlen útmutatót, szellemi-lelki erőforrást nyújt (nyújthat) a nevelés, az oktatás. Ha ez az álláspont helyes, akkor visszautasíthatunk minden olyan felfogást és törekvést, amelyik csökkenteni (vagy talán tagadni) kívánna a nevelés jelentőségét. A tudati-lelki és erkölcsi tényezők szerepét tehát semmiképp nem tanácsos alábecsülni. (Igaz, túlbecsülni sem indokolt.) Végso soron azt kívánom hangsúlyozni, hogy a pedagógia nem maradhat közömbös a gyermekháború-témában sem. Nem tehet úgy, mintha nem adódna ez ügyben semmilyen feladata. Pillanatra sem feledheti, hogy a gyermekek háborúba küldése a legijesztőbb történelmi tett, amelyet valaha is elkövethet az emberiség. És azért sem hallgathat, mivel ma sem szűnt meg a gyermekek bevonása a különféle háborúkba, ugyanis legalább 300.000 gyerek küzd ilyen problémával. (Ez csak becslés, a valóságban ennél alighanem magasabb számról beszélhetnénk.)

(*Összefoglalás helyett csupán felhívás*) Bizonyára sokat fogunk még értekezni és vitatkozni a háború és nevelés lehetséges összefüggéseinek kérdéséről. És könnyen előfordulhat, hogy a fenti vázlatos okfejtés majd kiegészítésre szorul, vagy talán vitára készteti a szakértőket, illetőleg az érdeklődő olvasókat. Azonban akárhogy alakul is a helyzet a későbbiek során, abban bizonyos vagyok, hogy egyrészt a háború és a nevelés fogalmáról érdemes újra gondolkodnunk, joggal remélve új szempontok és összefüggések felismerését. Másrészt – végso tanulásként – kívánatosnak vagy inkább indokoltnak tartanám, hogy a háború és a nevelés problémáival foglalkozó szakértők (és politikusok) a mainál nagyobb figyelmet és nagyságrenddel komolyabb intenzivitást fordítsanak e két jelenség *összefüggéseinek* kimunkálására. Ha nem ismerjük fel az ilyen feladatot, és/vagy nem tudunk megfelelni ilyen kihívásnak, akkor valójában önmagunkat szegényítenénk csak el. Ami viszont botorság, meg kishitűség lenne.

JEGYZETEK

- 1 Krasznahorkai László: *Háború és háború*. Magvető Kiadó, Budapest, 1999. 146. Az író szerint a háború a civilizáció-történet objektív velejárója.
- 2 Tolsztoj, Lev: *Háború és béke*. Auktor Könyvkiadó, Budapest, 1993. 430. Az 4 Epilógusban írja, hogy a történelmet lényegében a népek mozgásában megnyilvánuló erő irányítja.
- 3 Lang, Jacqueline: Teichman, Jenny *The Philosophy of War and Peace*. (review) *Journal of Applied Philosophy*, 26 (1), 2009, 115. Megjegyzem, a háborús-szakirodalomban nem terjedt el a szigorú értelemben vett filozófiai mélyelemzés.
- 4 Hegel, G. W. F.: *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 345. Hegel más munkájában is megfogalmazza ezt az álláspontját. *A filozófiai tudományok*

- enciklopédiájának alapvonalai. III. A szellem filozófiája.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 449.
- 5 Marx, Karl: *A tőke. I.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 702. Ezt a meghatározást nehezen tudnánk elvitatni.
- 6 Marx, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 70. Sokat mondó tény, hogy ez a fontos könyv a megírása után több mint 120 évvel később jelent meg magyarul először.
- 7 Eco, Umberto: *Gondolatok a háborúról. Öt írás az erkölcsről.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007, 17. Igen, a háború súlyos erkölcsi dilemmákat is felvet, joggal hívja fel figyelmünket Eco.
- 8 Bujalos István: Michael Walzer a háborúról. In: *Háborús konfliktusok és erkölcs.* (szerk. Karikó Sándor) Áron Kiadó, Budapest, 2014. 110. Alighanem a walzeri életmű legszínvonalasabb hazai kutatójáról van szó.
- 9 Dubreueq, Éric: Une éducation républicaine. *Philosophie d'éducation*, VRN, 2004, 6. és 63.
- 10 Füst Milán: *Napló, I. k.* Magvető Kiadó, Budapest, 1976, 178–179. A jóság fontosságára, nyilvánvalóan más írótól. költőtől is hozhatunk adalékokat, ám ilyen tömörségű és mélységű esszét aligha találhatnánk még. A szövegrészt több tanulmányomban idéztem, legkorábban *A nevelésfilozófia alapjairól* című munkámban: SZEK JGYF Kiadó, Szeged, 2009, 19–20.
- 11 Sándor Karikó: What can one receive from philosophy and pedagogy? Reflections on the courage of the Spirit and eminence of the soul. *Pedagogical Almanac*, Issue 1, 2020, „St. Cyril and St. Methodus” University Press, Veliko Tarnovo, 22.
- 12 Bajczán Endre recenziója Vajticzky Emánuel A háború és nevelés című dolgozatáról. *Magyar Pedagógia*, 1915, Budapest, Franklin Társulat, 625.
- 13 Gheaus, Anca – Calder, Gideon – De Wispelaere, Junger: *The Routledge Handbook of the Philosophy of Childhood and Children.* Abington, UK, Routledge, 2009.
- 14 Brando, Nico: Review (a fenti kézikönyvről), *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 37, Issue 1. February, 2020, 158–161. A recenzens helyesen szól a gyermekmunkák fontosságáról, miközben a neveléstudománynak a gyermekmunka-témakörben is még komoly adóssága van.
- 15 Nagy László: *A háború és a gyermek lelke.* Eggenberger-féle Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1915, 140–141, 137. Valójában Nagy László is a háború és a nevelés kapcsolatát boncolgatja.
- 16 Shakespeare, William: V. Henrik. In: *Shakespeare összes drámái.* I. r. Helikon, Budapest, 1972, 400. A király a döntő csata előtti estén elmélkedik így.
- 17 Zrínyi Miklós: *A török áftum ellen való orvosság.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983, 138. Az ifjú katonáknak az erkölcsök szempontjából is kifogástalanoknak kell lenniük.
- 18 Molnár Ferenc: *A Pál utcai fiúk.* Móra Kiadó, Budapest, 2016. A regényben végig vonul a háborús frazeológia: sereg, zászló, csata, roham, tábornok, haditerv stb.
- 19 Kérelem. *Magyar Lányok*, 1916. április. 23. 271.
- 20 Tolsztoj, Lev: *i. m. II. k.* 227–228–229. Az író keserű felismerése, hogy a borogynői ütközetnek semmi értelme nem volt. (207.)
- 21 Spiró György: *Mikor szabad ölni?* Magvető, Budapest, 2021, 167–168. Az író szerint világválság van (ám nemcsak a háborúk miatt), és a politikusok a felelősséget lázas álcelekvéssel hártják át az áldozatokra.
- 22 Imre Sándor: A nevelés válsága a két világháborúban. *Társadalomtudomány*, Budapest, 1942. 3. sz. 321. és 331. Úgy látszik, a nevelés válsága máskor is beköszönt történelmünkben.
- 23 Tamusné Molnár Viktória: Háború és nevelés. *Módszertani Közlemények*, 2007, 2. sz. 84. A szerző felismerésével csak egyet tudunk érteni, még akkor is, ha a háború negatív mozzanatait nem vizsgálja.
- 24 Paragi Beáta: Gyerekkatonák Afrikában. *Külgvi Szemle*, 2008/4. 59. A szerző gazdag nemzetközi szakirodalomra hivatkozik. Megjegyzem, sokáig, egészen az 1990-es évtizedig csekély tudományos érdeklődés volt tapasztalható.
- 25 Gyerekkatonák. *Köznevelés*, 2000, nov. 3. 8. Az UNESCO és az UNICEF fáradozásai a gyermekkatona elleni fellépés érdekében.
- 26 Sziij Dóra: Az „új” háborúk hozadéka: a gyermekkatona modernkori formái. *Nemzet és Biztonság*, 2010, máj. 27. 34.
- 27 Alain Louyot: *Gyermekek fegyverbe!* Pont Kiadó, Budapest, 2000, 89. Nyilván, szép dolog, hogy még emlékoszlopot is felállítottak a gyermekkatona emlékére (Mexikó), ám ezzel egyáltalán nem oldódik meg az alapprobléma.
- 28 Paragi Beáta: *i. c.* 75.

Borderline társadalomzavar? Kísérlet a kelet-közép-európai társadalmak metaforikus értelmezésére

(*Bevezetés*) Az alábbi tanulmány olyan gondolat-kísérletet tartalmaz, amely elsősorban a borderline személyiségzavar (BPD) klinikai körképének és vonatkozásainak *metaforikus* kollektív értelmezését hivatott bemutatni a kelet-közép-európai társadalmak identitásmintázataiban. Első látásra talán meghökkentőnek tűnhet a személyiséglélektan által használt modell társadalomtudományi alkalmazása, ám valójában ez az eljárás gyakori. A holokauszttal kapcsolatos kollektív emlékezet nehézségeinek elemzésére A. és M. Mitscherlich a freudi gyászmunka modelljét alkalmazta a kollektív emlékezet elakadásának elemzésére (Mitscherlich und Mitscherlich 1967, 1971), a felvetés recepciója máig tart (vö. Ffytche 2017). A kortárs szakirodalomban és a közbeszédben is rendkívül gyakran használt identitás kifejezés is először individuális szövegösszefüggésben került tárgyalásra, majd egyre inkább közösségi, társadalmi, kisebbségi és többségi, intézményi és más vonatkozásban vált általánosan használt terminus technicus-szá a társadalomlélektan, a szociológia és a politikatudomány diszciplínáiban (vö. Fukuyama 2018). A pszichológia és a szociológia transzdiszciplináris viszonyrendszerének kortárs tematizálását pedig mi sem támasztja jobban alá, mint hogy a témáról rendszeresen szerveznek rangos nemzetközi konferenciákat (vö. Redman, P. & Walsh, J. *Psychoanal Cult Soc* (2019) 24: 385.).

Nézetünk szerint a régió társadalmi diskurzusaira és identitásállapotaira a borderline személyiségre vonatkozó tünetegyüttes és működési mód a jellemző, az okok és tünetek tekintetében is. Ez nem azt jelenti, hogy a kelet-közép-európai társadalmakban több az egyedi BPD, hanem azt, hogy a társadalomlélektani jellemzők szintjén a *határeseti személyiség* analógiája áll fenn, ebből az analógiából pedig hasznos tanulságok nyerhetők a térség egészére nézve. A kollektív értelmezés célja elsősorban nem az, hogy empirikus keretet adjon a társadalmi valóságnak, hanem hogy ezzel a megközelítéssel a gyakorlati mezőbe irányítsuk át a fókuszot, azaz a leíró aspektuson túl felvetéseket fogalmazzunk meg a régió kollektív identitására nézve, amelyek elősegíthetik a kiegyensúlyozottabb társadalmi működést.

Ennek köszönhetően az analógia felvázolásához, illetve a BPD társadalmi gondolatmenetének érvényesítéséhez elsőként a régió meghatározásai, földrajzi, geopolitikai, geokulturális definíciói, majd másodsorban a különböző tudományterületekből adódó specifikus régióértelmezési kísérletek kerülnek bemutatásra. A harmadik tematikus egységben a borderline személyiség diagnosztikai jellemzői, majd ennek párhuzamai és adaptálhatósága helyeződik a fókuszba, végül pedig az egyéni pszichoterápiás kezelési lehetőségek megfontolásait igyekszünk foganatosítani a kollektív horizonton.

(*Régió-definíciók*) A tanulmányban a térséget elsősorban mint köztes régiót értelmezzük,² a legfőbb jellegzetességet a keleti és nyugati kulturális, gazdasági és katonai hegemoniák közötti geopolitikai és geokulturális státusban látjuk. Ebből a státusból a régió összes országára

nézve fakadnak érvényes közös jellegzetességek. Ilyen sajátosságok az országhatárok bizonytalanságai, az állami függetlenségért vívott évszázados, általában hiábavaló küzdelem, az országhatárok és a kulturális határokból fakadó kisebbségi lét nehézségei, ami többek között a kisebbségi nyelvhasználat korlátozásában érhető tetten, a kikényszerített mobilitás, benne a lakosságcserékkel, deportálásokkal, kényszertartózkodási helyek kijelölésével. Ilyen jellegzetesség továbbá a társadalmon belüli kikényszerített státusmobilitás, vagyis a gyakorta változó hegemoniával szembeni lojalitás függvényében változó társadalmi státus, a legkülönbözőbb kisebbségekkel szembeni megnyilvánuló intolerancia és üldözés, kiegészítve a vallásüldözéssel és a másként gondolkodókkal szembeni adminisztratív eljárásokkal. Végül ennek a régióknak további kifejezett sajátossága az európai genocídiumok és más tömegmészárlások, amelyek közül kiemelkedik a holodomor, a kommunista és fasiszta haláltáborok, valamint a srebrenicai genocíd. Ezek a történelmi tapasztalatok, valamint ezek látens vagy explicit jelenléte a kulturális emlékezetben a régiót a sebzett kollektív identitás régiójává teszik (Máté-Tóth 2019).

(Régió-megközelítések) A régió sajátosságait interpretáló teoretikus megalapozás a szociálpszichológia, a szociológia, a vallástudomány, az antropológia, a történettudomány és a politikatudomány transzdiszciplináris erőterében artikulálható. Terjedelmi okok miatt érthető módon részletesen nem tárgyaljuk az egyes elméleteket (ezeknek feldolgozására tett kísérleteinket lásd: Szilárdi 2013, Máté-Tóth 2018), jelen tanulmányban csak a keretkontextus felvázolását célozzuk meg.

A társadalomlélektanból elsősorban a szociális reprezentáció elmélet (Moscovici 2002), a narratív identitáskonstrukcióra vonatkozó megközelítések nyújtják az értelmezési keretet (pl. Gergen és Gergen 2001; McAdams 2002; Bruner 2004; László 2005; Szilárdi 2017, stb.).

A kortárs vallástudományi kontextusból a szekularizációs elmélet és annak kritikái (vö. Taylor, 2007; Pollak és Rosta; 2018 stb.), a nemzeti és vallási identitás egybefonódásának kérdései (vö. Szilárdi 2017; Máté-Tóth 2014), a vallás publikus diskurzusban való fölerősödésének public religion elmélete (Casanova, 1994), valamint a civil vallás (Bellah 1967) koncepciója hasznosítható.

Az elméleti erőter harmadik lényeges pontja a nemzeti identitáshoz kapcsolódó történet- és politikatudományi elméleti modellek számbavétele és alkalmazása (pl. Smith 2004; Hobsbawm 1992; Hutchinson–Smith 1994; Anderson 2006, stb.). Ami ezen belül még inkább a regionális eltérésekre vonatkozatható, az az eltérő nacionalizmusok paradigmája, illetve ennek recepciója, amelynek kiindulópontja, hogy regionális különbségek jönnek létre a „nyugati” és a „kelet-közép-európai” országok nemzeti identitásának tartalmi elemeiben. (Vö. Hobsbawm 1992; Romsics 1998; Dieckhoff 2002; Schöpflin 2003; Zimmer 2003, stb.)

A társadalomlélektani, politika- és vallástudományi elméletek metszetében jól kirajzolódik, hogy ennek az eltérésnek az egyik lényegi része, hogy a kelet-közép-európai nemzeti identifikáció az etnikai tartalmakat helyezi kulcspozícióba, amelyben a saját hazafogalommal összekapcsolva, kiemelt fókuszban jelenik meg a közös név, nyelv és terület képe. Emellett jól érzékelhető, specifikus, kifejezetten erre a régióra jellemző érzelmi mintázatok tapadnak hozzá.³

Ilyen típusú mintázatokat nevez meg Bibó a *közösségi hisztéria és a történelmi pálya* fogalmával, amelyekkel a fenyegető idegen hatalom képének túldeterminálását és annak társadalmi meggyökeresedést állítja fókuszba, az ebből fakadó, generációról generációra szálló kollektív érzelmmintázatban pedig olyan ambivalens társadalomlélektani következményeket hangsúlyoz, mint amilyen az irreális területi ragaszkodás, a tartós félelmi állapot rögzülése,

az önvád és önfelnagyítás együttes megjelenése (Bibó 1990; továbbá a bibói gondolatok interpretációjához lásd még: László 2012; Szilárdi 2017; Fülöp–Kövágó 2018).

Az eltérő nacionalizmusok distinkciója továbbvezet a kommunista diktatúra évtizedeinek következményeihez, különösen az újjáéledő szélsőséges nacionalista diskurzusok tekintetében. A térség társadalomkutatói és teoretikusai többféle módon magyarázzák ezt. Hoppenbrouwers (2002) a demokratikus struktúrák kialakulásának és meggyökeresedésének hiányával érvel a posztkommunista államok tekintetében. Niedermüller (1996) a magyar nemzeti retorika fő céljaként az ideológiai alapokon elhallgatott nemzeti történelem visszaszerzését, reprodukcióját és kontextusba helyezését nevezi meg, és ennek megfelelően a történelem helyreállításának, restaurálásának és nacionalizációjának stratégiáját fejt fel. Varga (2002) a romániai nemzeti diskurzusban a történelem idealizálását, a nyugatellenes klisék terjesztését, valamint a valós problémáktól való elrugaszkodás jellegzetességeit hangsúlyozza. A volt jugoszláviai és összességében kelet-európai nacionalizmus kérdéskörének vizsgálatába Renata Salecl (1992) a pszichoanalitikus nézőpontot emeli be, amikor a „mi” és a „közénk beférkőzött ellenség” viszonyának elemzésén keresztül magyarázza, hogy a kelet-európai nemzeti mozgalmak a nemzetet érő vélt fenyegetésekre építenek.

A fenyegetettség és történelmi veszteségélmények tematikája pedig implikálhatja a pszichológiai traumaelméletek tárgyalását is, ezekben a legfőbb pontok a transzgenerációs átadás, a rögzült és elakadt identitásállapotok, a nemzeti sérelmek által okozott tartós félelem kialakulása a legszámottevőbb (vö. Erikson 1995; Alexander 2004; Erős 2007; Pfitzner 2008). Mindezek az elméletek jól mutatják, hogy a régióra vonatkozó elképzelések a csoportközi viszonyok, az eltérő történelmi fejlődés, a fenyegetettség és a kollektív történelem fogalmi hálójában jelennek meg.

(A borderline patológia) A mentális betegségek diagnosztikai kézikönyve (DSM-5, 2016) a személyiségzavart olyan, minimum serdülőkortól fennálló, tartósan jelenlévő, belső élményeket és viselkedést meghatározó állapotnak tartja, mely jelentősen eltér a személy kultúrájának elvárásaitól. Az állapothoz tartozó vonások gyakran az egész életvitelt, a személy önmagára, másokra és a világra vonatkozó szemléletét, illetve mindezekre adott érzelmi, viselkedéses reagálásait is meghatározzák. Ezek a jellemzők jelen lehetnek a kogníciók, az affektusok az interperszonális funkciók és az impulzus kontroll területén egyaránt. Az állapot jellemzője továbbá, hogy ez a tartósan fennálló mintázat rugalmatlan, nehezen változatható és a személyes, társas helyzetek széles tartományát áthatja.⁴

A DSM-IV úgy jellemzi a kórképet, mint az interperszonális kapcsolatok, énkép és affektusok átfogó, pervazív mintázata; impulzivitással jellemezhető, fiatal felnőtt korban kezdődik, és számos kontextusban megjelenik. Jelen tanulmányban a DSM-V kritériumait használjuk gondolatkísérletünk bemutatásához (APA, 2016), amely a következő kritériumokat alkalmazza.

Kora felnőtt kortól kezdve számos különféle helyzetben megnyilvánuló általános instabilitás az interperszonális kapcsolatokban, énképben és hangulatban, és jelentős impulzivitás, azaz 5 vagy több az alábbiakból:

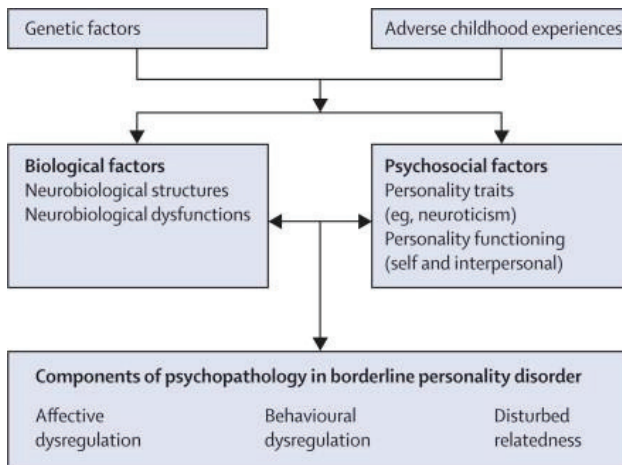
- (1) kétségbeesett igyekezet a valós vagy képzelt elhagyatás elkerülésére
- (2) instabil és egyben intenzív személyes kapcsolatok melyeket az idealizálás és a lebecsülés szélsőséges váltakozása jellemez
- (3) identitászavar: jelentős, tartósan bizonytalan énkép vagy önérték
- (4) impulzivitás legalább két, elvileg önveszélyeztető területen (pl.: költekezés, szexualitás, pszichoaktív szer használata, veszélyes autózvezetés, falás)

- (5) ismétlődő szuicid viselkedés, gesztusok vagy fenyegetések, vagy öncsonkítás
- (6) érzelmi labilitás az észrevehető hangulati reaktivitás miatt (pl. kifejezett diszfóriás, ingerlékeny vagy szorongásos epizódok, amelyek rendszerint néhány óráig, ritkábban néhány napig tartanak)
- (7) belső üresség krónikus érzése
- (8) inadekvát intenzív harag vagy annak kontrollálási nehézsége (pl. gyakori ingerültség, haragosság, ismételten tettlegesség)
- (9) átmeneti, stresszhez kapcsolódó paranoid elképzelések vagy súlyos disszociatív tünetek

Annak ellenére, hogy a borderline személyiségzavar a pszichiátria, pszichoterápia és egyéb társszaktmák népszerű kutatási területe, maga a diagnózis számtalan vitatott kérdést rejt,⁵ továbbá lefolyása és etiológiája is változatos. A genetikai predisponáló tényezők mellett a kialakulásában veleszületett temperamentum vonások, környezeti tényezők, pszichoszociális hatások, környezeti faktorok egyaránt fontos szerepet játszanak. Örökletes tényezők kapcsán a temperamentum jellemzőket és specifikus jellemvonásokat Grohol (2020), neurobiológiai vonatkozásokat illetően a szabályozás, figyelem és önkontroll, illetve a végrehajtó funkciókat befolyásoló agyi területek strukturális és funkcionális állapotát vizsgálták (Nice 2009).

A kialakulás tekintetében a pszichés traumák kérdését számos esetben kiemelik, a korai bántalmazás előfordulását 94%-ra teszik (Unoka, 2019), illetve a traumatizáló életesemények is magasabb arányban azonosíthatók az érintettek körében. A kötődési mintázatok esetében valószínűbb az elutasító, rideg, érzelmileg elhanyagoló szülői kapcsolódás, ennek hátterében a szülői temperamentum, esetleges pszichopatológia tényezők állhatnak. Ennek következtében az egyének a stresszes, pszichésen megterhelő korai életesemények, pszichoszociális faktorokra sebezhetőbbek. A bizonytalan és az elkerülő kötődési mintázat hatása pedig később az egyén jelentős életeseményei kapcsán lesz meghatározó, reakcióit, megküzdési módjait, viszonyulásait egyaránt meghatározza.

Leichsenrin és mtsai (2011) a következő leegyszerűsített, összefoglaló ábrán mutatják be a kialakulásban szerepet játszó faktorokat.

Forrás: Leichsenrin és mtsai, 2011

A zavar kialakulását tehát több faktor meghatározza, ezek összefüggésére számos magyarázó teória létezik. Péter Fonagy, Anthony Bateman a mentalizációs modellben a reziliencia hiányát emelik ki a pszichés stresszorokkal szemben (Fonagy & Bateman, 2007). Marsha Linehan a bioszociális modell kapcsán a genetikai vulnerabilitás interakcióját hangsúlyozza a krónikusan érvénytelenítő környezeti hatásokkal. Más szemlélet szerint az állapot az érzelmi reguláció hiányából fakad, illetve szintén másik elmélet szerint a stresszel való megküzdés képességének hiánya a kulcs (Young és mtsai, 2017). A téma kiemelkedő kutatója, Otto Kernberg szerint a korai anya-gyermek kapcsolatban az integráció hiánya, kettőssége okozza a zavar kialakulását. Eszerint a gyermekkori tapasztalatok az anya figuráról kettősek, a szerető anya és a bántalmazó, elhanyagoló anya képe keveredik a gyermekben. Az ellentmondás szorongást kelt és bizonytalanságot, ezért jön létre az elhárító mechanizmus, a hasítás, ami eredményeképpen másíkról ez által alakult reális kép elfogadhatóvá válik. (Kernberg & Michels, 2009)

Az analógia szempontjából a két legfontosabb jellemző, amelyet a BPD klinikai kórképéből hatványozottan fontosnak tartunk kollektív szinten: a BPD általános működési mechanizmusai (hasítás és disszociáció), valamint a bizonytalan én-határok állapota.

A hasítás olyan éretlen elhárító mechanizmus, mely során az elfogadhatatlan tartalmak és affektusok nem elfojtódnak, hanem lehasadnak, károsodik ezáltal a realisztikus önészlelés, mások észlelésének képessége, mindez pedig meghatározó az interperszonális kapcsolatokra nézve is. A mechanizmus során az internalizált tárgykapcsolati reprezentációk (szelf és a másik mentális képe) pillanatképek formájában maradnak fenn. A hasított – pozitív, szeretetteljes és a negatív, gyűlölt – affektusok felváltva tudatosulnak, így a szelf, a tárgy és a világ megélése fragmentumokként, folyamatosságot mellőző élmények sorozataként maradnak fenn (vö. Kuritárné 2008). A kognitív pszichológiai szemléletben a hasítás fogalmának megfelelő jelenség a dichotóm, fekete-fehér, mindent vagy semmit szélsőséges gondolkodás.

A disszociáció fogalmát a traumával kapcsolatos kutatások gyakran tárgyalják mint olyan reakciót, amely a traumatikus esemény után lép életbe és trauma indukálta megváltozott tudatállapotként írható le. Adaptív szerepe ezekben az esetekben jelentős, egyrészt a társuló érzések a disszociáció segítségével leválaszthatóak a tudatosságról, miközben a lélektani kontroll illúzióját biztosítja a személy számára a folyamat, másrészt segítségével a traumához kapcsolt érzések, emlékek távol tarthatók a hétköznapi tudati működéstől (Kuritárné 2008). A kognitív pszichológiai szemléletben a disszociáció a tudat és az emlékezés integrációjának zavaraként jelenik meg.

Ezek az elhárító mechanizmusok megakadályozzák az integrált identitás érzet, a megfelelő interperszonális kapcsolatok és a koherens élettörténeti narratívum kialakulását, ez pedig átvezet bennünket a bizonytalan én-határok kérdéséhez. Westen és Cohen (Kuritárné 2008) a borderline identitásdiffúziót az értékek, célok, kapcsolatok inkonzisztenciájával, átmenetileg a szerepekkel történő túlzanosulással, a beálló üresség érzésével, inkonzisztens viselkedéssel, a szelfről alkotott reprezentációk integrálásának nehézségével, a koherens narratívum hiányával, a kontinuitás hiányával jellemzi.

(Kollektív társadalomzavar?) Amennyiben az egyéni diszfunkciót át akarjuk emelni a kollektív mintázatok kérdéskörébe, úgy elsősorban a tüneteket és az okokat kell áttekintnünk a Kelet-Közép-Európa régióban fellelhető politikai és diszkurzív példák alapján.

A régió geopolitikai státusából fakadóan, a köztes státus bizonytalanságai jelentik azt a tünetegyüttest, amit kísérletképpen kollektív borderline identitás-szerveződésnek nevezhetünk. A gazdasági, politikai és kulturális nagyhatalmak szorításában instabil

kulturális identitás keletkezik, amely az ide-is-oda-is, illetve a sem-ide-sem-oda tartozás ingadozásával fémjelezhető. A kollektív önértelmezés bizonytalanságaira ráépülő, akár ezt kihasználó politikai diskurzus pedig felerősíti az érzelmi-indulati reakciókat, felnagyítja a fenyegetettség tudatát, idealizált ellenség-képeket alkot, morális pánikot kelt. Felvetésünkben nincs mód arra, hogy szisztematikusan végigkutatassuk és -elemezzük a régió összes vagy akár csak meghatározó országaiban és társadalmáiban ennek a kollektív tudatnak a meglétét, és az egyes társadalmakra jellemző sajátosságait. Pusztán arra tehetünk kísérletet, hogy a szindróma tüneteire illesztve általunk relevánsnak tartott példákat említsünk meg. Bízunk abban, hogy további kutatások révén felvetéseink elmélyíthetők és finomíthatók lesznek.

A diagnosztikai kategória leírása szerint a 9 tünetből 5 fennállása esetén beszélhetünk BPD fennállásáról. Az általunk kidolgozott modellben az alábbi tüneteket tartjuk a legrelevánsabbnak⁶.

A borderline személyiség első tünete (1) az elhagyástól való félelem és a kétségbeesett ragaszkodás az elhagyás elkerülésére. A régió társadalmainak vonatkozásában ennek kollektív megfelelője a *birodalomfüggőség*. Bármennyire is a függetlenség és a nemzetállami szuverenitás volt a '90 körüli rendszerváltás egyik legerősebb vezérszólam, az azóta eltelt időszak igazolja az érintett országok kettős kötődését és a védő hatalmaktól való elhagyatás erejét. Az országok többsége a keleti blokk összeomlásakor és még inkább az Európai Unió keleti bővítésével kapcsolatban erősen hangsúlyozták mindenkor európai identitásukat. Az Unióval kapcsolatos elvárásaik nem ritkán akkor jelennek meg, amikor unión kívüli fenyegetettséget érzékelnek. A balti országok és Ukrajna a putyini politikával szemben várja el az EU védelmét (Kourkov 2014). A migrációval kapcsolatos politikai diskurzusban az EU Európát megvédeni köteles feladata tematizálódik kiemelten Magyarországon és Lengyelországban. Az internet és még inkább az online közösségi hálózatok elterjedésével párhuzamosan egyre erősödik a saját nemzeti kultúra elvesztésétől való félelem, valamint a nemzeti és nemzetközi erőkkal szembeni követelmény az amerikanizálódás veszélyének elhárítására (Müller 2017; Phillips és Milner 2017). Ezek a példák⁷ rámutatnak arra, hogy a régió társadalmi, miközben szuverenitásukat hangsúlyozzák, a liminális státusukból fakadóan nagyhatalmi védeltséget igényelnek.

A második tünet (2) az instabil és egyben intenzív kapcsolatok, melyeket az idealizálás és a lebecsülés szélsőséges váltakozása jellemez, harmadik (3) pedig az ezzel szorosan összefüggő identitászavar. A kollektív identitás vonatkozásában ezt a két tünetet összevonva *instabil önértékelésként* azonosíthatjuk. A régió országai az elmúlt évtizedekben mindent igyekeznek elkövetni jelenkori kultúrájuk és történelmi vívmányaik kiemelésére. A kommunista időszakban a nemzeti sajátosságokat és kiválóságokat háttérbe szorító kultúrpolitika jellemezte az országokat – a Szovjetunió tagállamait nagyobb mértékben, mint a szatellit államokat. Az idealizált történelem ennek lehet ellenhatása is, amely kapcsolódik a saját történelem árnyalt és kritikus feldolgozásának elutasításával. Az önálló nemzeti identitás erős kiemelése tetten érhető az új alkotmányok preambulumban, amelyekben szinte görcsös igyekezet érzékelhető a nemzetállam előtti időszak nemzeti vívmányainak hangsúlyozására (vö. Albi 2005). Ezzel az önfelnagyítási törekvéssel párhuzamosan figyelhető meg az önkicsinyítés és önbecsmérlés, elsősorban a „nyugati” országok életszínvonalához való viszonyításban. Ezekben a kérdésekben a régió társadalmi mélyen megosztottak, amit a nemzeti önbecsüléssel kapcsolatos közvélemény-kutatások⁸ is alátámasztanak.

A borderline személyiség hatodik (6) tünete az érzelmi labilitás az észrevehető hangulati reaktivitás miatt, amit a régió társadalmaira vonatkoztatva közösségi histériával azonosítunk. Ez a kollektív tünet elsősorban a morális pánikot (Cohen 2002) alkalmazó hatalomgyakorlás hatékonyságában érhető tetten. A félelemkeltés eszközeihez eredményesen folyamodnak a hatalomra kerülő pártok, és az ellenzékben maradók is (vö. pl. Pasamonik 2017; Minakov 2011). A politikai populizmus hatékonyságára jellemzőek a nagy tömegeket mozgósító tüntetések, melyek nélkülözik a kognitív vonatkozásokat, s pusztán jelszavakkal korbácsolják fel a tömeghangulatot. A közösségi histéria következményeként az online és offline közösségi tereken folyamatosak a kontrollálatlan dühkitörések, a vélt ellenségektől való rettegés és az ezekkel szembeni fóbias elutasítás (vö. Mettan 2017).

A kilencedik (9) borderline jellegzetesség az átmeneti, stresszhez kapcsolódó paranoid elképzelések vagy súlyos disszociatív tünetek. A KKE-i régió társadalmában ennek megfelelően megfigyelhetőek a *paranoid elképzelések*, s az erre épülő politikai cselekvés és logika (Orenstein, 2020). Az egyik ilyen jellegzetesség az EU intézkedéseinek, terveinek, törvényeinek és bírálatainak túldimenzionált fenyegetésként való felfogása és beállítása. A régió országainak többsége az 1990-es fordulatot a keleti irányultságból a nyugati irányultságban való 180 fokos fordulatként vágyta és képzelte. Az előző politikai konstellációban a szovjet fenyegetés került túlzott fölnagyításra, akkor is, amikor a szovjet rendszer a gazdasági és katonai és külpolitikai csőd egyértelmű jeleit mutatta. Az EU-hoz való csatlakozás az országok többségében az előző viszonyrendszertől való radikális elfordulást jelentette, amelyben Európa, később az EU idealizált felnagyítása volt érzékelhető. A sikeres csatlakozást követően néhány év elteltével olyan politikai erők váltak sikeressé az országgyűlési és az önkormányzati választásokban, amelyek az EU-t fenyegető nagyságként tematizálták, s a nemzeti önállóságot alapjaiban fenyegető liberális összeesküvés intézményi hálózatának állították be. Magyarországon elsősorban a második elsöprő jobboldali választási győzelem utáni kampányokban és a 2018-as újabb választási győzelemben mutatkozott meg az ilyen jellegű paranoia politikai tökévé kovácsolásának az eredményessége.⁹ Ez a győztes politikai erők orientációjánál sokkal inkább bizonyos választói körök kollektív identitásának paranoid jellegzetességeire mutat rá. Az EU-val kapcsolatos paranoiákkal párhuzamosan, részben azokhoz kapcsolódóan erősödött föl a Soros György nevéhez kötött retorika, amely egészen odáig terjedt, hogy a 2014–15 óta erősödő menekültkrízist is sikerrel lehetett összefüggésbe hozni az ő világfolyamatokat manipulálni kész és képes kapacitásával. A magyar politikai közbeszédben a sorosista ilyen értelemben vált a politikai megbélyegzés sikerrel alkalmazott címkéjévé.

Érvelésünk szerint, ha a kollektív identitásállapokra vonatkozó diskurzusokat vizsgáljuk, a klinikai BPD kórképet analógiaként megalapozottan alkalmazhatjuk a régió társadalmaira. Ugyanez a helyzet a BPD etiológiájával kapcsolatos állásfoglalásunkra: amennyiben az okokat tekintjük át, ugyanebben az analógiában a genetikai tényezők szintjét a földrajzi elhelyezkedésben vehetjük adottságnak (átmeneti földrajzi tér), a környezeti faktorok közül pedig az ehhez kapcsolódó geokulturális „örökséget”, valamint a birodalmi lét történetiségéből következő jellegzetességeket említhetjük. A BPD genealógiáját egyrészt az anyai szeparáció és bizonytalan kötődési mintázatra vezeti vissza a személyiség-lélektan, ennek a régió „nagy hatalmaihoz” való politikai és kollektív érzelmi labilitása felel meg, másrészt a határok elégtelensége a geopolitikai helyzethez és az ehhez kapcsolódó átmeneti tér történelmi változásaihoz rendelhető hozzá. Végül a traumatizáló események tekintetében azok a nemzeti traumák relevánsak, melyek feldolgozottsági foka jelenleg is alacsony.

(*Terápiás felvetések*) A BPD kollektív alkalmazásának kísérlete kapcsán nem állhatunk meg a tüneti párhuzamok felsorolásánál, hanem kitekintésként érdemes megfontolni, hogy vajon a terápiás eljárások kapcsán van-e lehetőség csoportra vonatkozó javaslatokat tenni. Ahogy a pathogenezis is mutatja, a személyiségzavar kialakulása is bonyolult, multikauzális folyamat, így a kezelés is komplex, interdiszciplináris megközelítést és beavatkozást igényel. A személyiségzavarok esetében is spektrumról beszélhetünk, így enyhébbtől a súlyosabb esetekig terjed az állapot minősége. Kifejezetten a személyiségzavarokra a farmakon adása önmagában kevésnek bizonyul, leghatékonyabb az egyéni és/vagy csoportos pszichoterápia, illetve farmakon kombinációja. Pszichoterápiás vonalon a pszichoterápiák második és harmadik hullámával egyre bővül a kezelési készlet. Az 1980 és 1990 között kezdődött azoknak a módszereknek a kidolgozása, melyek kifejezetten a borderline kapcsán nyújtanak komplex segítséget.

A bizonyítékon alapuló kezelési módszerek között említhetjük kifejezetten a BPD-re kidolgozott dialektikus viselkedésterápiát (DBT), mentalizáció-alapú terápiát (MBT), áttétel-fókuszú terápiát (TFP), illetve a séma-fókuszú terápiát (SFT). További általános kezelési módszerek és eszközök az úgynevezett General Psychiatric Management (GPM) vagy a Structural Clinical Management (SCM) (Choi-Kain, L. W. 2017).

Ezek közül a Young-féle sématerápia módszertanát gondoljuk adaptálhatónak a kollektív mezőben, amely olyan integratív, komplex módszer, amely nagyobb hangsúlyt fektet a terápiás kapcsolatra, a pszichológiai problémák gyermek- és serdülőkori eredetének feltárására, érzelmekre fókuszáló technikákra, és a maladaptív megküzdési stílusokra (Young és mtsai, 2017). Az elméleti megalapozásban a sémák a gyermek veleszületett temperamentuma és a környezete közti kölcsönhatások következtében betöltetlen alapvető érzelmi szükségletekből alakulnak ki, egész életen át finomodnak és jelentős mértékben diszfunkcionálisak. A sématerápia öt alapvető érzelmi szükséglet sémartományát¹⁰ különíti el, a betöltetlen szükségleteknek pedig összesen 19 féle sémáját azonosítja be (Unoka 2019).

A módszer több technikát alkalmaz. A terápiás kapcsolatra nagy hangsúlyt fektet, ebben a stabil kötődés, kapcsolódás megélése fontos, mivel sok esetben ez sérült az érintettek körében. Emellett a pszichoedukáció alapvető a folyamat során, amelyben az élettörténet, a múltbeli élmények jelenre gyakorolt hatását, a jelenben nagy intenzitású érzelmi reakciók ismétlődését, a sémák, sémamódok, megküzdési módok (elkerülés, túlkompenzálás, megküzdés) megértését célozza meg. A terápia során kognitív technikák segítik a páciens, hogy a sémák érvényességét megkérdőjelezze, illetve a diszfunkcionális attitűdök, negatív automatikus gondolatok átstrukturálhatóvá válhassanak, a gondolkodás logikai hibái (pl. a fent leírt dichotóm gondolkodás) felismerhetők legyenek (ezzel a módszerrel a páciens a sémákkal jellemzően kognitív, gondolati szinten küzd meg).

Emocionális szinten az élmény alapú technikák segítenek, felidézett képek, újra lejátszott párbeszédok segítségével a páciens kifejezheti szabadon az érzéseit a korábbi életesemény kapcsán a jelenetben szereplő gondozókkal szemben, a terapeuta egészséges felnőttként nyújt segítséget. A gyakran gyermekkorból felidézett képek ilyen formában összekapcsolódnak a jelennel. Az imaginációban megélt korrekatív élményt követően a terapeuta in vivo helyzetben segíti a klienst, hogy a séma okozta diszfunkcionális, gyakran szenvedést okozó, újra és újra ismétlődő szokásokat, viselkedési és érzelmi mintázatokat megszakítsa, és adaptív megküzdést alakíthasson ki. A módszer során viselkedésterápiás elemek is előtérbe kerülnek, a viselkedésminták megváltoztatása, a maladaptív megküzdési stratégiák adaptívra cserélése a cél ilyen vonatkozásban. A terápiás kapcsolat a gyakorlati feladatok során is kulcsfontosságú.

Véleményünk szerint a sémakorrekció három fázisa a következő módon képzelhető el a kollektív identitásállapokra vonatkozó analógiában:

1) A maladaptív sémák beazonosítása és hozzáférhetővé tétele a társadalmi nyilvánosság különböző szintjei számára. Az identitáskutatások adataiból kirajzolódó régióspecifikus sémákról való ismeretek bemutatása elsősorban abban tér el a szokványos folyamatértelmezésektől, hogy mintegy kívülről vagy fölülről néz rá a coping rutinizált eljárásaira, ami által értelmezhetővé teszi azokat a stratégiákat, amelyek eddig nem vezethettek kiegyensúlyozottabb társadalmi önértékeléshez, és ezáltal stabilabb társadalmi identitáshoz.

2) Új, korrekciós sémák kidolgozása inter- és transzdiszciplináris együttműködésben. A szokványos társadalmi megküzdési sémák, más szavakkal szokások, rutinok, mellé, de még inkább helyébe olyan megközelítésekre van szükség, amelyek révén képes az eddigiektől eltérő közbeszéd kialakulni. Ebben nagy jelentősége lehet a régiótól különböző történelmi és társadalmi adottságokkal rendelkező országok alternatív sémáinak tanulmányozása. Olyan kutatási eredmények bevonására és reflexiójára van szükség, mint pl. a posztkoloniális kritikák, más országok traumatikus tapasztalatainak sikeres kezeléseiről szóló tanulmányok stb. A tudományos innováció mellett a művészetek, különösen a szépirodalom hordoz, illetve dolgozhat ki olyan megközelítési és megértési modelleket, melyek korrekciós sémaként használhatók lehetnek.

3) Az elméleti alapon, illetve más tapasztalatok alapján kidolgozott sémák társadalmi implementálása. A kollektív trauma szakirodalmának állításai szerint a tartós fenyegetettség és sebzettség állapotának feldolgozási folyamatába új reprezentációs formáknak kell bekerülniük. Azaz a veszteségek és sebzettség okainak korrigált újra- és újraelbeszélhetősége kulcsfontosságúnak bizonyulhat a gyógyulás érdekében. Ez a folyamat részben tanulási, részben pedig performatív. A felismert alternatív megértési sémákat a közoktatás és a felsőoktatás eszközeivel be kell illeszteni az oktatásba. Továbbá a szimbolikus cselekvések számára új, hatékony perspektívákat kell megnyitni, hogy az intellektuális és kognitív alapok mellé az érzelmi alapok és rendelkezésre állhassanak a megfelelő coping-stratégiák elsajátításához és rutinizálásához.

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy Kelet-Közép-Európa mint sajátos régió kortárs társadalmi folyamatainak értelmezése számára új modellt kínáljunk fel, amelyet *borderline* társadalomzavarnak (*borderline social disorder – BSD*) nevezünk. A modell alapja egyrészt a régió geokulturális sajátossága, másrészt a BPD néven ismert *borderline* személyiségzavar. E két megközelítést a határ-helyzet és az ebből fakadó jellegzetességek és tünetek kapcsolják össze. A két pillér önálló elméletté való fejlesztése érdekében első lépésben bemutattuk azt a lehetőséget, hogy a személyes szintű lélektani betegség-modellek alkalmazhatók társadalmi vonatkoztatási rendszerben is. Második lépésben pedig bemutattuk a BPD alapján, a régió társadalmi hogyan jellemezhető. Végül a BPD gyógyítási lehetőségeket, amelyek lényegében a maladaptív sémák felismerését, új sémák kidolgozását és a társadalmi tudatba és gyakorlatba való implementálást jelentik. Felvetésünkkel elsősorban szakmai vitát remélünk generálni a BSD modell elméletéről és kutathatóságáról, ám ezen felül abban is bízunk, hogy elméletünk alapján új sémák kidolgozására és alkalmazására is lehetőségek nyílnak.

IRODALOM

- Albi, A. (2005). *EU enlargement and the constitutions of Central and Eastern Europe. Cambridge studies in European law and policy*. Cambridge University Press.
- Alexander, J. C. (2004). Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Alexander, J. C., (ed.), *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- American Psychiatric Association (2016). *DSM-5 diagnosztikai klasszifikációs rendszer*. Budapest, Oriold és Társa.
- Anderson, B. (2006). *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Bellah, R. N. (1967). *Civil religion in America*. Daedalus, 1–21.
- Bibó I. (1990). *Válogatott tanulmányok I–IV*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/> (hozzáférés: 2010. 12. 27.)
- BNO-10 zsebkönyv DSM-IV-TR meghatározásokkal (2004). Budapest, Animula Kiadó.
- Bruner, J. (2004). Life as narrative. In: *Social Research*, 71/3.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. University of Chicago Press.
- Chapman, J., Jamil, R. T., Fleiser, C. (2019). *Boderline Personality Disorder*. NCBI Bookself.
- Choi-Kain, L. W., Finch, E. F., Masland, S. R., Jenkins, J. A., & Unruh, B. T. (2017). What Works in the Treatment of Borderline Personality Disorder. *Current behavioral neuroscience reports*, 4(1), 21–30.
- Cohen, S. (2002). *Folk devils and moral panics: The creation of the mods and rockers*. Psychology Press.
- Csertő I.; László J. (2011). A csoportközi értékelés mint a csoporttrauma érzelmi feldolgozásának indikátora a nemzeti történelem elbeszéléseiben. *VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*, Szeged.
- Dieckhoff, A. (2002). Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In: *Regio, Kisebbség, Politika, társadalom*. 4.
- Erikson, K. (1995). Notes on Trauma and Community. In: Cathy Carituh (ed.), *Trauma: Exploration in memory*. London: Johns Hopkins University Press.
- Erős F. (2007). *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Ffytche, Matt (2017): Psychoanalytic sociology and the traumas of history. In: *History of the Human Sciences* 30 (5), S. 3–29. DOI: 10.1177/0952695117706872.
- Fonagy, P., Bateman, A., W. (2007) Mentalizing and borderline personality disorder, *Journal of Mental Health*, 16:1, 83–101.
- Fukuyama, Francis (2018). *Identity: The demand for dignity and the politics of resentment*. Farrar, Straus and Giroux.
- Fülöp É.; László J. (2011). Érzelmek a valós csoportközi konfliktusokban, a csoportközi érzelmek történelmi lehorgonyozása. In: *Magyar Pszichológiai Szemle* 66.
- Fülöp É.; Kövágó P. (2018). *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Budapest, Oriold.
- Gergen, K. J.; Gergen M. M. (2001). A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László, J. & Thomka, B. (eds.), *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat.
- Grohol, J. (2020). Borderline Personality Disorder. *Psych Central*. Retrieved on March 2, 2020, <https://psychcentral.com/disorders/borderline-personality-disorder/> (Hozzáférés: 2020. 03. 10.)
- Hobsbawm, E. J. (1992). Ethnicity and Nationalism in Europe Today. In: *Anthropology Today*, 8./ 1.
- Hoppenbrouwers, F. (2002). Religious nationalism in a Transformation context. In: *Religion, State and Society*, 30/ 4.
- Hutchinson, J. & Smith, A. D. (1994). *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kernberg, O., Michels, R. (2009). *Borderline Personality Disorder*. <https://ajp.psychiatryonline.org/doi/full/10.1176/appi.ajp.2009.09020263> (hozzáférés: 2020. 02. 14.)
- Kourkov, A. I., & Lequesne, P. (impr. 2014, cop. 2014). *Journal de Maïdan*. Liana Levi.
- Kuritárné, Sz. I., (2008). *Borderline személyiségzavar*. Budapest. Medicina Könyvkiadó.
- László J. (2005). A narratív pszichológiai tartalomelemzés. In: *Magyar Tudomány*, 11.
- László J. (2012). *Történelem történetek. Bevezetés a narratív szociálpszichológiába*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Leichsenring F, Leibing E, Kruse J, New AS, Leweke F. Borderline personality Disorder. *Lancet*, 2011 Jan 1;377(9759):74-84. doi: 10.1016/S0140-6736(10)61422-5.
- Manasa, GS. (2015). Borderline Personality Disorder. *MSC Applied Psychology*. <https://www.slideshare.net/ManasaGS/borderline-personality-disorder-presented-by-manasa-gs> (hozzáférés: 2020. 01. 24.)
- Máté-Tóth, András (2014): *Vallásnézet: a kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Kolozsvár: Korunk-Komp-Press.
- Máté-Tóth, András (2019). *Freiheit und Populismus: Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden. Online verfügbar unter <http://link.springer.com/10.1007/978-3-658-25485-8>.
- McAdams, D. P (2001). A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: László J.; Thomka B. (eds.), *Narratívák V., Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó.

- Mettan, Guy (2017). Creating russophobia: From the great religious schism to anti-putin hysteria. SCB Distributors.
- Minakov, M. (2011). The language of dystopia: the ideological situation in Ukraine. *Russian Politics & Law*, 49(5), 43–54.
- Mitscherlich, Alexander (1971). *Thesen zur Stadt der Zukunft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp (Suhrkamp-Taschenbuch, 10).
- Mitscherlich, Alexander; Mitscherlich, Margarete (1967). *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*. München: Piper.
- Moscovici, S. (2002). *Társadalomlélektan*. Budapest: Osiris.
- Müller, T., & Neundorff, A. (2012). The Role of the State in the Repression and Revival of Religiosity in Central Eastern Europe. *Social Forces*, 91(2), 559–582.
- National Institute for Health and clinical Excellence (NICE) (2009). *Borderline Personality Disorder: Treatment and Management*. National Collaborating Centre for Mental Health (UK). Leicester (UK): British Psychological Society
- Niedermüller P. (1996). A nacionalizmus kulturális logikája a poszt szocializmusban. In: *Századvég* 16.
- Orenstein, M. A., & Bugarič, B. (2020). Work, family, Fatherland: the political economy of populism in central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, 1–20.
- Pasamonik, B. (2017). Moral panic about refugees in Poland as a manifestation of cultural transformation. *Multicultural Studies* (1), 87–101.
- Pfitzner R. (2008). Az idegen önmagunkban (Pszichoanalitikus megfontolások). In: *Pannonhalmi Szemle* 61./ 1.
- Phillips, W., & Milner, R. M. (2017). *The ambivalent Internet: Mischief, oddity, and antagonism online* / Whitney Phillips and Ryan M. Milner. Polity Press.
- Pollack, Detlef; Rosta, Gergely (2017). *Religion and modernity: an international comparison*. First edition. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
- Redman, P., & Walsh, J. (2019). Introduction to the Special Issue on ‘sociology and psychoanalysis’. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 24(4), 385–393. <https://doi.org/10.1057/s41282-019-00138-4>
- Ricoeur, P. (2001). A narratív azonosság. In: László, J. & Thomka, B. (eds.), *Narratív pszichológia, Narratívák* 5. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Romsics I.(1998). *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest: Napvilág.
- Runyan, W. M. (1997). The study of lives as a „soft synthesis” in psychology. In: Hogan, R.; Johnson, J. & Briggs, S. (eds.), *Handbook of personality Psychology*, California, USA: Academic Press.
- Salecl, R. (1992). Nationalism, Anti-Semitism, and Anti-Feminism in Eastern Europe. In: *New German Critique*, 57.
- Schöpflin Gy. (2003). Identities, politics, postcommunism in Central-Europe. In: *Nations and nationalism*, 9.
- Smith, A. D (1991). *National identity*. London: Penguin Books.
- Smith, A. D.(2004). A nemzetek eredetéről. In: Kántor Zoltán (ed.), *Nacionalizmuselméletek*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Rejtjel.
- Szabó Zs.; Banga Cs.; Fülöp É. & László J. (2011). A csoportalapú érzelmek kutatása a szociálpszichológiában. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 66./2.
- Szalai K.; László J. (2008). Az aktív és passzív igék gyakorisága történelmi narratívumokban. Történelemkönyvek szövegeinek narratív pszichológiai vizsgálata NooJ programmal. A Magyar Pszichológiai Társaság XVIII. Országos Tudományos Nagygyűlése, Nyíregyháza.
- Szilárdi, Réka (2007). Posztmodern identitáskultúra a magyarországi neopogány közösségekben. In: *Erdélyi Társadalom* 5 (1), S. 103–121.
- Szilárdi, Réka (2017). *Az újpogány vallási diskurzus narratív mintázatai*. Budapest: M. Vallástud. Társ; L’Harmattan (Vallástudományi könyvtár, 14).
- Taylor, Charles (2007): *A secular age*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press.
- Tomka, M. (2011). *Expanding religion: Religious revival in post-communist Central and Eastern Europe*. Walter de Gruyter.
- Turner, Victor (1969): *The ritual process: Structure and anti-structure*. New Brunswick. New Brunswick.
- Unoka, Zs. A személyiségzavarok sématéripiája. In: Perczel-Forintos, D., Mórocz, K. (2019). *Kognitív viselkedésterápia*. Budapest. Medicina Könyvkiadó Zrt.
- Varga A. (2002). Nacionalizmusok a politikai és kulturális nemzet határán. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 13/4.
- Vincze O.; László J. (2007). Mentális kifejezések jelentősége a perspektíva-felvételben a csoportidentitás tükrében. *V. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged.

- Young, J. E., Klosko, J. S., Weishaar, M. E. (2017) Sématerápia. Magyar Viselkedéstanulmányi és Kognitív Terápiás Egyesület. Budapest.
- Zimmer, O. (2003). Boundary mechanisms and symbolic resources: towards a process-oriented approach to national identity. In. *Nations and Nationalism*, 2.

JEGYZETEK

- 1 A kelet-közép-európai térség magában foglalja a balti országokat, Közép- és Kelet-Európa országait, valamint a Nyugat- és Kelet-Balkánt.
- 2 A régióra vonatkozó számos definíció figyelembevételével megközelítésünkben Victor Turner „liminoid” kifejezését találjuk a köztes státus jellegzetességeinek és sajátos dinamikáinak leírására kifejezetten alkalmasnak (Turner 1969). A köztes-státus Turner fölfogásában elsősorban időbeliséget jelent, átmenetiséget, amelyet van Gennep rituselméletének elmélyítésével dolgozott ki. Az időbeli átmenetiség a tárgyalt régióban geográfiai elhelyezkedésből fakadó folyamatos jellegzetesség, amelynek a Turner által kidolgozott átmenetiség a kulcseleme. A térséget politikatudományi megközelítésben Samuel Huntington Clash of civilization c. műve is határ-régióknak tekintette, a keleti és nyugati kereszténység határmezsgyéjének. Hasonlóan Konrád György szellemes megnevezéséhez (paradox közép), amely a Kelet-hez és Nyugat-hoz való ambivalens tartozást és igazodást fejezi ki. Jóllehet Konrád ezt a kifejezést eredetileg Közép-Európára vonatkoztatta, de hasonlóan Bibó (1990) esszéihez, az innen nyert belátások, megfelelő módosításokkal az egész régióra érvényesíthetők.
- 3 Az utóbbi években a magyar kollektív identitással kapcsolatos narratív empirikus vizsgálatok megerősítették ezeket az elméleti elképzeléseket. Röviden összefoglalva az MTA–PTE Narratív Kutatócsoportjának történelmi szövegeken és néphistóriai elbeszéléseken végzett kutatásai (Szalai–László 2006; Fülöp–László 2011; László–Csertő 2011), illetve Szilárdi (2017) vallási és nemzeti identitás összefonódásának kutatásai markáns kollektív áldozati szerephez illeszkedő eredményekről számolnak be. Ezekben a kutatásokban jól kimutathatókká váltak a saját csoporthoz kötődő olyan érzelmmintázatok, mint a félelem, remény és lelkesedés, illetve a saját csoport felé tulajdonított depresszív dinamika. A tartalomelemzéses vizsgálatokban szembetűnő a történelmi események alacsony szintű elaborációja, valamint az identitásfenyegetettség koncepciójához való illeszkedés.
- 4 Jelen tanulmány kizárólag a borderline személyiségzavart tárgyalja, mely az úgynevezett B-klaszterben kapott helyet a hisztrionikus, valamint a nárcisztikus személyiségzavarok mellett. A klinikumban használatos, mentális betegségeket osztályozó, BNO-10 kézikönyv (BNO-10, 2004) az *Érzelmileg labilis személyiségzavar* elnevezést alkalmazza (F 60.31) a zavar kapcsán, amelyet az érzelmek, az önkép és a kapcsolatok instabilitása jellemez.
- 5 Ennek oka, hogy egyrészt az esetek többségében jelen van egyéb komorbid zavar, másrészt további személyiségzavarokkal is gyakran átfedést mutat a körkép. A leggyakoribb társuló körképek: hangulatzavar (80-96%), szorongás (88%), szerhasználat (64%), evészavar (53%), ADHD (10-30%), bipoláris zavar (15%), szomatiform zavar (10%) (Chapman és mtsai, 2019).
- 6 Megjegyzendő, hogy a kelet-közép-európai régió(k) történelmi jellegzetességei és az ezekre építő emlékezet-politika Európa és a világ más régióiban is megjelenik, ugyanakkor megfigyelhető egy olyan régióspecifikus konstelláció, amely ezt a régiót a többitől elkülöníti. (Vö. Bremer 2008, 1–15; Moskalewicz és Przybylski 2018; Kacandás és Komska 2018; Máté-Tóth 2019, 101 kk.)
- 7 A tanulmány keretei nem teszik lehetővé a hivatkozott példák részletesebb kifejtését. A hivatkozott szakirodalom is csak néhány elemmel kívánja reprezentálni az egyes vonatkozásokat tárgyaló gazdag szakirodalmat.
- 8 Az áldozati szerep és identitásfenyegetettség empirikus eredményei (Fülöp, Kóvágó 2018) mellett egyrészt az amerikai Pew Forum egyik releváns vizsgálatára utalhatunk: <https://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/> Továbbá a két hullámban is elvégzett Aufbruch (New Departures) kutatás eredményeire, illetve annak összefoglalására. In Tomka 2011.
- 9 További elemzéseket igényel annak az (látszólagos) ellentmondásnak a tisztázása, amely az EU-csatlakozással és az Európai Unióval kapcsolatos kelet-közép-európai közvélemény alapvetően uniópártisága és a jobboldali politika sikeres uniókritikája között feszül.
- 10 (1) biztonságos kötődés, (2) autonómia, kompetencia és az énonzosság érzése, (3) a jogos igények és érzelmek kifejezésének szabadsága, (4) spontaneitás és játék, valamint (5) a reális keretek és önkontroll.

A koronavírus-járvány társadalmi hatásai

(Összefoglaló megállapítások) Kétségtelen tény, hogy a sokszerű behatások elemzésénél a politikai és a gazdasági elemzések az irányadók és a társadalmi és egy egyéb vonatkozású eszme-futtatásra nincs releváns kereslet. Ennek ellenére e tanulmány a járványhelyzet társadalmi hatásait veszi górcső alá, tényszerűen, kutatási eredményekre alapozva.

A 2020. év elején bekövetkezett járványhelyzet bizonyos vonatkozásokban igen jelentős hatásokkal járt. Az eredmények rámutattak arra, hogy az oktatási rendszerben bekövetkezett változások kifejezetten káros folyamatokat indítanak meg, ugyanakkor a társadalom egészében is érezhetők a negatív hatások, ugyanis feszültségeket generált az új helyzet.

Nincs okunk azt feltételezni, hogy ezek az elkövetkezendő években változni fognak, ugyanis a társadalmi vonatkozású dolgok mindig is a háttérbe szorultak. A negatív hatások várhatóan sok esetben negatív lelki állapotot eredményezhetnek, ami persze egyéni szinten a stressz és szorongás növekedését eredményezi.

A negatív következmények kezeléséhez egyfajta paradigmaváltásra van szükségünk; nevezetesen arra, hogy vegyük egymást észre a való életben (azaz ne csak a közösségi oldalon) és egymás felé altruista módon közeledjünk.

Kulcsszavak: *covid, társadalmi vetület, lakossági attitűd, emberi kapcsolat, munkaerőpiac, jóllét, stressz, oktatás, környezettudatosság, jövő*

(Bevezetés) Válságkezelés. Alighanem ezt a szót gyakran hangoztattuk az utóbbi egy évszázadban. Az 1929–1933-as válság volt kronológiai értelemben talán az első olyan, világon átgyűrűző válság, amiről megemlékezünk a történelemben. Rá pár évtizedre a Bretton Woods-féle rendszerhez köthető 1973–1974-es eset szintén említésre méltó. A 2008-as nagy gazdasági világválságnak talán még mindig érzik egyesek a hatásait, és nem egyértelmű, hogy ez a válság véget ért-e már, és ha igen, akkor mikor. Jóllehet, Magyarországon élünk, így meg kell említeni a rendszerváltást és gazdasági-társadalmi következményeit is, mint afféle sokkhatást, mégis talán ez kihagyható a felsorolásból, ugyanis a rendszerváltás „csupán” regionálisan érezte hatásait. Bárhogy is, az egyértelműnek látszik, hogy nagyjából minden generációra jut egy komolyabb gazdasági válság. Mindettől függetlenül 2020-ban kirobbant egy újabb válság, azonban itt nem alapvetően gazdasági válságról beszélünk, hanem egy globális járványról, amelynek az egészségügyi vonatkozása mellett van hatása az élet mindent területén, így a gazdasági életben is.

Korábban egy egyetemi előadáson azt mondta az órátartó tanár, hogy egy olyan sokkhatás, mint például a rendszerváltás után 6 hónap, mire rend lesz a politikában, 6 év, mire visszaáll a gazdaság és 60 év, mire az emberek fejében is megtörténik a továbbállás. Nos, ha ezt vesszük alapul, akkor még a rendszerváltás örökségét érezhetjük félig-meddig, hiszen 30 év telt el azóta. Bárhogy is értékeljük a dolgokat, ez a kijelentés is okot ad arra, hogy mélyebben foglalkozzunk az aktuális válság kezelésével. 2022-ben az aktuálisan jelenlévő válság a koronavírus-járvány, így tehát ennek hatásait

kell felmérnünk és az esetleges negatív következményeit tompítanunk, esetleg teljes mértékben eltüntetnünk.

Az optimális az lenne, hogy ha a mindenkori válságot interdiszciplinárisan elemeznénk, vagyis szem előtt tartanánk a politikai, a jogi, a gazdasági, a társadalmi, a technológiai, a környezeti és egyéb következményeit is. Ezzel szemben az általános válságkezelési rutin azonos sémára épül; nevezetesen arra, hogy előtérbe kerülnek a politikai és gazdasági vonatkozások, míg más területek maximum csak részlegesen kerülnek a figyelem középpontjába. A jelenlegi pandémia kapcsán ugyanezek a tapasztalatok érvényesülnek.

A válságkezelésben nagyon háttérbe szorul az ember, és azok a társadalmi folyamatok, amit az ember, az individuumot, mint a társadalom egy elemét érintik. Ez hibás felfogás, hiszen a társadalmat közösségek, a közösségeket meg individuumok alkotják. Mindezek szellemében jelen tanulmányban ezzel a háttérbe szorult területtel szeretnék foglalkozni. Sajnos nagyon kevés társadalmi elemzés lát napvilágot a pandémia kapcsán, amik mégis bekerülnek a köztudatba, jellemzően a napi megbetegedésekre, és ehhez hasonló mozzanatokra fókuszálnak.

Jómagam szeretnék ezen túlmutatóan írni a társadalmi aspektusokról. Hogyan is változik az emberek jóléte, mi a helyzet a biztonságérzetükkel? Biztosak lehetnek az emberek abban, hogy lesz munkájuk? Hogy viselik az emberek azt, hogy nem tudnak kikapcsolódni, és mesterségesen eltávolodtak a barátaiktól? A pandémia miképp hat a mentális állapotokra? Egyáltalán hogy működik az oktatási rendszer; biztosítva van minden feltétel és a hallgatók ugyanúgy tanulnak, mint korábban? Vajon a lakosoknak a saját életükben érzett korlátozások kezelése mellett van idejük arra, hogy a környezettudatosságra is adjanak? Összességében milyen jövőképünk lehet, ha csupán a realitásokat nézzük?

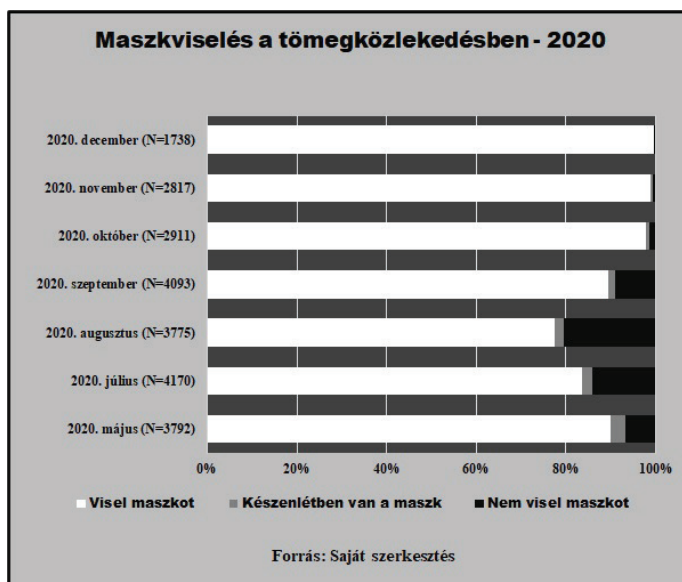
Ilyen kérdésekre keresem a választ. A tanulmányban a koronavírus-járvány okozta társadalmi változások rövid-, és középhosszútávú vetületeit ismertetem. Az egyszerűbb értelmezhetőség kedvéért a vizsgált időszak végét 2020. december 31-ében határozom meg, így tehát fogalmazhatunk úgy is, hogy a tanulmány célja a járványhelyzet 2020-ban érezhető társadalmi következményeinek felmérése.

A dolgozatban foglalt adatok a járványhelyzet kitérése óta végzett kvantitatív és kvalitatív kutatások eredményei. A tanulmányban foglaltakban nincsenek torzító tényezők, csak a kutatás eredményeit mutatja be tényszerűen.

(Társadalmi attitűd) A koronavírus számos területen vetett fel kérdéseket. Az olyan mértékű komplex akadályokat, mint a vírushelyzet, csak abban az esetben tudjuk kezelni, hogy ha a társadalmi összefogás adott. Ehhez egyértelműen az kell, hogy a társadalom döntő többségének pozitív legyen az attitűdje.

A társadalomban, a lakosság körében számos kérdés fogan meg a covid kapcsán. Mindez persze azért van így, mert a lakosság nem rendelkezik egzakt tudásanyaggal a járványról. Amikor pedig nincsenek az emberek a tudás birtokában, nem rendelkeznek, egzakt, kézzelfogható bizonyítékokkal egy adott jelenségről, kiemelt jelentőséget kap a hit. A hit itt nem az egyházi értelemben vetett hitet jelenti, az idealizmust, hanem azt, hogy központi szerepet kap a hitelesség. Nagyon fontos szem előtt tartani, hogy ki kinek, milyen testületnek a szavának ad hitelt. Akárhogy is próbáljuk ezt háttérbe szorítani, lényegi kérdés, hogy az átlagember mely információforrást tart hitelesnek, és melyeket nem.

Amikor a lakossági attitűdöt vizsgáljuk, ezt mindenképp szem előtt kell tartanunk. A járványügyi intézkedések közül a maszkviselés szabályozása volt 2020-ban a leginkább középpontba helyezve, éppen ezért talán célszerű lehet az attitűdöt ezen szabályozással összhangba állítva elemezni.

Alapvetően az emberek három kategóriába sorolhatók annak alapján, miképpen állnak a járványhoz és a hozzá kapcsolódó intézkedésekhez.

1. A lakosok egy része maradéktalanul hisz a kommunikált adatnak, annak minden vonatkozását elfogadja, és teljes szellemi átéléssel, meggyőződéssel betartja a járványügyi intézkedéseket.

2. A lakosság egy másik része korlátozottan hisz a bementett járványügyi adatoknak, nem igazán tartja hitelesnek az elhangzottakat, azonban a járványügyi intézkedéseket betartja. Nem azért tartják be az intézkedéseket, mert meg vannak győződve annak jogosságáról, hanem csak azért, mert muszáj, a háttérben meghúzódó mögöttes meggyőződés csak korlátozott.

3. A lakosság egy része szkeptikus a koronavírussal kapcsolatban. Ellenszenvük nemcsak abban merül ki, hogy nem tartják hitelesnek a központilag kommunikált adatokat, hanem abban is, hogy nem, vagy csak részlegesen tartják be a járványügyi szabályokat.

A maszkviselés kapcsán észrevehető, hogy sokaknak nem elég szilárd a hitük. Sokatmondó, hogy a melegebb hónapokban 20% volt a dezertálók aránya, vagyis legalább ennyien nem hisznek, illetve nem hittek a covidban abban a formában, mint ahogy azt kommunikálták. Jóllehet, ez az arány szeptemberben jelentősen csökkent, azonban ez nem tekinthető releváns eredménynek az attitűd kapcsán, ugyanis feltehetően amiatt csökkent 10 százalékponttal a dezertálók aránya, mert onnan kezdve vált büntetési tétellé a maszk nem viselése.

Ez utóbbi tehát azt jelenti, hogy valójában nyíltan egyre kevesebben vállalják fel a negatív attitűdöt, tartva a bírságtól, de ettől még a negatív attitűddel rendelkezők aránya nagyjából konstans lehet.

(A közösség tagjai között fennálló kapcsolat) A lakossági attitűd egyénekenként eltérő, vagyis kijelenthető, hogy a járványhelyzettel kapcsolatban két tökéletesen egyező állásponton lévő embert igen nehéz találni.

A társadalmi kutatások azt mutatják, hogy az emberek a mindennapjaik során kifejezik a járványhoz fűződő hozzáállásukat, amely egyre gyakrabban konfliktusokban

realizálódik. A 2020-as évben hónapról hónapra egyre többször hallani, hogy az emberek egyre nehezebben viselik egymás közelségét, vagy épp heves viták alakulnak ki arról, hogy létezik-e a járvány, avagy sem. Érdekes, hogy jellemzően a heves viták a generációk között alakulnak ki. Egy adott generáció két viselője között feszültség leginkább akkor keletkezik, ha az egyik túl közel kerül fizikálisan a másikhoz (azaz 1-1,5 méteren belülre) és ezt a másik fél nem nézi jó szemmel. Ilyenkor elég gyakran előfordul, hogy nem tetszésének ingerlékenyen ad hangot a „sértett fél”.

A kapcsolathálót alapvetően befolyásoló másik tényező a „Maradj otthon!” akció, amelynek keretein belül az illetékesek arra kérték az embereket, hogy csak akkor hagyják el otthonukat, ha az nem kerülhető el. A kortársak, azaz a barátok, a haverok így elszakadtak egymástól. A „home office” emellett a munkatársak személyes együttműködését lehetetlenítette el, azaz egyértelműen kijelenthetjük, hogy a társadalmi kapcsolatok erősen meglazultak. Ezt ki jobban, ki nehezebben viselte és viseli, azonban az mindenképp kiemelendő, hogy az emberek 80-90%-ának meglazultak a kapcsolatai.

Az online kutatások rámutattak arra, hogy a fiatalabb generáció (értsd: teenagerek) egy jelentős része nehezen élte meg az elszigetelődést. Gyakorta csak az unalom jutott nekik osztályrészül és ezt előzvéen naphosszat okostelefonoztak, azonban vannak/voltak esetek, ahol komolyabb mentális hullámvölgyet okozott a járvány ezen vetülete.

Summa summarum: a koronavírus egyértelműen negatívan hatott a közösségi kapcsolatok minőségére és mennyiségére.

(Oktatási rendszer) Az oktatási rendszer gyökeres változásokon esett át a 2020-as évben. Az online oktatási rendszer 2020 tavaszán felkészületlenül érte a hallgatókat, a tanárokat és az oktatási rendszer minden szereplőjét. Ez persze egy elég extrém helyzetet hozott létre, amely számos sajátosságot eredményezett.

Az oktatási intézményekben, azok környékén megkérdezve és monitorozva a felsőoktatásban tanuló hallgatókat kiderült, hogy a covidnak köszönhetően kialakult helyzetben nagyjából 30% azok aránya, aki nem, vagy csak nagyon alkalmi szinten néztek bele a tananyagba. A kutatások arra is rámutattak, hogy 2020-ban nemcsak a szorgalmi időszak, hanem a vizsgaidőszak is speciális jellegzetességeket vett fel.

A 2010-es években elvégzett kutatások rámutattak arra, hogy függően az óra jellegétől, az egyetemi hallgatók az előadások 50-80%-ára járnak be, míg a szemináriumokon a hallgatók 80-90%-a jelen van. 2020-ban ez az arány erőteljesen torzult, ugyanis habár nem kell az egyetemistáknak utazniuk, sokak találnak maguknak valami „fontosabb” tennivalót, mint az előadás követését. Jóllehet, a korábbi eredmények azt is kimutatták, hogy a jelenlévő hallgatók fele okostelefonján babrál valamivel, étkezik stb., azonban ezek az alternatív tevékenységekre vonatkozó adatok 2020-ra torzultak, érvényüket veszítették. Akik így állnak hozzá a tanuláshoz, jellemzően inkább be sem kapcsolódnak az órába. A 2020-as év egy hatalmas különbséget hozott: tavasszal ugyanezt már a középiskolások egy része is alkalmazta.

Kutatásaim során számos hallgató véleményét meghallgattam, amelynél kiderült, hogy sok tanár meg sem tartja az órát, vagy ha igen, akkor gyakran úgy, hogy annak hatékonysága számukra nem sokat ér. A beszámolók szerint a tanárok egy része elküld (feltölt) egy diasorozatot, kijelöl egy tankönyvrészletet, amit a diákoknak meg kell tanulniuk, ki kell dolgozniuk; és az óra ezzel meg van tartva. Ez tehát azt jelenti, hogy mind a tanári, mind a hallgatói oldalon van egy bizonyos százalék, amelyik minimalizálja az energiaráfordítást, és csak közvetve végeznek munkát.

A vizsgaszegzon kapcsán a vizsgák lebonyolítása is változott. A korábbi években jellemző volt, hogy azok a tanulók, akik le voltak maradva az anyagban, magántanári

segítséget kértek az anyag elsajátításához, megértéséhez. A magántanárok felkészítése gyakran hatásos volt, azonban a felkészítés módja 2020-ban sokat változott.

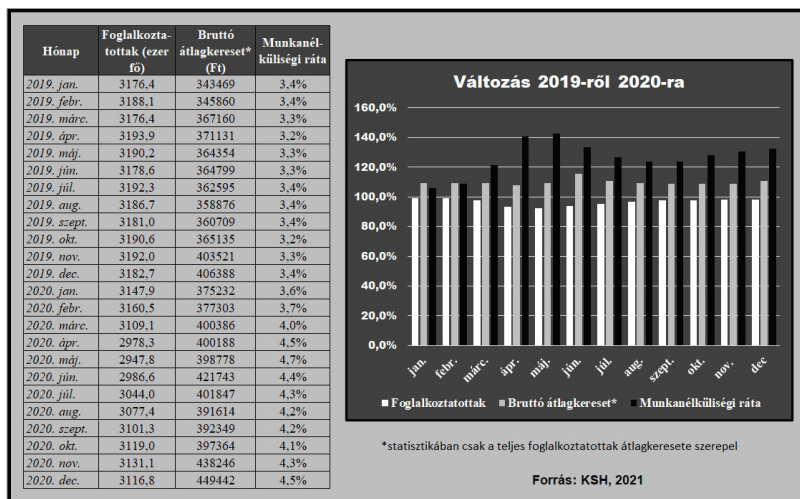
A covid egy drasztikus változást hozott a számonkérések rendszerében. Akik korábban felkészítés reményében fordultak a magántanárokhoz, azok 2020-ban már online formában történő segítséget preferálták. A megkeresések döntő többsége 2020 óta arról szól, hogy miképpen tudják a hallgatók kiszervezni a házi feladatok, vizsgák megírását és elkerülni az abból következő rossz jegyeket. Az online segítség leggyakrabban azt foglalja magában, hogy a hallgató a vizsga időpontjában felveszi a kapcsolatot a megbízott magántanárral és megoldatja vele a feladatokat, amiket visszakap és beadja vizsgadolgozat gyanánt. A középiskolásoknál ez már nem feltétlen szükséges, hiszen a közismereti tárgyakban gyakran tudnak segíteni a család tagjai vagy a barátok. De ha esetleg egyik sem, online fórumokon segítséget kérve bármikor megkaphatják a helyes válaszokat. Mindez tehát azt jelenti, hogy 2020 óta a vizsgajegy nem feltétlenül a hallgató tudását méri.

Az oktatási rendszert teljesen felkészületlenül érte a járvány. A halogató magatartás mind a két oldalról megmutatta önmagát, valamint sokak hiányolták a másik fél visszajelzését. Az oktatók sok esetben nem tartották meg az órát, csak kijelölték olvasásra az anyagot, amely információt olykor adtak meg, a diákok pedig a felkészülésben mutattak a szokottnál is nagyobb kényelmességet.

Továbbá nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy a tanár nem látja maga előtt a tanítványokat, így nem tudja, hogy értik-e az anyagot, míg a hallgatók esetén a tanár testbeszéde gyakran plusz információt ad az anyag kapcsán.

(Változások a munkaerőpiacon) A jólét alapja a munkaerőpiac, hiszen, ha a család rendelkezik bevételekkel, be tudnak fektetni olyan termékek és szolgáltatások megvásárlásába, amik közelebb hozhatják a boldogság érzését. Attól tekintünk el, hogy valójában mi is a boldogság és hogy a vélt boldogság felé vezető úton melyek azok a termékek/szolgáltatások, amelyek a cél felé vezetnek és melyek a „haszontalan” javak.

Mindezekre alapozva, a társadalomtudományi elemzésből semmiképp nem maradhat ki a munkaerőpiaci hatások megnevezése.

A pandémia 2020 év eleji megjelenése óta a munkaerőpiac hullámzóan változik. Alapjaiban véve a turizmusban és a vendéglátásban dolgozók sínylik meg a járványt, hiszen amikor a járvány tetőzik, akkor a vendéglátóhelyeknek zárva kell tartaniuk vagy csak részlegesen működnek, ami azt jelenti, hogy ezen egységeknek elmarad a bevétele, következképpen munkaerőre sincs szükség.

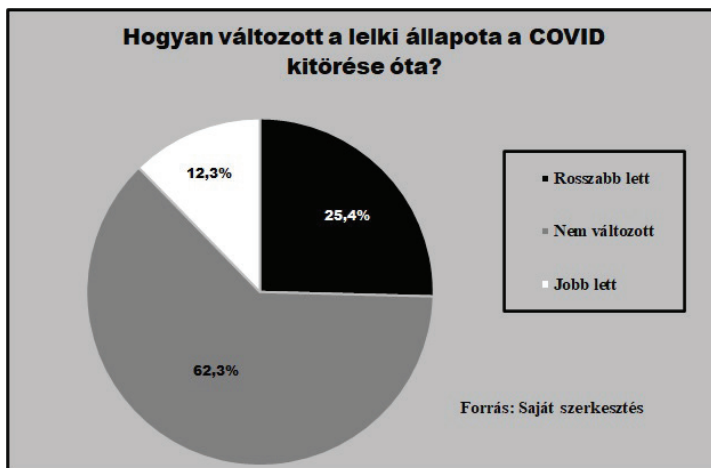
Mindettől függetlenül a legérzékenyebb időszak az első hullám alkalmával volt érezhető, 2020 tavaszán. Tavasszal sokak veszítették el állásukat és elkezdtek egy vesszőfutást, ami bizonytalanságot is szült. Amikor betört a nehéz korszak, akik állásukat veszítették, nem tudhatták, hogy két hétre, két hónapra vagy két évre lesznek-e munka és bér nélkül. Ez ugye meg is mutatkozik a statisztikákban, hiszen 1,5 hónap alatt 3,7%-ról 4,5%-ra nőtt a munkanélküliségi ráta, ami mintegy 150 ezer főnek okozta az állásvesztését.

Valójában ennél sokkal rosszabb volt a helyzet, azonban ezeket már a statisztikák nem mutatják. Történt ugyanis, hogy az első hónapokban sokakat teljes munkaidőből átsoroltak részmunkaidős foglalkoztatott státuszba. A KSH metodikai leírásából kiderült, hogy a munkanélküliek között azokat tartják számon, akiknek nincs egyáltalán munkájuk, azaz a részmunkaidősök itt nem kapnak helyet, ahogy a bérkimutatásoknál sem, hiszen ott csak a teljes időben foglalkoztatottakat veszik alapul. Ez persze mindig torzítja a statisztikát, hiszen egy mesterséges átlagot generál. Így persze minden nyom nélkül el lehet tüntetni annak a soktízezer embernek a sanyarú sorsát, akik elestek a bérük felétől, és persze ezzel szépíteni lehet a makromutatókat.

A munkaerőpiaci változások persze nemcsak a pénztárcára hatottak, hanem egy bizonytalansági hullámot indítottak el, amely individuum szintjén egyet jelent az állandó félelemmel, szorongással, hogy mikor fogják esetleg megköszönni a munkát vagy épp miből fizetik be a csekkeket...

(Stresszkezelés a covid-időszakban) A stresszorok egyike az előbb említett munkaerőpiaci bizonytalanság, azonban a covid számos stresszforrást hozott a köztudatba. Az állásvesztéstől való félelem mellett sokak a gyász miatt élnek át nehéz hónapokat, mások a bezártságtól vannak rosszul, megint mások magától a vírustól tartanak.

Jóllehet, nem mindenkit érintett meg lelkiileg a pandémia, mégis sokan számottevő változást éltek meg érzelmi-lelki állapotuk kapcsán.

A kutatások rámutattak arra, hogy az internetet használók általános közérzete igen változatosan alakult. Ha csupán a lényegi szintet vizsgáljuk, akkor kijelenthető, hogy a userek kétharmadának lelki állapota nem változott, azonban a válaszadók 25,4%-a negatív változásokat élt meg a járványnak köszönhetően. Ez az arány nagyjából kétszerese a pozitív változásoknak. Másképp fogalmazva: a lelki változásokat megélők közül három emberből kettőnek rosszabb lett a mentális közérzete és csak a megkérdezettek harmada tekinti magát „nyertesnek”.

Ha egy kicsit mélyebbre megyünk, akkor lehet, érdemes lenne megvizsgálni, miképp alakultak az idő függvényében a mentális állapotok. Az eredmények érdekesek: két jellemző folyamat látszik realizálódni. Az egyik folyamat szerint a megkérdezett lelki állapota folyamatosan egyre romlott a járványhelyzet alatt, s folyamatosan csúszott lefelé. A másik számottevő opció szerint az alapvetően kissé érzékeny individuum a koronavírus hatására szabadult fel és egyre stabilabbá vált érzelmileg.

A kutatások továbbá arra is rámutatnak, hogy az érintettek közül a negatív folyamatok nagyjából egy-két irányba összpontosulnak. A válaszok alapján kijelenthető, hogy a covid okán kialakult leginkább jellemző mentális zavar a depresszió. Jóllehet, a válaszadók nem szakember által lettek diagnosztizálva, mégis a tünetegyüttesek alapján feltételezhető, hogy a legtöbben valóban depresszióba zuhantak a bezártságtól és a bizonytalanságtól. A felszínre bukó szorongások közül gyakori a szociális jellegű szorongás, azaz a szociális fóbia. Az emberek annyira be lettek zárkózva, hogy teljesen elszoktak a kapcsolatoktól, az élő emberrel folytatott kommunikációtól, hogy a nyitásra már teljesen extrémnek számít, ha valakivel beszélnek. Egyszerűen fogalmazva a covid kihozta az emberek egy részéből a másoktól való félelmet.

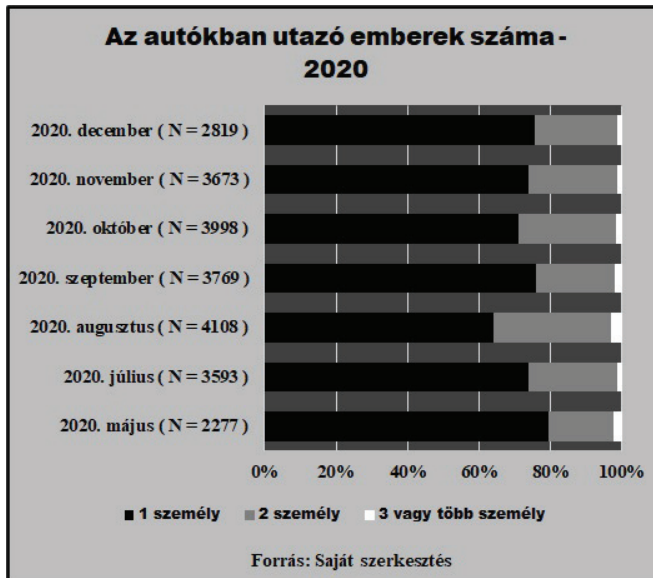
Mindazonáltal vannak még egyéb kialakult betegségek, azonban ezek gyakorisága elenyésző. A pánikbetegségek, a nervosák ennek tükrében eseti szinten előfordulnak, de semmiképp nem lehet azt állítani, hogy a koronavírus-járvány következtében kialakuló mentális betegségek közül ezek jellemzők lennének.

(Környezethez való viszony) A társadalomnak a 21. században számos problémával kell szembenéznie. Ebből az egyik legjelentősebb a Föld ásványaihoz, erőforrásaihoz való hozzáállás. A témaspecifikus szakirodalom egyre jobban hangsúlyozza, hogy a fenntarthatósághoz paradigmaváltásra van szükségünk, aminek egyelőre különösebb jelét nem lehet látni.

A környezetbarát technológiák számos iparágban szerepet kell, hogy kapjanak. A fosszilis energiaforrások felhasználása ugyan több területen is jelentős, azonban a járványügyi intézkedésekkel csupán egy hozható összefüggésbe közvetlenül; a közlekedés.

A tudatos viselkedés és a fosszilis energiahordozók általi immiszió csökkentése akár jelentős változásokat is hozhatott volna 2020. év eleje óta. A személygépjárművek hatékony üzemeltetése magában foglalja azt, hogy környezeti szempontból optimális lenne, ha egy autóban nem egyetlen fő ülne, hanem minél többen, hiszen így az egy főre eső emisszió csökkenni tudna.

A 2015-ös adatok adnak némi kiindulási alapot. Ezen kutatás eredményei szerint sajnos a gépjárművek többségében csupán a sofőr ül.

A járvány nem hozott jelentősebb változást a közlekedésben. Tavasszal a közutakon viszonylag kevesebb autó volt, ami talán összefügg azzal, hogy a munkaerőpiaci adatok is kedvezőtlenül alakultak. Amint a „Maradj otthon!” felhívás amint érvényét veszítette, ismét elárasztották az autók a közutakat. Általában az esetek 70-80%-ában csak a vezető tartózkodik a járműben. Rendkívül elgondolkodtató, hogy az esetek alig pár százalékában láthatunk olyan autót, amelyben legalább hárman ülnek.

2015-ben a tömegközlekedésben az is megfigyelhető volt, hogy a fiatalabbak 70-80%-ban vagy az okostelefonjaikkal babráltak vagy zenét hallgattak, azaz a járműveken is energiát pazaroltak. 2020-ban ez sokat nem változott. A technológia dinamikusan „fejlődik”, az applikációk sora egyre bővül, és természetesen minden nagyvállalat igyekszik elhitetni (elsősorban) a fiatalokkal, hogy az milyen hasznos számukra. Ez persze azt eredményezi, hogy mára már a Z generációsok képesek éjjel-nappal aktívak lenni a közösségi oldalakon, köszönhetően az okostelefonjuknak. Ezzel persze annyi energiát használnak fel, aminek talán a fele sem lenne indokolt. A megfigyelések egyértelműen alátámasztják azt az elképzelést, hogy a számítástechnika és a kommunikáció továbbra is igen sok energiát igényel, amely energia előállítását a környezet erőforrásait eredményezik.

Mindez tehát azt jelenti, hogy a koronavírus-járvány a környezettudatosságra semmi komoly hatást nem fejtett ki, sem negatívát, sem pozitívát.

(Jövőre vonatkozó elképzelések) A járvány hatásai 2021-ben és 2022-ben is éreztették és éreztetik hatásukat, és feltehetően ez így lesz a jövőben is. A társadalom a legtöbb területen érzi a covid következményeit. Minthogy a tanulmány kifejezetten a társadalmi hatásokat vizsgálja, a jövőre vonatkozó scenáriók kapcsán is kifejezetten ezt a területet vizsgálom.

A covid társadalmi hatása igen széleskörű, és nincs okom azt feltételezni, hogy ez a jövőben számottevően változni fog. Alighanem kijelenthető, hogy sosem vagy sokáig nem lesz már olyan a társadalmi élet, mint a járvány előtt.

Monitorozva az embereket, a gondolataikat, az interakcióikat és érvelésüket, úgy tűnik, hogy a covid egy hatalmas töréspontot hozott létre. A párbeszédéből kitűnik, hogy az emberek között egyre élesebb az ellentét a téma vonatkozásaiban. A társadalom tagjainak nagy része nem rendelkezik szélsőséges attitűddel, azonban a két szélsőséges álláspontot masszívan képviseli a lakosság egy szűk rétege. E két csoport egyáltalán nem tartja tiszteletben a másik véleményét, és oda-vissza váltanak élesebbnél élesebb bírálatot. 2020 után is folyamatosan lehet tapasztalni az emberek egymással történő szembenállását. Napjainkban a töréspont egyértelműen látszik, s jóllehet, ez az ellentét idővel csitulni fog, azonban minden jel arra utal, hogy ez nem várható sem rövid- sem középtávra.

Az oktatási rendszerben bekövetkezett változások igen drasztikusak, azonban valójában az eddig a háttérben meghúzódó problémák egy részét tette nyilvánvalóvá. Az oktatási rendszer szereplőinek egy részénél komoly hozzáállásbeli válság jelei mutatkoznak. Amint visszaállunk a normál oktatási rendre, ugyanúgy fennmaradnak azok a munka megspórolását célzó stratégiák, amik eddig is érvényesültek, azonban némiképp szofisztikálódnak a járvány okozta tapasztalatok ismeretében. Félő, hogy a covid-járvány alatt egyre népszerűbbé vált dolgozat megírására vonatkozó megkeresések továbbra is népszerűek lesznek. Ez jóval kényelmesebb megoldás, mint a felkészítés. Természetesen ez nagyban azon múlik, hogy az egyetemeken milyen rendszerben fog zajlani a számonkérés. Ha nagy a súlya a beadandóknak és az elektronikus vizsgáknak, akkor ezek teret engednek az efféle megkereséseknek, ugyanakkor a személyes vizsgák némiképp vissza fogják szorítani a mások által megírni vágyott vizsgadolgozatok arányát. A hibrid oktatási rendszer, amely valahol az online és a hagyományos rendszer között helyezkedik el, szintén jó esélyt ad a kevésbé korrekt megoldásoknak.

Az oktatási rendszernek várhatóan lesz egy másik hatása, ami pedig az átlagos tudásszintet érinti. Az eddigi kutatási eredmények nagyon azt sejtetik, hogy a covid-időszak rendkívül visszavetette a diákok tudásszintjét. Az online rendszerben a speciális vizsgázási lehetőségek teret engedtek a nem tanulásnak, a kifejezetten felszínes ismeretekkel történő jó jegy szerzésnek, sőt, egyesek végzettséget, diplomát szereztek anélkül, hogy mélyebben elsajátították volna az anyagot. Akiknél a végzettség megszerzése volt a tét, ott a szakmai jártasságban elszenvedett előbb vagy utóbb ki fog ütközni a munkavégzés során, míg azoknál, akiknél „csak egy” vizsga vagy félévi osztályzat lett jobb, más a helyzet. Esetükben várhatóan az okoz majd gondot, hogy a kimaradó anyagra más témák épülnek, amik így nehezen válnak értelmezhetővé. Félő, hogy ez olyan változásokat fog eredményezni az oktatási rendszerben, amik elősegítik a magyar köz-, és felsőoktatás színvonalának további süllyedését. Mindezekre alapozva véleményem szerint a járványhelyzet kedvezőtlenül befolyásolja a jövőben az oktatási rendszert, és a negatív személyi jellemzők miatt ezek a hatások igen kiterjedtekké válhatnak.

A stresszkezelés kapcsán szintén lényeges változásokat várok a közeljövőben. Egyrészt az emberek egymáshoz való viszonya indukálja azt, hogy egyesek mentális állapota alapvetően változni fog, másrészt pedig a már a járvány előtt is ismert lelki betegségekben következhetnek be jelentős változások. Úgy vélem, a covid okozta társadalmi feszültségek az individuumok szegregálódását eredményezheti, amelyet egyesek jól, mások nehezebben élnek meg. Ez azt is jelenti, hogy ebből a töredezésből sokak lelki értelemben vesztesen kerülnek ki a covidot felölelő időszakból. Azok, akik 2020 elején is rendelkeztek mentális betegségekkel, valószínűsíthetően visszaállhatnak közel arra a stressz-szintre, amelyen a járványhelyzet kialakulása előtt voltak. Akik az utóbbi másfél-két évben mondjuk szociális főbiájuk okán fellélegeztek, mert nem

kellott közösségbe menni, őket ismételten negatív ingerek érintik, míg azok, akiket a magányérzet sodort a depresszív állapotba, azok most ismételten kivirágozhatnak. Úgy vélem, hogy egyéni változások ugyan lehetségesek, azonban hosszabb távon, aggregálva nem, vagy csak mérsékelten negatív a covid-járvány hatása az emberek lelki világára. Természetes, akik elvesztették szerettüket, állásukat, egy tartósabb állapotba kerülhettek, amely még eltarthat egy ideig.

Azt vetítem előre, hogy a járvány lecsengése után már semmiképp nem lesz olyan az életünk, mint előtte volt. Megváltozik társadalmunk, több tekintetben alapvetően. Középhosszútávon az emberek egymáshoz való viszonya romlik meg, valamint az oktatási rendszer válik sérülékenyebbé.

(Összefoglalás, következtetések) A tanulmány rávilágított arra, hogy a pandémia egyértelműen megtörte a társadalmat. Ezt sajnos igen erősen súlyosbítja az a tény, miszerint a járványüggyel kapcsolatos elemzések vonatkozásában megállunk a politikai és a gazdasági következményeknél, mintha az emberek nem is léteznének, lelki világuk, jóllétük nem is számítana. Sajnos ez nem új keletű dolog, hiszen számos más krízisnél szembeötlő a társadalmi elemzések háttérbe szorulása.

Sajnos, pont ezek a korlátozott elemzések okozzák leginkább azt, hogy a hatások idővel rosszabbá válhatnak. És sajnos, épp a konzekvens hozzáállás hiányában mehet tönkre a magyar felsőoktatás.

Az nyilvánvaló, hogy sokak, akik elvesztették szerettüket, egy életre megmaradó lelki sérülést szereztek, mint ahogy azok is, akik a pandémia miatt megszokott állásukat veszítették el. Bárhogy is, ne szépítsük, a társadalom nagyobb része a pandémia vesztesei közé tartozik, és csak egy kisebb rész a nyertesek közé. A hatások egyénenként eltérők: saját tapasztalat a betegségről, közvetlen hozzátartozó súlyos betegségének, elvesztésének átélése, a munkahely elvesztése, az oktatási rendszerben bekövetkezett változásokból kiindulva tudásszint-vesztés, társadalmi feszültségek, más emberekkel konfliktusok, bizonytalanság érzetének növekedése, bezártság és tehetetlenség érzése... De sajnos a politikai és gazdasági elemzések mellett ilyen leírások közzétételére nincs, vagy csak nagyon elvétve van idő, energia, lehetőség, holott a társadalmat közösségek, a közösségeket emberek alkotják.

A kedvezőtlen változások tompításának érdekében mielőbb vegyük észre: nem csak mi vagyunk a világon! Gondolkodjunk közösségben, akarjuk megismerni az embert, és nem pusztán a közösségi oldalon, hanem az életben is, főképp az életben! Amíg nem érdekli az embert a másik sorsa, addig a tanulmányban leírt hatások csak egyre súlyosabbá válhatnak!

Okuljunk a következő mondásból: QUI DESIDERAT PACEM, PRAEPERET BELLUM!

FORRÁSOK

- KSH (2021): Az alkalmazásban állók száma nemzetgazdasági áganként, havonta, valamint havi és negyedévente kumulált
https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0138.html
 KSH (2021): A teljes munkaidőben alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete nemzetgazdasági áganként, havonta valamint havi és negyedévente kumulált
https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0139.html
 KSH (2021): Gyorstájékoztató, munkanélküliség, 2021. február <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/mun/mun2102.html>

II. Rákóczi Ferenc évfordulóinak iskolai ünnepnapjai a két világháború között (1926–1938)

KÜLÖNDÍJAS PÁLYAMŰ

(II. Rákóczi Ferenc élete és személyisége) II. Rákóczi Ferenc személye és élete a 18. század után is jelen maradt a magyarság gondolkodásában. Képe a 19. század második felében, különösen a dualista Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte után vált jelentőssé, mivel azt a politikai szereplők – a magyar függetlenségi párt képviselői és Thaly Kálmán (1839–1909) – saját céljaikra kívánták felhasználni. Rákóczi képének és emlékezetének ilyenfajta alakítása rámutatott arra, hogy a fejedelem élete (és emléke) a későbbiekben is fontos szerepet fog játszani a politikai vezetés számára. Ennek csúcspontja a fejedelem és bujdosótársai hamvainak felkutatása, majd hazaszállítása volt Kassára, amely után ez a magyar hős ismét magyar földben nyugodhatott. Az első világháború végétével azonban ez a helyzet ismét megváltozott és a trianoni békediktátum után Kassa és környéke újra „külföldre” változott. A két világháború közötti időszakban Rákóczi személye a magyarság számára követendő minta, egyben pedig példakép lett, aki magára vállalva nemzete sorsát, önmaga választotta elszakíttóságát. A két világháború közötti időszakban az állami emlékezetpolitika előszeretettel keresett olyan példákat, akiket a nemzet (ifjúság, felnőttek) elé lehetett állítani. Személye egyszerre vált erkölcsi, politikai és vallási példaképpé, így nem véletlen, hogy a rá való megemlékezés állami feladattá vált. A két világháború közötti Rákóczi-kép azonban nemcsak a határon belüli, hanem az azon túlra szakadt magyarság számára is fontos volt. Identitásuk megőrzésében fontos szerepet játszottak a különböző iskolai megemlékezések, mint az emlékezet ápolásának eszköze. A II. Rákóczi Ferenchez köthető megemlékezési szokások a két világháború közötti időszakban a magyar állami emlékezetpolitika egyik építőkövét jelentették. Ugyanakkor, ha közelebről megnézzük ezeket a rendezvényeket, az elmélet és gyakorlat között olykor éles határvonal is húzódhatott.

(Emlékezetes napok a liturgiában) Az idő felosztása és mérése óta az emberek és közösségeik fontos részt szenteltek azoknak a különleges napoknak, amelyek valamilyen okból kifolyólag emlékezetesek maradtak. Ezek kezdetben természeti együttállásokat jelentettek, majd a csillagászati megfigyelések elterjedésével megerősödtek a ciklikussággal kapcsolatos gondolatok. Az idő mérésével párhuzamosan megjelentek azok a dátumok, melyek fontosabbak voltak a többinél, főleg akkor, amikor azokhoz valamilyen esemény is csatlakozott. Az időpontokhoz köthető szertartások először a különböző vallási rendszerekben öltöttek testet, amikor is szervezett formában emlékeztek egy adott eseményre. A vallás felől közelítve megemlíthetjük a zsidó vallás emlékezetéhez való kötődését, ahogyan azt a liturgiában is megtalálhatjuk.

A keresztény egyház hagyományainak építéskor támaszkodhatott a zsidó gyökerekre és szokásokra, de a földrajzi elterjedése miatt számos más vallási rendszerrel is szembekerült. A hagyományok ütközése több háborúnak az alapját is megteremtette, így a kereszténység adaptációra volt kényszerítve. A rugalmasság érezhetővé vált akkor, amikor az ünnepnapokat jelölték ki, különösen pedig akkor, amikor helyi (lokális) szenteknek kerestek emlékezeti időt. Az államvallássá tett kereszténység rítusai és

hagyományai több évszázadig meghatározóak maradtak Európában, és a kisebb-nagyobb változások ellenére elmondható, hogy ezt az alapstruktúrát nem változtatták meg.¹ A kiegészítések inkább újabb ünnepek kijelölésében és mások eltörlésében álltak, mintsem az emlékezési rítusok újragondolásában. A hagyományok megbontásában – és új alapokra helyezésében – még a francia forradalom is kudarcot vallott: a forradalmi naptárt és egyes „nemzeti ünnepeit” a restauráció után (1815) eltüntették és visszatért minden az eredeti kerékvágásba. A forradalom eszméjéből fakadóan ugyanakkor megjelentek azok az ünnepek, amelyek nem liturgikus alapokon álltak, hanem az államból fakadóan jöttek létre.²

Az 1918-as polgári forradalom időszakában a kultúra és emlékezet irányítása nem került még előtérbe, főként a háború okozta nehézségek és a megoldandó problémák miatt. A következő évben ugyanakkor kísérletet tettek a saját emlékezetük megörökítésére, egyben a magyar hagyományban már régóta gyökerező eseménnyel együtt. 1919. február 27-én adták ki az 1919. évi XXI: néptörvényt „*A magyar népszabadság ünnepnapjai*” címmel.³ E szerint a magyar népszabadságnak két nagy ünnepe létezik: az 1848. március 15-ére emlékező ünnepnap (aminek törvényét ekkor változtatták meg), valamint a saját forradalmuk dátuma, október 31. Az akkor már népköztársasági elnök, Károlyi Mihály pártja nevében is hordozta a 48-as örökséget, vagyis ezzel meg kívánták teremteni a kontinuitást saját és választott időszakuk között. Az államszervezetben az eddigi vezető „Vallás- és közoktatásügyi” minisztériumot két részre osztották, amiről az 1919. évi V. néptörvény („*a vallásügyi és közoktatásügyi igazgatásról*”) szólt. Közoktatásügyi miniszternek 1919. január 22-től a Tanácsköztársaság kikiáltásáig (március 21.) azt a Kunfi Zsigmondot választották meg, aki tárca nélküli munkaügyi és népjóléti miniszterként is szolgált.⁴

A Tanácsköztársaság szervezete ismét új alapokra kívánta helyezni az állami kultúrpolitikát. Az államigazgatás legfontosabb szerve a Kormányzótanács volt, élén Garbai Sándorral. Ennek tagjai a népbiztosok voltak, akik a különböző szakigazgatási ágakat vezették. Ezt rögzítette az alkotmány, amit 1919 júniusában fogadtak el. Itt kulturális kérdésekkel főként a közoktatásügyi népbiztosság foglalkozott. A dolgozók kötelezettségeiről szólva az alkotmány kifejtette, hogy a Tanácsköztársaság céljának tekinti a földművesek és a munkások ingyenes oktatását.⁵ Ugyanakkor a főként katonai akciókat szervező kormányzat idő hiányában viszonylag kevés figyelmet tudott fordítani a kultúra alakítására. Az ilyen szimbolikus rendezvények közül kiemelkedik az 1919. május elsején rendezett ünnepség, amit többen „nagy vörös májusnak” neveztek. Ez tekinthető a proletárállam egyik legnagyobb erődemonstrációjának, amit azóta is sokszor és sokat idéznek.⁶

A Tanácsköztársaság lezárulása utáni zavaros helyzet, valamint a trianoni békeszerződés (1920) és az ország területi integritásának meggyengülése után a magyar államnak szüksége volt az állami identitás megerősítésére. Különösen annak tükrében, hogy az 1918–1919-es események áradata számos olyan emlékezeti napot próbált megerősíteni, amelyek újak voltak a korábbi hagyományokhoz képest. Ebben az időszakban a külpolitikát átható revizionizmus nagy hatást gyakorolt az országon belüli emlékezet alakulására. Ehhez kapcsolódott a katonai áldozatok (hősi halottak) emlékezetének kérdése, amely ugyanúgy megoldásra várt. A II. Rákóczi Ferencre való emlékezés így valóban egy nehéz és terhelő időszakban kezdődhetett meg.

(*Az első emlékezeti tett: Rákóczi és társainak újratemetése (1906)*) Rákóczi Ferenc és társai ellen még 1715-ben hoztak törvényt árulással vádolva őket, amelyet 1906-ban módosítottak. A politikai vitáktól erősen terhelő II. Rákóczi Ferenc személye

ugyanis ekkor már az udvar számára is vállalható – mondhatni történelmi – szereplővé vált, ráadásul még törvényt is módosítottak ez ügyben. A közös Habsburg–magyar kormányzás számára ugyanis kulcskérdésnek látszott, hogy milyen módon tudják majd emlékezetpolitikájukat alakítani. Ehhez olyan személyekre lett volna szükség, akik mindkét fél érdekeit képviselik. Rákóczi elismerésével ugyanakkor a Habsburg uralkodó (I. Ferenc József) inkább a birodalmába tartozó nemzetiségeknek kedvezett, mintsem saját dinasztiájának. Rákóczi személye ugyanis ekkor és a későbbiekben is a Kárpát-medencében élő nemzetiségek számára is elfogadott volt (kivételek tekinthetők a szerbek és a horvátok ebben az esetben). A hamvak hazahozatalára és a temetés megszervezéséhez szükség volt a törvényi háttér kialakítására, amely megszüntette az 1715-ös törvényi rendelkezéseket.

Az újratemetésre két részletben került sor, először Budapesten (1906. október 28.), majd másnap reggel Kassán (október 29.). Az ünneplő tömeg már a vasútállomáson várta a megérkező vonatot, majd Thaly Kálmánnal az élen indultak el a Szent István-bazilikába. Itt Samassa József bíboros tartott ünnepi istentiszteletet a fejedelem és társai számára. A lépés jelentőségét mutatja, hogy ez egyszerre volt a hazafias érzések támogatása, aktuálpolitikai gesztus és egyben – és talán ez a legfontosabb – egy magyar történelmi személy méltó temetése.⁷

Az iskolák is kivették a részüket a megemlékezésekből. A vallás- és közoktatásügyi miniszter ebben az évben rendeletben adott utasítást a hozzá tartozó oktatási intézményeknek, hogy Rákócziról és bujdosótársairól rendezzenek ünnepségeket szerte az országban. Megnézve a különböző iskolai értesítőket láthatjuk, hogy az oktatási intézmények komolyan vették a feladatukat és felekezeti hovatartozástól függetlenül ünnepséget szerveztek Rákóczi emlékére. E hagyomány később is fontos részét képezte az állami emlékezetpolitikának, különösen úgy, hogy 1918-ban a határok megváltoztatásával Rákóczi „végső nyughelye” ismét külföldre szakadt.⁸

(II. *Rákóczi Ferenc emlékezete a két világháború között*) Baráth Tibor a korszak tudományos életének egyik legfőbb szócsövében, a *Napkeletben* jelentetett meg egy elemzést 1935-ben a kor közvéleményében létező Rákóczi-képekről.

Az első képet Baráth röviden csak „régii Rákóczi-képnek” nevezi, utalva ezzel annak 19. századi gyökereire. A korszakban talán ez a legismertebb és legelterjedtebb annak ellenére, hogy ez voltaképpen csak egy politikai párt (vagy irányzat) érdekeit szolgálta.

A második kép jól beleilleszkedik a korszakban felmerülő politikai kérdésekre adott válaszok közé. Eszerint Rákóczit mint a „teljes nemzeti gondolat szimbólumaként” tartotta számon, aki példájával és szenvedéseivel az egész magyarságot képviseli. A kezdeti veszteségélményt fokozatosan váltotta fel az eszményi (gondolati) átgondolás igénye, így például Rákócziban látták megtestesülni az egész magyarságot. A fejedelem sorsa – küzdelem a szabadságért, a függetlenségért, a hazáért, majd a nélkülözés és a száműzetés vállalása – összeforr a magyarság korabeli helyzetével.

A harmadik kép Rákóczi európai jelentőségével foglalkozik, ami Baráth szerint meglehetősen elhanyagolt volt. A szerző szerint e képet kitűnően lehetett volna arra használni, hogy erősítsék a „dunavölgyi népek gondviselő vezér” mivoltát. E gondolat kísérteties hasonlóságot mutat Kossuth Lajos tervzetével, ahol Magyarországot a dunai népek konföderációjának élére szánta.

A negyedik kép Baráth szerint Rákóczit szent embernek ábrázolta, ami már a második képben részben megjelent. E szerint a fejedelem – magára vállalva a magyarság sorsát – önként vonult száműzetésbe, hogy elviselje a fájdalokat. Ilyen értelemben Rákóczi

az „életét” adta a magyarok szabadságáért – így emlékét is ápolni kell. A kép legfőbb támogatója és alakítója Zolnai Béla volt, aki számos munkában foglalkozott Rákóczival. Baráth szerint ez az értelmezés azért jelent gondot, mert kizárólagosságra törekszik – így szembe megy azokkal a képekkel, amik az egységet és egyenjogúságot hirdetik.

Baráth véleménye szerint a fenti négyrétű ábrázolás együtt adja ki II. Rákóczi Ferenc komplex képét, így szintisztán különválasztani nem érdemes és nem is lehetséges. Nem tudhatta a szerző, hogy pár évvel később a fenti értelmezés további képekkel egészül majd ki, ez a folyamat pedig mind a mai napig folytatódott.⁹

(Az 1926-os megemlékezésekről) Az első emlékünnepségre a fejedelem születésének 250. évfordulója alkalmából került sor. Ahogyan azt Liber Endre – budapesti alpolgármester – megfogalmazta a székesfőváros közgyűlésén: Magyarország elfelejtette a fejedelmet! Való igaz, hogy a dátum láttán legtöbbször a négyszáz évvel korábbi mohácsi csatára (1526) asszociáltak, illetve az országos ünnepségen elhangzott beszédre, amit Horthy Miklós tartott. Ilyen körülmények között nem is meglepő, hogy az ünnepségre nem a teljes állami adminisztráció készült, hanem a budapesti városi közgyűlés rendezte azt meg. Az „országos” ülést Budapesten a Vigadóhoz szervezték meg, ahová várták a vidéki városok és megyék képviselőit is. A megemlékezés nemcsak Budapesten, hanem más városokban is zajlott. A kormányzat ezen kívül mozgósította az iskolákat, hogy ők is vegyenek részt a fejedelemre való emlékezésben. Ennek keretében az iskolai rendezvényeken a fejedelem életét bemutató jeleneteket adtak elő (versekkel és dalokkal). Ezekben – és az egyházi fenntartású intézményekben is – istentiszteletet tartottak a fejedelem emlékére, ezzel is erősítve az esemény szakrális voltát. Ugyanez volt a helyzet az egyházi iskolákban is, amelyeket előjáróikon keresztül szólítottak fel a részvételre. Számos helyi példa jól mutatja be, hogy pontosan milyen volt az ilyen rendezvények lefolyása. Pécsen például öt különböző felekezeti iskola tartott ünnepséget, mindannyian a fejedelemre emlékezve.¹⁰

A központi ünnepségen a prominens személyek között nem találjuk ott a politikai elitet, aminek okát a fenti „kettős emlékezés” is indokolhatta. A nyitó beszédek után a megemlékezés fő eseménye Ballagi Aladár történész beszéde volt, ami megosztotta a rendezvényről tudósítókat. Megszólalásában Ballagi kiemelte, hogy Rákóczi Ferenc mindig is a magyar szabadság mellett állt, ezért vállalta a harcot – és annak elbukása után – a száműzetést is. Elődjei között találhatjuk Wesselényi Miklóst, aki a 17. század második felében vezetett felkelést a Habsburgok ellen. A tudósításokból tudjuk, hogy a beszéd ezen részét már a közönség sem hagyta szó nélkül, ugyanis a páholyokban két Habsburg-sarj is helyet foglalt. A hagyományosan „királypárti” – vagyis Habsburg-barátnak mondható – lapokban kiemelték, hogy Ballagi beszéde növelte az ellentéteket, mivel e szerint az „ellenség” immáron nem Bécsben volt, hanem Belgrádban, Pozsonyban és Prágában, illetve ott, ahol románok fosztogatták a magyarok értékeit. A *Népszava* kiemelte, hogy Ballagi beszédének ezen része különösen fontos, mivel a magyar nép több száz éves Habsburg-elynomást szenvedett el, hogy azután független lehessen. Az érvelésnél meg lehet figyelni, hogy a Habsburgok értékelése különösen összefonódott a korszak Rákóczi-képével. A megemlékezésről elmondható, hogy összességében beváltotta a hozzá fűzött reményeket – a megkésett ünneplés nem hozta meg az áttörést, ellenben erőteljesen utalt a magyar történelmi tapasztalatok kérdésére.¹¹

Az állam közvetlenül a hivatali szervezeten keresztül tudott beleszólni a megemlékezések megszervezésébe. Erre nagy szükség volt, mivel az állami (szervezett) ünnepségek le voltak maradva. Ennek okai között kell számon tartanunk, hogy

ekkoriban szervezték a mohácsi csata (1526) négyszáz éves évfordulójának nemzeti ünnepét, így a figyelem erősen megoszlott. A legszervezettebb, egyben legnagyobb társadalmi csoportot jelentő diákságot az oktatási intézményeken keresztül lehetett elérni, amely a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe tartozott. A megemlékezések szervezését legjobban a kiadott rendeletekkel lehetett instruálni, amelyek szinte mindegyik állami fenntartású intézményt elértek. Az egyházi iskolák esetében a mindenkori fenntartónak kellett utasításokat kiadniuk. A Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 17.238. VIII/a. számú rendeletében (*II. Rákóczi Ferenc születése 250-ik évfordulójának az iskolákban való megünneplése tárgyában*) kívánta szabályozni az iskolai megemlékezéseket. Rákóczi alakjának erkölcsi, nemzeti és pedagógiai szempontból is jelentőséget tulajdonítottak, ezért alkalmasnak látszott a megemlékezés iskolákban való megszervezése.¹²

A célközönség az állami felügyelet alá tartozó iskolákat jelentette, ahová az izraelita iskolák is beletartoztak. Az ünnepséget 1926. március 28-ára (vasárnapra) irányozták elő, amikor is istentiszteleten kellett részt venni a diákságnak és a tanároknak egyaránt. Ezután az iskolai programokat kellett megtartani, amelynek előzetes tervezetét is mellékelte a rendelet. Így az ünnepség részévé kellett tenni a *Himnusz*t, a *Szózatot*, a *Hiszkegyet*, egy tanári vagy tanítói beszédet, valamint egy-két verset és kurucdalt, hogy az ünnepség valóban teljes legyen. A kiadott rendeletet átitatta a korszellemre jellemző érvelés, különösen a hazafias, nemzeti-keresztény nevelés szerepének kiemelése. Az iskolai megemlékezések szinte az egész országra kiterjedtek, ahogyan azokat a különböző iskolai értesítőkből nyomon tudjuk követni.

(*Az 1935-ös Rákóczi-ünnepség*) A két világháború közötti időszak legnagyobb szabású Rákóczi-ünnepére az 1935-ös évben került sor, amikor a fejedelem halálának 200 éves évfordulóját ünnepelték. A szakirodalom a legtöbb esetben érthető módon erre utal, amikor nagy megemlékezésről beszél. Ennek során szinte az egész magyar politikai, civil (egyesületi) és tudományos élet megmozdult, hogy a fejedelemnek méltó emléket állítson. A legfőbb ünnepség ismét Budapesten volt, ahol felekezetenként tartottak istentiszteleteket, így például a Szent István-bazilikában maga Serédi Jusztinián celebrálta a szentmisét, amin a kormányzó, Horthy Miklós is részt vett. A *Képes Pesti Hírlap* fotóriportot közölt az eseményről, ahol megtalálhatjuk a budapesti küldöttség képét, köztük az 1926-ban már szerepet vállaló Liber Endre alpolgármesterrel.¹³

A Rákóczi emlékére rendezett ünnepség azonban mégsem lehetett teljes, ugyanis nem készült el az a szobor, ami méltó lett volna a fejedelemhez. Bár a gyűjtést már korábban, az 1926-os ünnepség után megkezdték, azonban végleges formáját csak 1937-ben nyerhette el. Kiállításának helye is beszédes és jelentős: az Országház elé, a Kossuth térre helyezték el a szobrot. Ezáltal Rákóczi lovas szobra része lett a történelmi eseményeknek, ahogyan az közel másfél évtizeddel később is láthatóvá vált.

A tudományos élet is komoly részt vállalt a fejedelemre való megemlékezésből. 1935. május 19-én ünnepi közgyűlést rendeztek a Magyar Tudományos Akadémián (MTA), amelyen Berzeviczy Albert – az MTA elnöke – tartotta a nyitóbeszédet. Angyal Dávid történész is előadást tartott ekkor Rákóczi életéről, különösen annak emigrációs szakaszáról. Wellmann Imre írásában a történelmi személyek eszmeiségéről fejtette ki álláspontját. Úgy vélekedett, hogy Rákóczi kultuszát pontosan Thaly Kálmán tette le, akinek munkáit a későbbiekben is haszonnal forgathatták a korszak iránt érdeklődők. A tudományos élet egyik legnagyobb vállalkozása a Rákóczi Ferenc életének szentelt emlékkönyv volt. A kétkötetes munkában a korszak több fontos szakértője – történészek,

irodalmárok és teológusok – is megnyilvánultak, ezáltal is erősítve a Rákóczi-iról kialakult képeket.¹⁴

A sajtóban több cikk is megjelent az 1935-ös megemlékezésekről, amelyeket április 8-án tartottak. Ezek többsége tudósításnak tekinthető, vagyis többnyire leírásokat tartalmaztak az országos vagy helyi megemlékezésekről. Ahogyan azt a korábbiakban már láthattuk, a központi megemlékezés Budapesten volt, így a cikkek ennek menetéről számoltak be. A *Kis Újság* tudósítója írásában részletesen bemutatta a dicső emlékü Rákóczi ünnepségét. A résztvevők között megtalálhatjuk Horthy Miklós kormányzót és Gömbös Gyulát, Magyarország miniszterelnökét is.¹⁵

Ebből az alkalomból a város főpolgármestere, Sipőcz Jenő felszólította a helyi társadalmi szervezeteket, hogy vegyék ki részüket az ünneplésből, amit azok meg is tettek. Ide tartozott például a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSz), az Actio Catholica, az Országos Rákóczi Szövetség Tárogatós Zenekara vagy a NyUKOSz is, amelyknél a katonák tartottak beszédet. Az Erekyés Országzászló Nagybizottság az Országzászló és az Irredenta-szobrok előtt Rákóczi-ünnepségeket szervezett, ahol főként versekkel hajtottak fejet a fejedelem emléke előtt. Vidéken több helyen (például Abony, Békéscsaba, Dombóvár és Székesfehérvár) tartottak megemlékezéseket Rákóczinak szentelve. Szegeden két különböző ünnepséget tartottak a helyi Rákóczi Egyesület és a Dugonics Társaság szervezésében. Hóman Bálint iskolai szünetet rendelt el április 8-ára (hétfőre), hogy a fejedelem emlékét méltón meg tudják ünnepelni a diákok. Itt is megjelent az istentisztelet, mint a megemlékezés fontos forrása. Az ifjúság számára külön emlékezeti gyűlést és táborüzet készítettek elő a cserkészek, akik a fővárosban és a vidéken egyaránt szerveztek ilyen rendezvényeket. Erre volt példa a Német-utcai polgári fiúiskola „132. sz. *Csilléry*” cserkész- és öregcsapata által tartott Rákóczi-ünnepség is.¹⁶

Hasonló megemlékezéseket tartottak a nagy fejedelemtől a határon túli („elszakított”) vármegyékben is. Különösen a Csehszlovákiához tartozó Borsinál – a fejedelem szülőhelyénél – emeltek szót az ellen, hogy a trianoni határok milyen károkat okoztak az országnak. Külföldön is rendeztek megemlékezéseket a fejedelem emlékére, így bujdosásának utolsó helyszínein, Rodostóban és Isztambulban gyászmisét tartottak.¹⁷

II. Rákóczi Ferenc halálának 200 éves évfordulóján (1935-ben) a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletével újonnan mozgósította az iskolákat a megemlékezésre (1961/1935. eln. rendelet). Az ünnepséget a minisztérium alá tartozó iskolákban rendelték el április 8-ára, amikor egyben iskolai szünnapot is tartottak. A megszervezéshez immáron nem tartozott olyan részletes leírás, mint a korábbiakban. Egyedül a felekezetek szerinti istentiszteleteken való részvételt tették kötelezővé, tanári vezetéssel. A rendelet szövege hangsúlyozta, hogy a magyar tanulóifjúság számára bírt jelentőséggel e ünnep, mivel Rákóczi maga is a hős magyar lélek mintaképe.¹⁸

1935 októberében Enyedi Andor tartott beszédet a Sárospatakon avatott Rákóczi-szobornál. A beszédet tartó kifejtette, hogy a fejedelem élete követendő példa, mivel ő maga mindenről lemondott, hogy a magyarságot megmentse. Viselve a sors keresztjét küzdelmet vállalt, később pedig emigrációjával támogatta a magyarok életét.

A magyar törvénykezés az évfordulóra különálló kétpengős ezüstérmék veretéséről fogadott el törvényt (1935: XI. törvény), amelyből százezer darabot kívántak veretni. Ezt egészítette ki a m. kir. pénzügyminiszter rendelete, amelyben szabályozták az új érme külalakját. E szerint az érme egyik oldalára II. Rákóczi Ferenc fejedelem domborművét tervezték, a másikra a magyar címet a Szent Koronával Rákóczi-korabeli virágdíszes barokk keretben.

Az 1937-es szoboravatást bemutató filmhíradóban végigkövethetjük a szoboravatás menetét. Darányi Kálmán beszédében utalt Rákóczi hazafias jellemére, ami miatt méltán lehet a magyarok példaképe. A szobor leleplezése után a kormányzó megtekinti a felvonuló honvéd csapatok díszmenetét, mint katonai parancsnok. Két hónappal később a franciaországi magyar kolónia avatott egy emlékművet (obeliszket) Gros Bois-ban, amiről a filmhíradó zenés tudósítást adott közre.¹⁹

(*Az 1938-as Rákóczi-ünnepség*) Az 1938. november 2-án Bécsben meghozott ítélet (1. bécsi döntés) szerint Magyarország visszakapta Kassát, Ungvárt, Munkácsot és annak környékét, ugyanakkor számos korábban az országhoz tartozó terület Csehszlovákiánál maradt. Az előzetes tárgyalások a magyar és csehszlovák fél között nem jártak sikerrel, ezért a helyzetet német döntőbíráskodás rendezte ebben a formában. A döntéssel végül közel 12 ezer négyzetkilométeres területet csatoltak vissza az országhoz több mint másfélmillió lakossal, amivel gyakorlatilag az egész ország egyetértett és örömét fejezte ki a döntéssel kapcsolatban.²⁰

A visszacsatolt területekre való bevonulás során felhasználták Rákóczit emlékét, mint legitimáló tényezőt. A magyar történelem szereplőjének ilyenfajta felidézése a propagandisztikus célok mellett a terület szimbolikus visszafoglalását is célozhatta, vagyis a terület feletti uralom „visszaszerzését”. A korabeli vélekedések szerint ezek a területek (például Kassa) csak ideiglenesen volt távol a magyar hazától, így az 1938-as események helyreállították a korábbi állapotokat. Ilyenek voltak például azok a képeslapok, amelyeken Horthy és Rákóczi egyszerre szerepeltek. Ilyen volt az a képeslap is, ami II. Rákóczi Ferenchez köthető: egy lovas portré mellett láthatjuk a dóm mellett található emléktáblát, valamint Rákóczi sírját. A kép bal oldalán látható az ország kormányzója, Horthy Miklós, aki Rákóczihoz hasonlóan fehér lovon ülve jobbra néz. A szimbolikus összehasonlítás mintegy erősíteni kívánta a terület (Kassa) feletti hatalom jogosságát, egyben pedig legitimitációt is ad visszaszerzéséhez. Hasonló kép volt „*A felszabadulás emlékére*” készült festmény is. Ennek két oldalán magyar katonákat láthatunk (kuruc katonát zászlóval a baloldalon; honvédet zászlóval a jobb oldalon), a képen magyar zászló alatt vonuló katonasággal. Közelebbről nézve a képet, látható Kassa látképe a baloldalon, valamint egy hegytetőn álló vár. A festmény középpontjában Horthy Miklós található, aki mögött a felhők közül – szinte angyali módon – tűnik fel II. Rákóczi Ferenc alakja lovas katonái társaságában. A harmadik kép a ruszinoknak szóló plakát volt, „*Szabadságot ruszin testvéreinknek*” felirattal. Az előtérben látható családot egy magyar katona vigyázza, a háttérben pedig – a Nap helyén – láthatjuk II. Rákóczi Ferencet.²¹

A Kassára való 1938. november 11-i bevonulást és Rákóczi emlékét természetesen a filmhíradó is megörökítette. A katonai felvonulás során felidéztek a fejedelem emlékét, aki kétszáz évvel korábban hasonló körülmények között látogatta meg a várost. Ezzel nemcsak a magyar állam bővült, hanem Rákóczi sírhelye is újból magyar földre került. A közvetítésben láthatjuk Horthy beszédét magyar és szlovák nyelven, amit a közönség ovációval fogadott. Az eseményre pedig egy szimbolikus versenyt is rendeztek, aminek keretében Budapestről és Pécsről indultak stafétafutók a fejedelem sírjához Kassára.²²

Ezzel kapcsolatban jelent meg egy zenei pályázat a Hivatalos Közlöny hasábjain 1939-ben, amely a Rákóczi-induló felhasználására vonatkozott. A magyarlakta Felvidék és Kassa visszatérésének emlékére és Rákóczi emlékezetének ápolására a Rákóczi-indulót kívánták átalakítani úgy, hogy az a Himnusz után állandó dalbetétként jelenhessen meg a megemlékezéseken.²³

(Rákóczi iskolai emlénapjainak alakulása 1926-ban és 1935-ben) A vizsgálati minta alapját az Arcanum Digitális Tudománytárban közölt digitalizált iskolai értesítők adták. Az itt megjelenő értesítők esetében eltekintetem attól, hogy a Hivatalos Közlönyben megjelenő rendelet csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter alá tartozó iskolákra volt kötelező, így a felekezeti iskolák is bevonásra kerültek. Az adatok esetében csak azok kerültek beválogatásra, amelyekben pontosan megadott hely és időpont is szerepelt a Rákóczival kapcsolatos ünnepekre. Kihagytam azokat, ahol csak utalás történt az 1926-os és 1935-ös megemlékezésekre, vagy ahol ezekre utalás sem szerepelt. A különböző adatokat Excel-táblázatba rendeztem, hogy az összehasonlításokat el lehessen végezni.

A vizsgálat során 223 iskola adatai álltak rendelkezésre, így mindig ez tekinthető bázisnak. Az iskolai értesítők alapján látható, hogy a rendeleti szabályzás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket és Rákóczi emlékünnepét viszonylag széles időintervallumban tartották meg. A legtöbb ünnepséget márciusban rendezték meg (157 darabot), amelyekből 139-et három napon belül tartották március 25 és 28 között. Maga a rendelet – ahogyan láthattuk – március 28-át jelölte ki az ünnepnapnak, ugyanakkor ez vasárnapra esett, így a rendezés nem működött megfelelően – csak 16 intézmény tartotta ekkor ünnepségét. Ezért lehetett az, hogy 9 intézmény választotta március 25-ét, 11 intézmény pedig március 26-át, amelyek még az oktatási hétre estek. A legtöbb intézmény (112 darab) március 27-én tartotta meg az iskolai ünnepséget, amely Rákóczi tényleges születési napjával egyezett meg. Külön érdekesség, hogy a hónapban 9 iskola választotta a március 15-e környéki időszakot Rákóczira való emlékezésékként (március 15. és 17. között). Országos szinten frekvenciált hónapnak tekinthető még az április, ahol a választott iskolák közül 47-ben ünnepelték Rákóczi emlékét, a legtöbben április 18-án (8 darab). Májusra tizenhét Rákóczi-megemlékezés jutott, míg júniusra egy darab: a Győri Magyar Királyi Állami Révai Miklós Reáliskolában ekkor tudták megrendezni az ünnepséget. Dr. Szabady Béla beszédében kiemelte Rákóczi példáját, amelyet a diákok elé állít követendő példának. Az emlékezés legfontosabb eleme ugyanakkor – ahogyan fentebb láthattuk – a bölcső és sírjának fizikai elvesztése, vagyis az emlékezeti tereinek külföldre szakadása.²⁴ Az iskolai megemlékezések vizsgálata szinte egybevág Liber Endre felszólalásával, amelyben az emlékezés megkésztettségéről értekezett.

1. ábra. A Rákóczi-megemlékezések esetszáma 1926-ban

hónap	március	április	május	június	összesen
darab	157	47	18	1	223

Az 1935-ös megemlékezés esetében az adatok mutatják, hogy az állami emlékezetpolitika hatása erőteljesebben jelentkezett az iskolában. Az évre vonatkozó iskola értesítők (n = 411) túlnyomó többségében a rendeletileg meghatározott április 8-án tartották meg a Rákóczi Ferencre vonatkozó megemlékezést (351 darab). Az adatok rendezése során látható, hogy az emlékezeti nap körülötti időszakban (április 6–9. között) összesen 386 helyen tartottak ünnepséget, ami 94%-os lefedettséget jelent. A Rákóczihoz köthető iskolai ünnepségek közül kiemelhető az abaújszántói Szent Imre Római Katolikus Polgári Fiú- és Leányiskola megemlékezése, ahol október 29-én ünnepi misét tartották Rákóczi hamvainak (1906-os) hazahozásának emlékére.²⁵ A rendelet megjelenése (március 30.) előtt tizenkét helyen tartottak megemlékezést, vagyis

megelőzték az országos szabályzást. A legelső helyen (Hatvani Állami Reáliskola) már február 14-én megtartották az ünnepséget. Az ünnepi beszédben megtalálhatóak azok az elemek, amelyek Rákóczit a valódi egység politikusává tették. Ő nemcsak a magyarok választott fejedelme volt, hanem minden itt élő nemzetiségnek (*fejedelmétótnak, ruténnek, oláhnak és szásznak*), ahogyan egyszerre volt a katolikusok és protestánsok érdekek képviselője is. Az ő ideje alatt megszűnt a „nyugati” Habsburg-hű és a keleti rebellis magyar közötti különbség, a cél az egység maradt. Szükség is van erre az egységre, mondta a beszéd tartó, mivel Rákóczi megyéi és városai (különösen Kassa) más országokhoz tartoznak, ahol a magyarság megmaradásáért küzd. Éppen ezért fontos Rákóczi egységessítő szerepére gondolnunk, aki itt mint Horthy Miklós („A Kormányzó”) szellemi előfutárának is tekinthető, véleménye szerint.²⁶ Az év utolsó „évfordulós” megemlékezését június 8-án tartották a budapesti X. kerület Liget-utcai polgári fiúiskolában, mintegy keretet adva az iskolai Rákóczi-emlékezetnek.²⁷

2. ábra. A Rákóczi-megemlékezések esetszáma 1935-ben

hónap	február	március	április	május	június
darab	2	10	395	2	1

Meg kell említenünk egy különálló ünnepet, amely bár technikailag létezett, de csak kevés helyen maradt fenn igazán. A Felvidékre kerülő magyar oktatási intézményének jelenleg elérhető értesítőinek vizsgálata arra utal, hogy itt továbbra is megtartották az október 29-éhez kötődő Rákóczi-emléknapot, amely lehetett az identitás megtartásának egyik eszköze is. Ennek vizsgálatára még további kutatásokra van szükség.

(*Összefoglalás*) II. Rákóczi Ferenc emlékezete a két világháború között is összekapcsoló erővel bírt a magyarság számára. A trianoni békediktátum következtében határon túlra kerülő gyászhelyeivel együtt az ő személye alkalmassá vált arra, hogy a magyaroknak példát mutasson. Élete alkalmas volt arra, hogy politikai állástól és vallási hovatartozástól függetlenül mindenki megtalálhassa benne azt, amelyre építkezhet saját életében. A történelmi emlékezet kialakításának esetében ugyanakkor Rákóczi esete jó példa arra, hogy a szervezésnek mekkora szerepe van egy ilyen esemény végrehajtásában. Különösen az 1926-os emlékezés mutatta meg, hogy a magyar állam milyen kevés erőforrással rendelkezett egy ilyen kérdés megoldására, különösen egy terhelt időszakban. Ez az év arra is bizonyíték volt, hogy két nagy horderejű emlékűnnepséget – mint a mohácsi csata 400. és Rákóczi születésének 250. ünnepét – elbírhassa. Az állam kezében egyedüli eszközként az oktatási rendszer állt, amely a rövid határidő ellenére kielégítő munkát végzett az állami emlékezetpolitika szolgálatára. Megfigyelve az emlékültnepség dátumait látható, hogy a hagyományos liturgikus célokat nem sikerült maradéktalanul követni, ugyanakkor a szándék maximálisan jelen volt az oktatási intézményekben. Az ünnepségek felépítése közel hasonló módon zajlott, állami és vallási intézmények között nem állt fenn akkora különbség.

Az 1935-ös megemlékezések valóban tükrözték azt az emelkedettséget, amelyet addig Rákóczinak tulajdonítottak szerte az országban. Szinte az egész társadalom megmozdult az emlékezések megszervezésekor, így az állam mellett társadalmi szervek, a tudományos élet szereplői is kivették a részt az emlékezésből. Az iskolai megemlékezések adatai jól mutatják, hogy a szervezés jobban sikerült az 1926-os eseményekhez képest és az országban szinte egy időben emlékeztek meg a hős

fejedelemtől és életéről. Az oktatási rendszer – mint az állami emlékezetpolitika egyik ágense – így itt is teljesítette a feladatát és méltó módon tudta terjeszteni az állami kérést a Rákóczi-iról való megemlékezésekkel.

JEGYZETEK

- 1 A Liturgikus év leírása. <https://archiv.katolikus.hu/szentesek2/NAPTAR/00000006.HTM>
- 2 Fekete, Sándor: A nagy francia forradalom. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1972.
- 3 Néptörvények. 1919: XXI. néptörvény. A magyar népszabadság ünnepnapjai. In: Belügyi Közlöny, 24. (1919), 1. félév. 11. szám, 459.
- 4 Néptörvény. 1919: V. néptörvény a vallásügyi és közoktatásügyi igazgatásról. In: Belügyi Közlöny, 24. (1919), 1. félév. 4. szám, 127.
- 5 A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91900035>.TV (utolsó hozzáférés: 2021. 11. 07).
- 6 Perczel, Olivér: Vörös zászlók, vörös utcák, vörös ligetek, vörös rongyok. Tértfoglalások Budapesten a Tanácsköztársaság időszakában. Múltunk, 64. (2019), 1. szám, 4–33.
- 7 Október 29-én Rákóczi ünnepély rendezendő. VKM. 3864. Eln. sz. rendelet. (1906.X.16).
- 8 Kiss, Márton: II. Rákóczi Ferenc alakjának identitásképző ereje Kassa példáján. Köztes-Európa XII. (2020) 2. 28. 75–88.
- 9 Baráth, Tibor: Rákóczy alakja a magyar közvéleményben. In: Napkelet, 1935. 446–452.
- 10 Rákóczi ünnepélyek Pécsen. Pécsi Napló, 1926. március 28., 9., Izraelita Népiskola Rákóczi ünnepélye. Pécsi Napló, 1926. március 30., 6.
- 11 Egy eltévedt kuruc. Magyarország, 7. (1926):72. március 30.
- 12 A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 17.283/1926. VIII/a. számú rendelete. II. Rákóczi Ferenc születése 250-ik évfordulójának az iskolákban való megünneplése tárgyában. Hivatalos Közlöny, 34. (1926), 6. szám, 55–56.
- 13 Istentisztelet Rákóczi emlékére a Bazilikában. Képes Pesti Hírlap, 1935. április 9. 2.
- 14 Berzeviczy Albert: II. Rákóczi Ferenc emlékezete. In: Budapesti Szemle, 1935, 264.; Angyal Dávid: II. Rákóczi Ferenc. In: Budapesti Szemle, 1935.; Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc emlékezete. In: Magyar Szemle, 1935, 305–311.; Wellmann Imre: A Rákóczi-év és a történettudomány. In: Magyar Szemle, 1935, 312–313.
- 15 Istentisztelet Rákóczi emlékére a Bazilikában. Képes Pesti Hírlap, 1935. április 9. 2.
- 16 Rákóczi hétfői emléknappja iskolai szünnap. Budapesti Hírlap, 1935. április 6., 6.; Rákóczi-emlékünnepek. Pesti Hírlap, 1935. április 2., 10.
- 17 Rákóczi-ünnepségek a fejedelem halálának 200-ik évfordulóján. Kis Újság, 1935. április 9., 5.
- 18 A magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1961/1935 eln. számú rendelete (dicső emlékeztető Rákóczi Ferenc fejedelem elhalálása 200 éves évfordulója alkalmából tartandó iskolai ünnepélyek tárgyában). Hivatalos Közlöny, 43. (1935), 7. szám., 69–70.
- 19 A m. kir. pénzügyminiszter 1935. évi 191. 569. számú rendelete (a II. Rákóczi Ferenc fejedelem emléket megőrkítő kétpengős ezüstérmék veréséről szóló 1935: XI. törvénycikk alapján vert kétpengős ezüstérmék külalakjának szabályozásáról). 1478–1479. Magyarországi rendeletek tára, 8. (1935)
- 20 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris, 246.
- 21 Babucs Zoltán: A Felvidék és Kárpátalja hazatérésének emlékalbuma. Budapest, 2019, Heraldika Kiadó, 235, 273.
- 22 A Felvidéki területek visszacsatolása: Horthy Miklós Kassán. <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=3052> (utolsó hozzáférés: 2020. 12. 20.); A Rákóczi sírjához Budapestről és Pécsről befutó atléták Kassán. <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=3069> (utolsó hozzáférés: 2021. 11. 07.).
- 23 Pályázat. Hivatalos Közlöny, 47. (1939), 3:46–47.
- 24 Szabady, Béla: II. Rákóczi Ferenc. A Győri M. kir. Állami Révai Miklós Reáliskola Értesítője az 1934–35-ös évről. Győr, 1935, 3–6.
- 25 Horváth Géza (szerk.): Az abaújszántói Szent Imre Róm. Kath. Koedukációs Polgári Fiú és Leány Iskola értesítője az 1934/35. tanévről. Abaújszántó, 1935, 21.
- 26 Szilvási, János: A hatvani M. kir. Állami Reálgimnázium Értesítője. VIII. Hatvan, 1935, 13–15.
- 27 Budapest Székesfőváros X. ker. Liget-utcai községi polgári fiúiskolájának értesítője az 1934–35. iskolaévről. Budapest, 1935, 13.

Mi a politika? Hannah Arendt vélekedése a politika fogalmáról, és hogyan jelenik meg Arendt értelmezésének tükrében Immanuel Kant „politikai filozófiája”?

A „politika” fogalmának *Hannah Arendt* általi fogalomkörét, kiemelve a New School for Social Research keretében előadott *Immanuel Kant* előadássorozatát, amelyben a meg nem írt kanti „politikai filozófiát” tekinti át. A háború már nem csupán a politika folytatása más eszközökkel, több annál, egyfajta átértékelődött erkölcs, morális válság, amely a második világháború atombombáinak súlyai alatt összedőlt Japán városokat: Hirosimát és Nagaszakit sújtotta és hatását kifejtette a politikai filozófia területén is egyaránt a „politika” fogalmi átértékelődése révén, amelyben fontos szerep jut Hannah Arendt értelmezésének tükrében Immanuel Kant „politikai filozófiájának” Arendtre gyakorolt hatása. Hogyan is értelmezhető az arendti „politika” fogalma? Elemzésem során a feltett kérdésre próbálok választ adni, a „politika” arendti fogalma és a rá hatást gyakorló „kanti politikai filozófia” alapján.

(A „politika” *Hannah Arendt* nézetrendszerében: *politika, szabadság, szubsztancia*)
Hannah Arendt egy asszimilált zsidó családban nevelkedett Königsbergben, majd Marburgban Heideggernél, Heidelbergben Jaspersnél tanult, majd 1933-ban Párizsba emigrált, és a gurs-i tábor után 1941-ben telepedett le New Yorkban. Arendt az Amerikai Egyesült Államokban kifejtett mély publicisztikai tevékenysége révén próbálta meg felhívni a figyelmet a zsidóság akkori helyzetére, ahogy Pató Attila fogalmazta meg: „az európai zsidóság tragédiájára”. Saját életében tapasztalta meg a XX. századi német totalitárius rendszert, mely végérvényesen meghatározza politikához való viszonyát. „Arendt politikai gondolkozásának alapjai Arisztotelész² jó életről³ alkotott fogalmában gyökereznek, ami nem állapot, hanem lényege szerint morális cselekvés, s két olyan különböző megközelítést is lehetővé tesz, amelyek minden probléma nélkül összekapcsolhatók.”⁴ Balogh László írásának tükrében ez körvonalazódik számunkra Hannah Arendt politikai arculatáról. Jelen elemzésem tárgyköre nem terjed ki a totalitarizmus lényegének feltárására és értelmezési keretbe való beágyazására, hanem a „politika” fogalmának Arendt által a *Sivatag és Oázisok* című New School for Social Research keretében elmondott híres beszéde, melyben Kant politikafilozófiáját volt hivatott interpretálni a New York-i hallgatóságnak, amely kötet végleges és egyben nyomtatásba került változatát 1981-ben adták ki elsőként, mely immár a politikai filozófia és a politikai gondolkodás részét képezi. „A 70-es–80-as években Voegelin és Hannah Arendt művei kitüntetett szerepet játszottak a prágai értelmiség vitáiban.”⁵

„A politikaellenes totalitarizmus rendkívüli tapasztalata Arendtet arra indítja, hogy a rendkívüli helyzetek kezelésére képes ítélőképesség nyomába eredjen. A jeruzsálemi Eichmann-vita hajnalán megfogalmazott, legérdekesebb állítása, hogy a parancs és engedelmség politikaellenes fogalmak: „Csak a gyermek engedelmeskedik; a felnőtt »engedelmsége« azt a szervezetet vagy hatóságot vagy törvényt erősíti, amely

engedelmességet követel. Következésképpen erkölcsi és politikai kérdésekben nincs engedelmesség.”⁶

Mi a politika? „A politika az emberek pluralitásának tényén nyugszik”.⁷ Arendt szavaival: „együtt- és egymással-létéről szól”.⁸ „Mivel az ember nem önfenntartó, hanem ittlétében másoktól függ, kell lennie valamilyen az ittlétről való gondoskodásnak, mely mindenkit érint, aminek hiányában éppen az együttélés lenne lehetetlen.”⁹ Voltaképpen mi is a politika igaz feladata? Szemeink elő tárul a Thomas Hobbes által képviselt „mindenki háborúja mindenki ellen”, amelyet Arendt az állam fogalmi bevezetésével igyekszik „meghiúsítani”. Ezen állam rendelkezik a kizárólagos erőszak monopóliummal és ő hivatott az emberi lét szabályozására is egyaránt. Az ember arisztotelészi definíciója szerint zoon politikon. Arendt szerint a zoon politikon, az embernek, mint társas, közösségi lénynek¹⁰ az egyik veleszületett sajátossága a poliszban élés képessége és hogy a polisz szerveződése jelenti az emberi együttélés legmagasabb formáját (a görög városállamok viszonylatában értelmezve). A politika az emberi létezés egyik kítüntetett formájaként jelenik meg, ami ezen, túlmenően az embereket megkülönbözteti egymástól egy adott poliszon belül, az nem más, mint a szabadság. Szabadnak lenni és a poliszban élni, de facto ugyanazt jelentette, a görög gondolkodásban^{11,12}. A politikum ezen, görög értelmében a szabadság köré szerveződik meg. Arendt olvasatában: „e szabadság negatív értelemben a nem-elynyomottságot és a nem-uralkodást jelenti, pozitív értelemben pedig egy olyan, csak sokak által megteremthető teret, amelyben mindenki a magával egyenlők közt mozog.”¹³ Ebből következik, hogy a *politikai szabadság* adott térhez (adott kontextushoz) kötött. Aki elhagyja a városállamot vagy sorsa száműzetés, annak vesztesége kettős lesz: egyrészt, elveszíti a házat és szülőföldjét, másrészt pedig az a tér is megszűnik létezni számára, melynek értelmében elveszíti „a hozzá hasonlók társaságát”. Arendt szerint, a politika nyilvános terére csak úgy juthatunk el, ha eltávolodunk magán és családi közösségünkől, ahova jelenünk ezer szálon köt minket. Eme nyilvános tér, igazán csak akkor válik politikaivá, amikor kézzelfoghatóan egy adott városhoz, egy fennálló rendhez, vagyis egy térhez tartozik: ez a tér, amiben a nyilvános politikaivá válik: a város (polisz). „A nyilvános tér, minden tartósság, állandóság forrása és viszonyítási pontja, szemben a biológiai életfolyamat mulandóságával. Arendt értelmében politikai mindaz, ami a nyilvános térrel, a világgal kapcsolatos, ahol egyedül lehetséges a szabadság, mint a létfenntartáson túlmutató szabad cselekvés”¹⁴ – véli Olay Csaba. Másképpen fogalmazva: „A nyilvános tér nem más, mint az »emberek között« területe, a terep, ahol a beszédek és tettek egyáltalán megjelennek.”¹⁵ A második megfogalmazás alapján, a nyilvános tér, mondhatni a diszkurzív politika terepe is egyaránt. Arendt szerint a nyilvánosság terét a kritikusok és a nézők jelölik ki, nem a cselekvésben résztvevő egyes szereplők, vagy a cselekvést megkonstruáló alkotó.

Domingo Blanco Fernández és Szabó Márton¹⁶ elemzésében: az arendti politika az emberek-közöttben jön létre, az emberen kívül. Ennek értelmében politikai *szubsztancia* nincs is – ahogyan ezt maga Arendt is képviseli. A politika viszonyként pedig alapvetően képviselő, azaz olyan kapcsolat, amely közvetítés és helyettesítés révén teszi lehetővé az emberek közötti közös és nyilvános terek létezését és ezek használatát. A hegemonia és a hatalom, a harc és a megegyezés, vagy éppen az intézmény is képviselőre épül. A viszony ettől lesz politikai, tehát nyilvános és közösségi. Ebben a folyamatban a jelen nem levők jelenlévőkkel válnak, gondolatokkal és az akaratokkal a képviselő által megjelenített módon. Ezért tehát tulajdonképpen politikai szubsztancia nincs is. A politika a közöttben jön létre, és vonatkozasként alakul ki egy világ közöttük, és

„e köztes térben játszódik le minden emberi ügy”. A politika terét nem az emberek bensője hordozza, hanem az emberek viszonyrendszere, amely a politikai gondolkodás alapján reprezentatív jellegű.¹⁷ A cselekvés és a beszéd révén konstruálható meg a cselekvő fél kontextusbeli kinyilatkoztatása. Kant politikai filozófiájának mondhatni magvát a spontaneitás alkotja. „Ugyanis a jövő lehetséges meghatározásával és megismerhetőségével szemben áll a tény, hogy a világ születés révén naponta megújul és, ezáltal az új jövevények spontaneitása révén állandóan valami átláthatatlan újba keveredik bele.”¹⁸ A véleménynyilvánítás szabadsága, abban különbözik a cselekvésre jellemző, valamint az új kezdetet jelentő szabadságtól, hogy jóval nagyobb mértékben van ráutalva mások jelenlétére és az ő véleményükkel való konfrontációra. Ám a spontaneitás szabadsága politika előtti, és csak annyiban függ az együttélés szerveződési formáitól, amennyiben maga is a világból szerveződött meg. Így jelenik meg Kant spontaneitás fogalma Arendt írásában. A szabadság és a politikum fogalmi nem létezhetnek egymás léte nélkül. Ahol nem létezik szabadság, ott nem létezhet politikum¹⁹ sem. A polisz egészének számára a létfenntartás és a védelem nem álltak a politikai élet középpontjában. A róluk hozott döntések nem egy fentről jövő utasítás útján, hanem a közösséggel folytatott, ahogyan Arendt nevéen nevezi: „egymással beszélés”²⁰ és az egymás meggyőzése során artikulálódott és ezen véleményekből kidolgozott közös elhatározások születték. Politikailag a váltást a kereszténység térhódítása jelentette, hiszen igényt tartott mindannak az átvételére, amely ez idáig a nyilvánosságra tartozott. A politikától való mentesség immár nem kizárólagosan a kevesek, hanem a sokak kérdésévé tevődött át.

Az egyháznak szüksége volt a politikára, szekuláris hatalmak világi politikája, és egyházon belüli vallási politikára is, hogy megmaradhasson „a Földön és az evilágban, mégpedig látható egyházként”²¹, és a politika terének is szüksége volt a vallás jelenlétére, a vallási intézmények kézzelfogható egzisztenciájára, hogy létjogosultságát igazolni vélje. A kormány, amelyeknek szekularizáció hatására került a hatáskörébe a politika, mintegy övja a társadalom szabadságát és az individuum biztonságát egy adott állam területén. Ebben az értelemrendszerben szemlélődve, a „szabadságnak lenni” pozitív jelentéstartalommal bír, itt olyan dolgokról van szó, amelyek a dolog természetéből fakadóan nem lehetnek mindenki közös javai: kimondva az életről és a tulajdonról, ami mindenkinek a sajátja. Arendt szavaival élve: „a kormányzás állami terét, amennyire csak lehetséges és szükséges, korlátozni kell, hogy ezen a téren kívül lehetségessé váljék a szabadság. Tehát nem a cselekvéshez és a politikai tevékenységhez való szabadság megteremtéséről van szó, legalábbis nem elsődlegesen, mindkettő a kormány és a hivatásos politikusok előjoga marad”²².

Az atombomba ledobása arendti értelemben alapvetően megváltoztatta nemcsak a diplomácia folytatását más eszközökkel, a haditechnikát, hanem a harc etikáját és annak morálját. Arendt morális kérdést vél felfedezni a háború aktusában, amely Carl Schmitt szerint az elkerülhetetlen agresszió levezetésének is tekinthető. Ezúton egyet kell értenem Szécsényi Endre azon megállapításával, hogy „A szabadság fogalmának középpontba kerülése – mondhatnánk »üggő« válása – modern jelenség, s ebben a vállalkozásban Kant kitüntetett szerepet játszik.”²³

(„Mi a politika” avagy, „lehetséges-e politikatudomány”? Politikum és erőszakos cselekvés) „Ami a politikumot illeti, ez azt jelenti, hogy mind a belpolitika, amelynek legfőbb célja maga az élet volt, mind pedig a külpolitika, amely mint legfőbb jóhoz, a szabadsághoz igazodott, tulajdonképpeni tartalmát pillantotta meg az erőszakban és

az erőszakos cselekvésben.²⁴ Az első fogalom: a politikum, amelyet Carl Schmitt is használ. Számára a politikai fogalmi ismeretéből az államok világának pluralizmusa következtethető ki. Schmitt meg is jegyzi politikáiról szóló írásában, hogy „A politikai világ pluriverzum, nem univerzum”²⁵. A másik fogalom áttételesen jelenik meg Arendtnél, amely az erőszak és az erőszakos cselekvést jelenti. Ezen a ponton meg kell említenünk a „barát – ellenség” Carl Schmitt által definiált fogalompárt. „A specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és ellenség megkülönböztetése”²⁶ – Írja Carl Schmitt. Ennek a fogalmi megkülönböztetésnek az az értelme, hogy megjelölhetővé váljanak az egyes embercsoportok közt fennálló vagy feltételezhető ellentétes nézőpontbeli különbözőségeik, amelyek okot szolgáltathatnak a „kirekesztésre” is (gazdasági, etnikai, vallási, politikai) értelemben egyaránt.

Az értelmező-diszkurzív politikaelmélet korai képviselője volt Carl Schmitt azzal, hogy a huszadik században kibontakozó politikai valóság értelmezésére bevezette a politikai (das Politische) fogalmát, amellyel a politika határainak megvonását és sajátosságainak értelmezését a politika szereplőinek definíciós tevékenységéhez kapcsolta, és Hannah Arendt is, mert a politika létezését az emberek közötti viszonyok terébe helyezte, és elméleti értelmezését összekapcsolta a beszédtévékenységgel²⁷. Mindenütt, ahol az emberek együttes cselekvéséről beszélhetünk, voltaképpen a politikai térben zajlik le, ezért leszögezhető, hogy az összemű cselekvésben ezáltal minden egyes emberi aktusban a benne megbúvó hatalmi potenciál olyasfajta térben nyeri el végső érvényesülését, amelyben maga az erőszak az uralkodó eszme. Azon erőszak, amely egyrészt szükséges a politikum védelmezéséhez, másrészt melynek legfőbb célja az életnek fenntartása, és megkonstruálása. Az erőszak a politikai cselekvések középpontjában foglal helyet. Ebben a helyzetváltozásban a kérdésünk is megváltozik. A kérdés már nem abban áll, hogy „mi a politika értelme?”, hanem abban rejlik, hogy „Van-e egyáltalán értelme a politikának.

A háború és nukleáris fegyverkezés, mint a politika folytatása? Mannheim Károly és Michael Oakeshott²⁸ hatásai Hannah Arendt műveiben

Mannheim megkérdezi: „Miért nem volt eddig politikatudomány?” A politikusnak tisztában kell lennie a történelemmel, az államtudományokkal, a statisztikával, az eszmetörténettel, a tömegpszichológiával és nem utolsósorban a szociológiával. A felsorolt tudományterületek nem tudnak számot vetni azzal, hogy a politikai cselekvés a pillanatban benne rejlő kreativitás, azon céllal, ahogyan Mannheim írja „az áramló erőből valami maradandót formáljon”.²⁹ Cselekvésről (ennek okán politikai cselekvésről) csupán abban a térben beszélhetünk, ahol a „még nem racionalizált mozgástér kezdődik” és ahol az előre még nem szabályozott szituációk készítenek döntésre a szereplőket. Ennek értelmében elmondható, hogy nem tudhatjuk, mi fog bekövetkezni, vagy kiszámítani egy előre nem látható eseménysorozat záró akkordját. Kizárólag a keletkezés iránya múlik tetteinken. Ezt nevezi Mannheim a reáldialektika fogalmával meghatározhatónak. A mozgás, azaz a politikai cselekvés térbeli elképzelhetősége, hogy az elméletek a valóság talaján állnak, ezek a megkonstruált elvek, nézetek egy adott cselekvésre szólítanak, majd e cselekvés által megváltoztatott helyzet, mintegy új elméletek szülőjévé válik. A politika tehát lehetséges, mint tudomány, kétfajta értelmezési keretben: egyrészt felszámolja mindazokat a bálványokat³⁰, amelyek a történelmet egy folyamat meghatározott részeként azonosítják, és másfelől szemlélve viszont figyeli a tömeglélek hatalmi ösztöneit. A politikai elméleteknek az eltérései abból adódnak,

hogy az egyes, a társadalmi áramban képződő álláspontok, mondhatni az áramlásnak mindenkor más és más eltérő pontjáról teszik megismerhetővé magát az áramot.³¹ Fel kell ismernünk, és meg kell látnunk, hogy Mannheim és Oakeshott nagymértékben ugyanolyan végkövetkeztetéseket vontak le a politika fogalmáról és természetéről egyaránt. Oakeshott szerint, a politika világát lehet a legkevésbé racionalista módon beállítani, mivel a politikán mindig mély barázdákat ejtenek a hagyományok, a körülmények, és nem utolsósóként az átmeneti jelleg kihangsúlyozása.

Továbbá a tudástipológiája is nagyon emlékeztet Mannheim kettős értelmezésére. Oakeshott kétfajta tudást különít el, a technikait és a gyakorlatit. Mannheimnél ezen kettősség, a megszerzhető tudásban (történelem, szociológia, statisztika stb.) és a tudás megszerzése utáni kreativitásban érhető tetten. Mondhatni a politikai tevékenységben megjelenő tudás egyrészt technikai, másrészt gyakorlati jelleget ölt magára, és ez a kétfajta tudás ugyan elkülöníthető, ám nem választhatóak szét egymástól. Ezen eszmefuttatás befejezése után, tekintsük át Arendt politikai filozófiájában a háború kérdéskörét. Ugyanis a politika értelméről tartott előbbi eszmefuttatást voltaképpen az emberiség háború és az atomfegyverek általi fenyegetettsége váltotta ki. A világ lerombolásával semmi más nem semmisülne meg, mint az emberi kéz alkotása. Az építési és rombolási folyamat, csak az ember által alkotott tárgyakra értelmezhető, ám ez a két megkülönböztetés ugyanannak a haladási folyamatnak két egymástól csekély mértékben különböző fázisaként értelmezhető. A nukleáris energia feltalálása óta az emberiség nem természetes folyamatokat enged szabadjárá, hanem olyan tényezőket irányít a Földre, amelyek nem fordulhatnak elő rajta. Egy esetleges totális háború esetén a „háború hétköznapi értelemben vett fogalma” megszűnne létezni. Itt már nem egy terület feletti kizárólagos uralomról van szó, hanem egy nép, egy társadalom szisztematikus megsemmisítésének gondolata vetülhet fel: egy ország és nép pusztá léte feletti rendelkezés. Ami ebben a közegben elpusztul, az mind cselekvés és beszéd révén jött a világra, és vált az egész univerzum részévé. „A hatalomhoz hasonlóan a legalapvetőbb politikai kategória, a konfliktus és a politika folytatása a legkülönbözőbb eszközökkel, köztük a háborúval a cyberspace és a mobil kommunikáció terén egyaránt is összefüggésben zajlik.”³² Carl Schmitt a háborúról így ír: „A háború az ellenségességből következik, mert ez egy másik lét létszerű tagadása.”³³ A háborúban az ellenfelek, többnyire nyíltan, mint két ellentétes pólus és rendszerint „uniformissal” megjelölve lépnek fel egymás ellen. A háború egyáltalán nem a politika célja és értelme, de fenn kell tartani a lehetőséget, mint mindig adott előfeltételt, ami által létrejöhet a specifikus (háborús) politikai viselkedés az adott szituációra tekintettel.

A háború és a forradalom fogalmi elkülönítése Hannah Arendt tipológiájában

A Carl von Clausewitz által képviselt megfogalmazás és nézőpont, mely szerint: „a háború csupán a politika folytatása más eszközökkel”³⁴, napjainkra, vagyis az atombomba feltalálásától datálva, kezd megváltozni. Hannah Arendt szófordulatával élve: „szörnyűséges katasztrófák, amelyek a világot sivataggá, a Földet pedig élettelen matériává változtatják”³⁵ Korszakunk politikai tapasztalatait nem a kormányzás metódusában, nem a parlamentáris rendszerek intézményeiben, nem a demokráciába vetett hitben, és nem a pártapparátusból tudjuk feltérképezni, hanem két ezek fölé növekvő befolyásoló tényező: esetünkben a háború és a forradalomé. A két fogalomban a közös, hogy az erőszak jegyeit lehet rajtuk felfedezni: a háborúban egy már – már totális az emberiséget is sújtó és fenyegető veszély, az atomenergia, míg a forradalomban egy adott államban meglévő rend elleni agresszív cselekedetek

sokaságában nyilvánul meg az erőszak jelenléte. A háború létjogosultságát nem lehet „kiktatni” az emberiség természetéből. Azt mindig egyfajta felkínálható alternatívaként meg kell hagyni, a szükségességnek. Carl Schmitt véleménye a háborúról az, hogy „a háborút egyáltalán nem lehet »kiközösíteni«”.³⁶ Ha ugyanis ez a fajta megkülönböztetés megszűnik (a barát és ellenség megkülönböztetése) akkor nem is beszélhetünk magáról a politikai életről sem, mivel az is megszűnik, mihelyt megtagadja egy nép ellenségeit, vagy ő maga mondja ki, hogy nincsenek nekünk ellenségeink, s ezzel meg is szüntethető a politikai tér egésze. Hiszen ahol nincsen eltérő érdekek konfliktusa, tehát háború sem, ott nincsen szükség politikára, mint szervezőerőre sem. Arra a feltett hipotézisünkre, hogy miben ragadható meg Hannah Arendt politika fogalma és hogy mit is értett ezen fogalom alatt, válaszómban kiemelném a pluralizmust, mint az emberi különbözőség letéteményesét. Kiindulópontja az arisztotelészi jó élet terminológiája, a politika fogalomkörét és kialakulásának módozatát a polisból származtatja, abból a városállamból, amely elsőként alkotott politikai teret és egyben politikai közösséget is egyaránt. A vízvonalzó a keresztényég térhódítása, az állam és a kormányzat kialakulása.

„Bozóki András például Hannah Arendt nyomán a forradalom fogalma köré rendezve tárgyalta kontinuitás és diszkontinuitás kérdéseit.”^{37, 38} Arendt szerint a politikai forradalmak három szakasza különíthető el: az első az autoritás elvesztése, a második a felszabadulás élménye, a harmadik pedig az új kezdet, vagyis a szabadság megalapozása. Az utolsó szakasz kiemelkedő politikai és jogi aktusa az alkotmányozás, amely lezárja a forradalmi folyamatot, egyszersmind új kezdet szimbóluma. Ahogy a szabadság kiterjesztése nélkül, úgy az új kezdet széles, társadalmi átélése és tudatosítása nélkül sem létezhet forradalom. A politika ettől kezdve a kevesek hatókörébe lép be, és kialakulnak a hivatásos politikusok típusai, akik már ebben a közegben is tevékenyen állnak ki a politika színpadára. Ezen összegzést követően közelítsük meg Immanuel Kant „politikai filozófiájának” Hannah Arendt nézetrendszerében játszott szerepkörét!

(Immanuel Kant „politikai filozófiája”^{39, 40}) Kant számára a történelem a természet része, a történelem szubjektuma az emberi nem, mint a teremtés részese. Az emberek kölcsönös függés állapotában léteznek, és nemcsak pusztán szükségleteiket és gondolataikat, az emberi elmét (az emberi észet) tekintve is, „Nélkülözhetetlen a társaság a gondolkodó számára.”⁴¹ Arisztotelész érvelése, mely szerint „csak egy jó államban lehet jó polgár egyszersmind jó ember”, Kant az arisztotelészi képletet formálja át, hogy a jó államban lehet jó állampolgár a gonosz is. Kant ezen a ponton bevezeti szóhasználatába, és filozófiájának középpontjába állítja a kategorikus imperatívuszt: Mindig cselekedj úgy, hogy cselekedeteid maximája⁴² általános törvénné válhasson! Kant szerint az tekinthető gonosz embernek, aki kivételt tesz magával szemben, és nem pedig az, aki gonoszat akar másoknak, mivel ez szerinte lehetetlen. Ezen emberek lesznek tagjai az „ördög népének”, amely azt jelenti, hogy ők azok, akik titokban ki akarják vonni magukat a politika területéről. Az ember mint racionális lény számára még a vallás is csupán a pusztta megismerés és az ész határain belül létezik. Az egyének számára a legmagasztosabb cél az ezen a földön elérhetetlen boldogságra való méltóság. Kant számára maga az emberi élet értéke forog kockán, ami megjelenik Hannah Arendt háborúról való gondolkodásában, az atombomba és az atomenergia térhódításában és abban a gondolatritmikájában, amelyben kifejti, hogy egy leendő kor háborúja már nem csupán a politikai játéktér megnyújtása, hanem több annál, maga az emberi civilizáció végét is jelentheti egyben. Megjelenik a haladás fogalmi aspektusa is: Kant számára a haladás nem más, mint az emberi nem haladása, amely mondhatjuk úgy,

nem gyakorol elementáris hatást az egyénre nézve. Kantnál folyton előtérbe kerül azon elképzelés, hogy szükség van a háborúkra, katasztrófákra, a merő gonoszságra és a fájdalomra is, mivel ezen tényezők hatásai nélkül, az emberek visszaalacsonyodnának a pusztán állati megelégedettségnek nyers állapotába. Kant politikai szabadságon „az ész minden kérdésben való nyilvános használatának szabadságát érti”. Kant szerint a tulajdonképpeni gondolkodásnak a képessége nyilvános használatának a függvényében érthető meg. „Az ész nem azért van, hogy elszigetelje önmagát, hanem, hogy közösségre lépjen másokkal.”⁷⁴³ Ez a közösségre lépés, maga a diskurzus, amely Arendtnél megjelenik a városállam politikai ügyeiben, és a polisz mindennapjaiban egyaránt, a beszéd és a közlés révén. Polgárnak lenni többek közt annyit jelent, mint felelősséggel tartozni, és kötelezettséget vállalni tetteinkért, ám ennek csak akkor van értelme, ha területileg korlátozottak – véli Kant.

Egy eseménynek a jelentőségét a nézők által alkotott és a nyilvánosság terepén kihirdetett nézetek konstruálhatják meg. Amikor az atombombát ledobták Hirosimára, Arendt szerint ez volt az a „pillanat”, amelytől kezdve megszűnt a háború a politika nyilvános folytatásává lenni és átértékelődött mindaz, ami addig s ezután történhet egy háború révén. Kant végső biztosítéka arra vonatkozólag, hogy a néző számára minden rendben zajlik, maga a természet, amelyet hívhatunk különféle képpen: végzetnek, gondviselésnek. Kant ugyanis elsősorban történelemfilozófiai perspektívába illesztette a jogról, államról és politikáról vallott nézeteit. Eme nézetrendszere figyelhető meg kiemelten *Az emberiség egyetemes történelmének eszméje világpolgári szemszögből*⁷⁴⁴ című műve, amelyben Kant, aki tulajdonképpen mindvégig csak a matematikai természettudomány fogalomképzése útján nyert megismerést tekintette tiszta tudományos megismerésnek, valójában föl se vethette a történelemnek, mint tudománynak a problémáját. És csakugyan, mikor élete végén, tán a rendszer lezártságának szükségletéből kritikai módra megkísérelte e problémát megformulázni: „Hogyan lehetséges történelem a priori?” – a felelet nem lehetett több, mint egy tréfás megjegyzés, ironikus csipkelődés II. Frigyes Vilmos porosz politikai rendszere fölött, hogy tudniillik, „akkor, ha a jós maga csinálja az eseményeket és valósítja meg mindazt, amit megjövendölt” (Streit der Fakultäten). De Kant saját szavaitól eltekintve is, az Idee-ben megnyilatkozó filozófiai értelemben vett naturalizmus az a felfogás, amely a történelem tárgyának az emberi nemet, mint egy természeti produktumot, biológiailag és fiziológiailag kompakt tömeget tekint, éles ellentmondásban van a történelemről mint tudományról alkotott mai fogalmainkkal.

Lehet valaki metafizikai tekintetben az *akarati szabadságát* illetőleg akármilyen véleményen, azt mégis el kell ismerni, hogy ennek az akaratnak a *megnyilvánulásai*, az emberi cselekvések, épen úgy, mint minden más természeti jelenség, általános természetörvények alá esnek. A történelem, amely ezeknek a jelenségeknek az elbeszélésével foglalkozik, legyenek maguk az okok bármilyen mélyen is elrejtve, mégis meghagyja a reményt, hogy ha az emberi akarat ama játékát *nagyban* tekinti, annak egy szabályos menetét fedezheti fel benne; és hogy ezen a módon, azt, ami egyes szubjektumokat tekintve bonyolultnak és szabálytalannak látszik, az egész fajt szem előtt tartva mégis mint e faj eredeti képességeinek egy, ha lassú is, de állandóan előrehaladó fejlődését kell megismernünk. Egyes emberek, sőt egész népek sem igen gondolnak arra, hogy miközben mindegyik külön saját értelme szerint, a saját, a másikkal gyakran ellenkező szándékát követi, észrevétlen a természet előtte ismeretlen szándéka, mint valami vezérfonál szerint jár el és olyan valaminek az előmozdításán fáradozik, amelyért, ha tudatossá válnék előtte, nem valami különös mértékben lelkesednék. A

filozófus számára tehát nem marad más hátra, mint hogy megvizsgálja, mivel nagyjában az embereknél és az ő játékaikban észszerű, *saját szándékot* nem tételezhet fel, vajon az emberi dolgoknak ebben az esztelen menetében nem tudna-e felfedezni egy *természeti szándékot*, amelyből aztán azoknak a teremtményeknek, akik saját terv nélkül járnak el, mégis a természet meghatározott terve szerint való történelme lehetséges volna. Lássunk hozzá, vajon sikerülni fog-e nekünk, hogy egy ilyen történelmhez vezérfonalat találjunk; ha igen, annak a férfinak a létrehozását, aki ezt a történelmet aztán meg is fogja tudni írni; a természetre bízunk. Hiszen ez a természet létrehozott már egy *Keplert*, aki a bolygók excentrikus pályáját oly meglepő módon, határozott törvényeknek vetette alá; és egy *Newtont*, aki ezeket a törvényeket aztán egy általános természeti okból megmagyarázta.

A kanti életműben kiemelt fontosságú a természet törvényszerűsége – a tőle való nagyfokú és merész eltávolodás, eltévelyedés esetén – a természeti törvények minden konvenciót nélkülözve csupán a céltalanság kanti metaforájaként értelmezhetők, ahogy maga Kant is írja: „az ész vezérfonala helyét a vigasztalan véletlenség foglalja el”. Kant úgy vélte, hogy a természet törvényszerűségei az emberi ész használatára ösztönzik a gondolkodó emberi lényeket, amely „csak a fajban, nem pedig az individuumban fejlődhetnek ki tökéletesen”. Hiszen kanti értelemben az ész használata nem tekinthető másként, mint a természet törvényszerűségein felülemelkedő ember alkotásaként, amely által túlfejleszti magát az emberi faj és ebben a képességében nem ismer határokat. S minthogy az emberi test és lélek a természeti erő(tényezők) által determinált, hiszen az ember halandó lény – ennél fogva az idők végezetéig arra van kárhozható, hogy kísérletezések, gyakorlatias tudásátadás és tanítás által – modern szóhasználattal élve: éljen az ember az ész által részére felkínált önfejlesztés erejével, lehetőségével és tehetségét, tudását, megszerzett gyakorlatias ismereteit állítsa a társadalom szolgálatába – felülemelkedve, túlhaladva a pusztán természeti tényezők (természeti törvények) által megkonstruált kontextus adta keretet. Az ember a természeti törvények uralta világba születik, ám Kant szerint alakítani, formálni csak a gondolkodó elme képes csupán. Ennél fogva az elme pallérozásához vezető rögös úton haladva kerülni kell a hiábavaló, tékozló és céltalan bolyongást, amely nem vezet eredményre. Ahogyan a természet sem tesz semmit feleslegesen, akként az embernek is az ész kiművelésekor akként kell eljárnia, hogy bármit is hozzon létre az elme – és ezáltal az emberi individuum –, azt önmaga okán hozza létre. Az ember számára a teremtő csak ész és kezét adott, minden más rajta áll, vagy bukik el végleg, de végérvényesen. A természeti törvényszerűségek arra hajtja, űzi az embert, hogy önnön viselkedése – tanulása és önképzése – által magát, mint emberi lényt e földön a jó és érelyes életre méltóvá tegye.

Kant alapproblémájáról az alábbi idézet ad részünkre tanúbizonyosságot: „itt van egy állatfaj, amelynek esze van és mint eszes lények osztálya, akik ugyan valamennyien meghalnak, de akiknek faja halhatatlan, mégis csak el fog jutni képességei kifejlődésének tökéletességéhez.” Ez tekinthető a kanti történelemfilozófia egyik központi dilemmájának is. Azon eszközrendszer, amelyet a természet törvényei igájuk alá hajtának annak érdekében, hogy az emberi faj kiművelődését elérjék a társadalomban benne lévő antagonizmusban ölt testet. Kanti értelemben az antagonizmus egy a társadalomban mélyen meghúzódó komplex ösztársadalmi ellentmondást rejt és foglal magában. Hiszen amennyiben elfogadjuk azt a tényt, hogy az ember társas lény, ennél fogva elismerjük azt is, hogy vágyik embertársaival közösen a társadalom, mint intézmény leképződésére, hajlanak rá az emberek, hogy társadalmakat alkossanak és hozzanak létre – például külső fenyegetéstől való félelem okán – ám ezen tettükkel (a

társadalmi leképződéssel) egy általános ellenállással kerülnek szembe, amely dacolva az emberi fajra jellemző „zoon politikon” státussal erős ellenállást válthat ki, amely kialakult állapot immár megalakult társadalom módszeres szétbomlasztásával fenyeget. A természeti törvények állapotából táplálkozó félelem (Hobbes: Leviatánjához hasonlóan) teremti meg az emberi civilizáció továbbfejlődését. A kezdeti vadság vadregényes állapotából lassan, de kellő bizalommal és rációval az ember, az emberiség, a poliszok és városállamok lakói, a társadalmak alapköveit letevők végérvényesen eljutnak a kultúra provinciájába.

Az ember egyetértést akar, míg a természeti tényezők a viszály hírnökei: végső célja egy általános, jog szerint igazodó polgári társadalomnak az elérése, hiszen az emberi lét biztonsága és szabadsága csak egy társadalom keretei között biztosíthatók: egy tökéletesen igazságos polgári alkotmány formájában. E polgári alkotmányhoz kell még az állami erőszakmonopólium kanti értelemben felfogott meghonosodása: „az ember állat, amelynek, ha más fajtábeliekkel együtt él, úrra van szüksége. Mert saját szabadságával társai szabadságát illetőleg bizonyosan visszaél; és habár mint eszes teremtmény törvényt kíván, amely mindenki szabadságának határt szabjon, mégis rossz útra téríti önös, állati hajlama, hogy ahol csak lehet, önmagát kivételnek tekintse. Szüksége van tehát egy úrra, aki akaratát megtöri és arra kényszeríti, hogy egy általános érvényű akaratnak, amely mellett mindenki szabad lehet, engedelmeskedjék”⁷⁴⁵. Az „emberek felett való uralkodás joga” ez, amely kanti értelemben nem egyenlő a zsarnoki uralkodással (tűrannosz). Eme tökéletes polgári alkotmányos rendszeren alapuló modell elterjedésének és térhódításának, de akár felemelkedésének fő eleme a törvényszerűen működő külső államviszony. A probléma itt is hasonlatos a társadalmi szerződés előbbiekben ismertetett kanti definícióhoz: a társadalom tagjaiban benne rejlő – a társadalom ellen táplált – diszfunkciók és az elkerülhetetlen antagonizmusok révén a nyugalom és biztonság állapotát kell megtalálnia minden egyes társadalmi berendezkedésnek. E nélkül nem beszélhetünk polgári alkotmány által megkonstruált állammodellről. Kanti értelemben ahhoz, hogy a vadak törvény nélküli állapotából kilépjenek és egy népszövetséget alkossanak; ahol minden egyes állam, a legkisebb is, a maga biztonságát és jogait nem saját hatalmától vagy saját jogi megítélésétől, hanem egyedül ettől a nagy népszövetségtől (Foedus Amphictyonum), egy egyesült hatalomtól, és az egyesült akarat törvények szerint való döntésétől várhatja. A háború és forradalom e felfogásban gyökerezett definíciója szerint számos kísérlet, amely az államformákat és államokat akként módosítja, vagy formálja át, hogy általa kialakulhassanak az állam új „modernebb” viszonyrendszerei (általában a régi állami berendezkedés és államrezon lerombolása, vagy legalábbis feldarabolása útján valami új jöjjön létre, amely eddig nem volt jelen az állam életében és amely létrejöttét követően betölti a keletkezett űrt az állam testében. Saját jól felfogott emberi szabadságfelfogásunk értelmében megtaláljuk a társadalmi egyensúlyi törvényét, melynek ismeretében létrehozunk egy egyesült hatalmat, amely nyomást gyakorol (az állami erőszakmonopólium eszköztára révén), ennek hatására Kant által megteremthetővé válik „az állam általános biztonságának világpolgári állapota”⁷⁴⁶. Kant felismerte azon tézist, amely szerint egy társadalomban élő ember szabadsága csak bizonyos mértékig korlátozható (amely korlát egyik módja a társadalmi berendezkedésből fakadó állami erőszakmonopólium kialakítása és térhódítása). Ha a polgárt szabadságában akadályozod, akadályozzuk az egész működés eleveenségét, ezáltal az egésznek az erejét – véli Kant.

Az eszme mégis legalább vezérfonalként szolgál arra, hogy egy különben terv nélküli halmazát az emberi cselekvéseknek, legalább nagyjában, mint egy rendszert ábrázoljuk.

Amennyiben továbbá mindenütt csak a polgári alkotmányt és annak törvényeit és az államviszonyokat vesszük tekintetbe, annyiban mindkettő, a jó által, amit azok tartalmaznak, hosszú ideig arra szolgáltak, hogy a népeket (és velük a művészetet és tudományt) előrevigyék és felmagasztalják, a hibái által pedig, ami rajtuk ragadt, hogy ezeket ismét megsemmisítsék, de úgy, hogy a felvilágosodásnak egy csírája mindig megmaradjon, hogy ez minden forradalom által továbbfejlesztve a javulásnak egy következő még magasabb fokát előkészítse; és ezzel, azt hiszem, felfedeztünk egy vezérfonalat, amely nem csupán az emberi dolgok olyannyira kuszált játékaának megvilágításához, vagy jövőbeli államváltozásoknak politikai jövőmondásához szolgálhat (haszon, melyet már az emberek történelmükből, ha mindjárt egy szabálytalan szabadság össze nem függő hatásának tekintették is, levontak!), hanem (amit egy természeti terv feltételezése nélkül nem lehet joggal remélni) vigasztaló kilátást is nyit a jövőbe, amelyben minden csíra, melyet a természet beléültetett, tökéletesen kifejlődni és rendeltetését a földön betölteni képes lesz. Kétségtelen, hogy a legrégebb idők történelmét, amelyről szóló okmányok addigra rég elhamvadtak, csak annak nézőpontjából fogják értékelni, ami őket érdekli, azaz abból, hogy népek és kormányok világpolgári célból mit alkottak, vagy mit romboltak.

Kant eme végső biztosítékot *Az emberiség egyetemes történelmének eszméje világpolgári szemszögből* c. művében foglalt tézisei mellett Az örök béke című írásában is deklarálja. „Természetesen megvan az a célszerűség, hogy az emberek meghasonlása által, akár önön akarata ellenére is egyetértést szándékszík teremteni közöttük.”⁷⁴⁷ Kant, akárcsak Arendt ellenzi a háborút, és a békét állítja a legfőbb középpontba. Kant a temetőre utal – ez lesz az örök béke helye, mivel az emberek keresik a boldogság arisztotelészi fogalmát, de ebben az életükben nem ragadhatják magukhoz. Vajon mire is jó és mire való a háború? Kant ezt a kérdését így fogalmazta meg: mire jó a háború a haladás és a civilizáció vonatkozásában? A háború haladást eredményez, ezt senki el nem vitathatja, és a háború, mint olyan, még akár a béke felé haladást is serkentő erővel hathatja át. A háború borzalmi következtében, minél elviselhetlenebbé válik, annál inkább arra sarkallja az emberek tömegeit, hogy olyan nemzetközi szerződéseket dolgozzanak ki és kössenek meg, amely a majdani békét hivatott elhozni. Kantnál a történet vagy a megtörtént esemény jelentősége éppenséggel nem abban áll, hogy hogyan fejeződik be és mi módon ér véget egy történet, hanem az, hogy új megismeréseket nyit ki a jövő számára.

Immanuel Kant politikai filozófiájának Hannah Arendtre gyakorolt hatásai

Az emberi nem rendeltetésének volta a szakadatlan haladás gondolatában fogalmazható meg. A haladással kapcsolatban két fogalom konstruálódik: a szabadság és a nyilvánosság. Kant nem írta meg különálló „politikai filozófiáját”, mint Platón, Arisztotelész, vagy Hobbes. Kant műveiben felkutathatóak politikai tárgyú írásai. Erre Hannah Arendt mellett Heller Ágnes is utal írásában. Az ítélet az, amely (különösen az ízlésítélet) reflektál mások eltérő ízlésére és ezzel számot is vet. Maga a helyeslés aktusa az, amely tetszésünket szolgálja, és a helytelenítés aktusa, a nemtetszést fejezi ki. Ha feltesszük a kérdést, hogy hogyan választhatunk a helyes és helytelen aktusok között, a válasz így hangzik: közölhetőség vagy a nyilvánosság kritériuma. A kritérium maga, tehát a közölhetőség, és a döntés mérőfoka pediglen a közösen meghozott jelentés, a józan észben (*sensus communis*) benne rejlő akarat. Mely nem engedi a Kant által leírt háború utáni béke eltörlését és új háborús állapotot sem tesz lehetővé, és amely a józan ésszel jobb belátásra tudja bírni az atomhatalmakat, hogy ne ezzel az emberiséget a

végletekig a földi létből kiszakító fegyverrel alkossanak döntést egy állam vagy egy ország lakosainak élete vagy halála fölött. A *sensus communis* fogalmának mélyebb kifejtése véleményem szerint elengedhetetlen a mű pontosabb megértéséhez vezető úton haladva. Vajon hogyan határozható meg a *sensus communis* fogalmi kerete? Kant erre a felvetett kérdésre ezt a választ adja: „a *sensus communis* a közösségi értelemben vett közös érték eszméjét kel érteni, vagyis egy olyan megítélőképességét, amely reflexiója során (a priori módon) tekintetbe veszi mindenki másnak a megjelenítmódját, hogy ekképp ítéletét, mintegy a teljes emberi észhez igazítsa, elkerülendő így az illúziót, mely a könnyen objektívnek vélhető szubjektív privátfeltételekből keletkező hátrányosan befolyásolná az ítéletet. Ennek mármint az a módja, hogy az ítéelő a maga ítéletét mások nem annyira valóságos, mint inkább pusztán lehetséges ítéleteihez igazítja, s behelyezkedik mindenki másnak a pozíciójába, amihez csupán el kell vonatkoztatnia a korlátoktól, melyek saját megítéléséhez esetleges módon tapadnak.”⁴⁸ A *sensus communis*, mint az emberi gondolkodásnak egyfajta kivételése képessé teszi a gondolkodás megítélőjét, magát az individuumot a behelyezkedésbe, más szóval: az emberi lény behelyezkedhet bárki más által elfoglalt pozícióba. A *sensus communis* egy Kant által „közös érzéknek nevezett képesség”, amely csupán a mások ítéleteinek tekintetbevételére irányuló cselekedés, mozzanat, amely magának, az emberi világnak az alkotóeleme és magában hordozza a megértés fogalmát. Arendtnél a megértés fogalmi kerete abban ragadható meg, hogy a megértéshez való eljutás, azaz a konklúzióhoz és a konszenzusképességre való emberi hajlam, nem csupán az adott politikai és társadalmi demokratikus játékszabályokból következik, hanem ezek mellett igencsak fontos, ha nem a legfontosabb a demokratikus szabadság megléte mellett, a magánszférában feltáruló, megjeleníthető szabadság eszmeisége. Arendt szerint csak a szabad beszélők tudnak végső soron eljutni a megértés mozzanataig.

Elemzésemben utaltam a politika diszkurzív jellegére a nyilvános tér fogalmi beágyazódása kapcsán. Megállapítható, hogy a *sensus communis* hozzájárul a politika diszkurzív terének kialakulásához. A *sensus communis* egy olyan közösségi mozgatórugóról tanúskodhat számunkra, amelyben a politika újít a szabad emberi cselekvések és egyben a kommunikáció diszkurzív terepévé is előléphet, a beszéd világába, mely egyrésztől összeköt és el is távolít minket, embereket a körülöttünk levő világtól. Összeköt, mert a beszéd révén lehetünk alkalmasak a közlésre embertársaink iránt. Eltávolít, mivel éppen e különleges emberi funkciónk a beszéd, a szavak alkotása tesz különbséget az állatvilág és az ember (*homo sapiens*) világa között. Az alábbiakban ezekre keresem a választ. Különösen arra, hogy a *sensus communis* nélkül milyen is lenne önnön világunk és emberi mivoltunk.

A *sensus communis* nélküli világ és az emberi individuum

Az ítélet a józan ész (*sensus communis*) nélkül nem lenne még csak feltételes szükségyszerűséggel sem általánosítható és megosztható, csupán „magánérzék” (*sensus privatus*) lenne. E nélkül nem lenne az ész gyakorlati ítéleteit törvények formájában általánosítani, és mint ilyen, ha nem lehetne általánosítani, akkor nem felelne meg a Kant által kidolgozott maxima, immár ismertetett fogalmának. „A *sensus communis*, polgár és embertársaink (gyakran esendő, megalapozatlan, elfogult, önző és igazságtalan) szempontjaik tekintetbe vétele és nyilvános kritikája Kant szerint az egyetlen remény arra, hogy ha egyik napról a másikra nem is jutunk el az örök béke erkölcsös birodalmába, de azért lassan közelíthetünk felé”⁴⁹ – vélekedik a kérdésről Pogonyi Szabolcs. A *sensus communis* elvesztése, magát a józan ítélőképességet, a gondolkodásnak, mint az emberi

spontaneitás megszűnésével együtt magával hozhatja az egész világtól való eltávolodás (idegen szóval elidegenedés), mely eltávolodás miatt a „közösségi” elveszti fogalmi kereteit és „egyénivé” alakul át. Hannah Arendt a szabad ember ideáljából indul ki, aki szabadságánál fogva mindig csak a többi ember jelenlétében létezhet és válhat a léte egyben jelenvalólétté is.

(Összegzés) Hannah Arendt – James Lindsay, Mead és Gerard Toal megállapításaihoz hasonlatosan – a diplomáciát az egyeduralom fenntartása céljából jobb eszköznek tekinti, mint a háborút. Arendt Montesquieu-t követve a tiszteletet, az erényt, a félelmet; illetve a dicsőséget, a szabadságot, az egyenlőséget, az igazságosságot kiemelt morális szereplőként azonosítja. Arendt a német totalitarizmus rendszer sarokköveivel való szembehelyezkedés talaján megfogalmazott kritikai gondolati mátrixában szemlélve a Keohane⁵⁰ és Nye⁵¹ által megkonstruált elméleti koncepciókhoz képest – kik a nemzetközi politikai elméletének neoidealista szárnyához tartoztak és ennek hatására az interdependencia-elmélet megalkotójaként tartjuk számon őket napjainkban – markáns elkülönülés figyelhető meg. Míg Arendt a diplomáciát és az egyeduralmat szembeállítja a diplomáciával és a békerendezéssel, addig Keohane és Nye az együttműködés fontosságát, pontosabban annak törvényszerűségét látták az államok közötti viszony meghatározása szempontjából meghatározottnak – az államok nemzetközi politikai szintéren elfoglalt helyzete és a kontextusbeli pozíciójuk alapján determinálnak. Arendt kiszakítja a politikát az idő egyszerű folyásából, és a megbeszélés sajátos időtartamának bevezetésére irányul. A megbeszélés és a meggyőzés ideje performatív idő, amelynek megértése és elfogadása feltétlenül szükséges a deliberatív politika radikálisabb felfogásainak megértéséhez. A performatív időt az idő múlása mindig korlátozza, ezért nem abszolutizálható és nem nyújtható a végtelenségig. Ennek ellenére például az idő szokványos mérésének felfüggesztése a politikai tanácskozások adott pontján olyan lehetőség, amely jelzi, hogy a politika elgondolható időbeli tevékenységként is.

Arendt szerint, ha a filozófia nem talált választ a „mi a politika” kérdésére, akkor ez annak köszönhető, hogy minden nagy gondolkodó az emberrel foglalkozott, mondván, a politika az emberek pluralitásának tényén alapul. Arendt elutasítja a policy-re összpontosító elgondolásokat, amelyek a cselekvéseket előre meghatározott célok elérésében mutatott hatékonyságuk felől ítélik meg. Arendt a cselekvés performatív jellegét radikalizálva, a cselekvő politikát az előadás virtuozitása felől ítéli meg. Arendt nyomán kijelenthetjük, hogy az Egyesült Államok függetlenné válása, amelynek eredményeképpen egy teljesen új politikai szisztéma (polity), egy nagy területi kiterjedésű köztársaság jött létre, azt mutatja, hogy valami új létrehozása par excellence politikai tett. A politikai tér szubsztanciájának vizsgálata során eljutottunk az arendti igazságig: a politika terét nem az emberek bensője hordozza, hanem az emberek kontextusbeli viszonyrendszere, amely a politikai gondolkodás alapján reprezentatív jelleggel bír.

IRODALOM

- ARISZTOTELÉSZ: Politika (2. kiadás), 1984, Gondolat Kiadó, Budapest.
 ARLO, POLETTI: Roberto Keohane: The Promises of Cooperation, in: Classics in International Relations, 2017, II Mulino, [web:] https://www.researchgate.net/publication/311797625_Roberto_Keohane_the_Promises_of_Cooperation (utolsó letöltés: 2021. 11. 02.)

- BALOGH, LÁSZLÓ: Kolnai Aurél és Hannah Arendt szemléleti párhuzamai, in *Politikatudományi Szemle*, 2005/3–4. szám, 71–79.
- BOZÓKI, ANDRÁS: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994), 2019, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- CAMMACK, PAUL, "Smart Power and US Leadership: A Critique of Joseph Nye". in: 49th Parallel, Vol. 22 (Autumn), 2008, pp. 4–20., [web:] https://www.researchgate.net/publication/41199534_Smart_power_and_US_leadership_a_critique_of_Joseph_Nye (utolsó letöltés: 2021. 11. 02.)
- CLAUSEWITZ, C. VON: A háborúról. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2013.
- COLIN S. GRAY: Hard Power and Soft Power: The Utility of Military Force as an Instrument of Policy in the 21st Century, Strategic Studies Institute, April 2011, pp. 1–73.
- DOMINGO, BLANCO FERNÁNDEZ: A politikai filozófia alapelvei, 2009, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- G. FODOR, GÁBOR: Kérdéstílalom. Eric Voegelin politikai filozófiája, 2004, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- HANNAH, ARENDT: Sivatag és oázisok, 2002, Gond Palatinus Kiadó, Budapest.
- HELEN V. MILER – ANDREW MORAVCSIK (edited): Power, Interdependence, and Nonstate Actors in World Politics, Princeton University Press, 2009, Princeton and Oxford, pp. 244–263., [web:] <http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/keohane.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 11. 02.)
- JOSEPH S. NYE JR.: Public Diplomacy and Soft Power in: THE ANNALS OF THE AMERICAN ACADEMY 616, March 2008, DOI: 10.1177/0002716207311699, [web:] <https://courses.helsinki.fi/sites/default/files/course-material/4506639/Nye.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 11. 02.)
- JOSEPH S. NYE JR.: Soft Power the Means to Success in World Politics, Public Affairs, 2004, New York, [web:] https://www.academia.edu/28699788/Soft_Power_the_Means_to_Success_in_World_Politics_Joseph_S_Nye_Jr (utolsó letöltés: 2021. 11. 02.)
- JOSEPH S. NYE, JR., AND ROBERT O. KEOHANE: Transnational Relations and World Politics in: Cambridge University Press, 2010, International Organization, Vol. 25, No. 3, Transnational Relations and World Politics (Summer, 1971) pp. 329–349. URL: <https://www.jstor.org/stable/2706043?origin=JSTOR-pdf> (utolsó letöltés: 2021. 11. 02.)
- KANT, IMMANUEL: Az ítélőerő kritikája, 1997, Ictus Kiadó, Szeged.
- KANT, IMMANUEL: Az örök béke, 1943, PEN Bizom, Budapest.
- KANT, IMMANUEL: Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről, (Fordította és bevezette SÁNDOR PÁL dr.), [web:] <https://mek.oszk.hu/04800/04821/04821.htm> (utolsó letöltés: 2021. 11. 03.)
- KARI, PALONEN: Küzdelem az idővel posztmodern politológiák. A cselekvő politika fogalomtörténete, 2009, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- KISS, LAJOS ANDRÁS: Politika és diskurzus. Szabó Márton politikafilozófiai invenciója, 2015, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- MANNHEIM, KÁROLY: Ideológia és utópia, 1996, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- MURRAY, EDELMAN: A politika szimbolikus valósága, 2004, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- OAKESHOTT, MICHAEL: Politikai racionalizmus, 2001, Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- OLAY, CSABA: Arendt Kant-értelmezése, in *Világosság*, 2004/10-11-12, 149–155., [web:] <http://www.vilagossag.hu/pdf/20050213202822.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 02. 12.)
- PATÓ, ATTILA: Arendt – olvasatok határon innen és túl, in *Korunk*, 2005/9. szám, 41–54., [web:] <http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2005&honap=9&cikk=1112> (utolsó letöltés: 2018. 05. 14.)
- POGONYI, SZABOLCS: A sensus communis a kanti politikai filozófiában, in *Világosság*, 2004/10-11-12. sz., 139–147., [web:] <http://www.vilagossag.hu/pdf/20050213202759.pdf> (utolsó letöltés: 2018. 05. 24.)
- ROBERT O. KEOHANE – LISA L. MARTIN: The Promise of Institutional Theory, in: *International Security*, Vol. 20, No. 1. (Summer, 1995), pp. 39–51., [web:] <http://links.jstor.org/sici?sici=01622889%28199522%2920%3A1%3C39%3ATPOIT%3E2.0.CO%3B2-N> (utolsó letöltés: 2021. 11. 02.)
- SCHMITT, CARL: A politikai fogalma, 2002, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- SZABÓ, MÁRTON: Kötőjelek. Posztmodern politológiák, 2014, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SZABÓ, MÁRTON: Politikai episztemológia, 2011, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SZABÓ, MÁRTON: Politikai Idegen. Posztmodern politológiák, 2006, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SZABÓ, MÁTÉ: Politika a XXI. században: a politikatudomány elméleti kihívásai, in *Politikatudományi Szemle*, 2006/2–3. szám, 155–168.
- SZÉCSÉNYI, ENDRE: Kant és a politika problémája, in *Jelenkor*, 2002/12. szám, 1304–1321., [web:] <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/236/kant-es-a-politika-problemaja> (utolsó letöltés: 2018. 05. 24.)
- SZÜCS, ZOLTÁN GÁBOR: Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban (1989–1993), 2010, L'Harmattan Kiadó, Budapest.

JEGYZETEK

- 1 PATÓ, ATTILA: Arendt – olvasatok határon innen és túl, in *Korunk* 2005/9. szám 41–54. (<http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2005&honap=9&cikk=1112>)
- 2 ARISZTOTELÉSZ: *Politika* (2. kiadás), 1984, Gondolat Kiadó, Budapest.
- 3 ARISZTOTELÉSZ vélekedése szerint a jó élet olyan praxis, amely megfelel az erénynek, és az ész irányítása alatt áll. 18 Uo. 68.
- 4 BALOGH, LÁSZLÓ: Kolnai Aurél és Hannah Arendt szemléleti párhuzamai, in *Politikatudományi Szemle*, 2005/3–4. szám 71–79. 19 Politikum: (politicum): görög – latin szó, jelentései: politikai ügy, államügy, közügy, politikai jelleg, politikai vonatkozás. 20 Uo. 78.
- 5 G. FODOR, GÁBOR: Kérdéstípusok. Eric Voegelin politikai filozófiája, 2004, L'Harmattan Kiadó, Budapest. 21 Uo. 85.
- 6 KARI, PALONEN: Küzdelem az idővel posztmodern politológiák. A cselekvő politika fogalomtörténete, 2009, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 123. 22 Uo. 88.
- 7 HANNAH, ARENDT: *Sivatag és oázisok*, 2002, Gond Palatinus Kiadó, Budapest, 21. 23 SZÉCSÉNYI, ENDRE: Kant és a politika problémája, in *Jelenkor*, 2002/12. szám, 1304–1321. (<http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/236/kant-es-a-politika-problemaja>) 2018.05.24 24 Uo. 93.
- 8 Uo. 21. 25 SCHMITT, CARL: *A politikai fogalma*, 2002, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 36.
- 9 Uo. 53. 26 Schmitt: *i. m.* 19.
- 10 OLAY, CSABA: Arendt Kant értelmezése című esszéjében tesz utalást arra vonatkozólag, hogy „A szokásos fordítás, a társas lény (animal sociale) teljesen elfedi a meghatározás valódi értelmét, nevezetesen azt, hogy az ember poliszkepző lény, politikai teret alkotó lény, s ez különbözteti meg a többi élőlénytől.” Olay Csaba: Arendt Kant-értelmezése, in *Világosság*, 2004/10-11-12, 149–155, <http://www.vilagosság.hu/pdf/20050213202822.pdf>, 2021.02.12. 27 Lásd erről bővebben SZABÓ MÁRTON: *Kötőjelek. Posztmodern politológiai*, 2014, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- 11 MURRAY, EDELMAN: *A politika szimbolikus valósága*, 2004, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 81. 28 OAKESHOTT, MICHAEL: *Politikai racionalizmus*, 2001, Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- 12 KISS, LAJOS ANDRÁS: *Politika és diskurzus. Szabó Márton politikafilozófiai invenciója*, 2015, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 7. 29 MANNHEIM, KÁROLY: *Ideológia és utópia*, 1996, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 132.
- 13 Uo. 56. 30 Hannah Arendt ezeket nevezi előítéletnek, amelyek a történelemben fogalmazódtak meg a politikával, mint fogalommal szemben.
- 14 Olay: *i. m.* 151. 31 Itt megfigyelhetővé válik, a pars pro toto elv: rész az egészért. Mannheim úgy érvel, hogy a mindenkori egész kerekedik ki, a pártosodás hatására, mivel a pártszerű aspektusok mindig ebbe az egészbe kínálnak, mondhatni részleges és egymást kiegészítő bepillantást.
- 15 Olay: *i. m.* 152. 32 SZABÓ, MÁTÉ: *Politika a XXI. században: a politikatudomány elméleti kihívásai*, in *Politikatudományi Szemle*, 2006/2–3. szám, 155.
- 16 Vö. SZABÓ, MÁRTON: *Politikai Idegen. Posztmodern politológiai*, 2006, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 150., vö. SZABÓ MÁRTON (szerk.): *Fideszvalóság. Posztmodern politológiai*. 2006, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 145. 2. lábjegyzet, vö. SZABÓ, MÁRTON: *Politikai episztemológia*, 2011, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 44., 51., 67., 288., vö. SZABÓ, MÁRTON: *Kötőjelek. Posztmodern politológiai*, 2014, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 22., 116., vö. SZABÓ MÁRTON: *Társadalompoétika. A retorika, a nyelvészet és az irodalomban társadalomtudományi státusa*, 2020, Budapest, 276., 281., 307., 310., 389., 425., 452., 773. 33 Schmitt: *i. m.* 23.
- 17 Vö. SZABÓ, MÁRTON: *Politikai Idegen. Posztmodern politológiai*, 2006, L'Harmattan Kiadó, Budapest. DOMINGO, BLANCO FERNÁNDEZ: *A politikai filozófia alapelvei*, 2009, L'Harmattan Kiadó, Budapest. SZABÓ, MÁRTON: *Politikai episztemológia*, 2011, L'Harmattan Kiadó, Budapest. SZABÓ, MÁRTON: *Kötőjelek. Posztmodern politológiai*, 2014, L'Harmattan Kiadó, Bp. vonatkozásában a szubsztancia kérdéskörével foglalkozó fejezeteket. 34 Carl von Clausewitz: *A háborúról*. 2013, Zrínyi Kiadó, Budapest. 39–42. 35 Uo. 147.
- 36 Schmitt: *i. m.* 35.
- 37 SZÜCS, ZOLTÁN GÁBOR: *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban (1989–1993)*, 2010, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 14.
- 38 Lásd erről bővebben BOZÓKI ANDRÁS: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994)*, 2019, L'Harmattan Kiadó, Budapest.

- 39 KANT, IMMANUEL: Az ítélőerő kritikája, 1997, Ictus Kiadó, Szeged.
- 40 KANT, IMMANUEL: Az örök béke, 1943, PEN Bizom, Budapest.
- 41 Uo. 233.
- 42 Maxima: A maxima egy olyan általános állítás, amely azzal van kapcsolatban, amit általában elvárnak az emberi viselkedésben, vagy amit általában kívánatosnak tart a közmegegyezés. Minden maxima, amely, hogy el ne vétse célját, rászorul a nyilvánosságra, összhangban áll mind a joggal, mind a politikával – véli maga Immanuel Kant. Pogonyi Szabolcs ezen gondolatritmikából arra enged következtetni, „... hogy Kant azért nem írt politikai filozófiát, mert a filozófiai rendszerében központi jelentőségű erkölcsfilozófia, egyben politikai filozófia is.” POGONYI, SZABOLCS: A sensus communis a kanti politikai filozófiában, in Világosság, 2004/10-11-12. szám, 143.
- 43 Uo. 288.
- 44 Vö. Kritik der reinen Vernunft 1781, Vö. Kant első és talán legfontosabb történetfilozófiai munkájával, az Idee zu einer Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, 1784, Vö. Az örök béke, i. m.
- 45 A polgári alkotmányhoz kötött vezérszerep (amely az állami erőszakmonopóliumon alapszik) a legproblematisabb az emberi faj számára. Kant utal rá, hogy meg kell akadályozni, hogy a vezér önös és aljas érdekektől vezérelve kormányozzon a társadalom felett. A vezér szerepfelfogás eltorzítja az emberi ítélőképességet és kihozza, vagy az esetek többségében kihozhatja az ember állati mivoltát, a természeti tényezők és az ész felfedezése és uralma előtti korszakik visszanyúlva. Végso cél: az emberek megzabolázása emberek által.
- 46 Akanti értelemben az „állam általános biztonságának világpolgári állapotában” sem negligálhatóak teljesen a társadalomból a veszélyek és az állami berendezkedést érő torzító hatásmechanizmusok. Ugyanakkor létrehozható általa egy kölcsönös függés állapota, melyben hatás-ellenhatás és ok-okozati kölcsönhatások is megfigyelhetővé válnak a társadalom aktorai közötti relációkban. Az emberiségnek ki kell magát emelnie saját korának kaotikus állami berendezkedéseinek sodrából. Ez az út vár ránk, gondolkodó emberekre.
- 47 Uo. 313.
- 48 Pogonyi: *i. m.* 144.
- 49 Pogonyi: *i. m.* 146.
- 50 Vö. V. MILER – MORAVCSIK, 2009, pp. 244–263.; POLETTI, 2007, After Hegemony; NYE. AND KEOHANE, 2010, pp. 329–349.; KEOHANE – L. MARTIN, 1995, pp. 39–51.
- 51 Vö. NYE, 2004, pp. 1–33.; NYE, 2008, pp. 94–103.; GRAY, 2011, pp. 1–73.; CAMMACK, 2008, pp. 5–12.

A röntgenezés vizuális kultúrái

Alexander Béla plasztikus röntgenképei és a röntgentechnika sztenderdizálása

„A plasztikus x-sugaras képek gyönyörködtető plasztikájuk minden szépsége mellett is fotografiai műtermékek, amelyek a valóságnak meg nem felelnek és tudományos értékük nincs. Többet mutatnak ugyan, mint a szokásos x-sugaras képek, de ez a többlet hamis”¹ – ezt a határozott véleményt fogalmazta meg Elischer Gyula és Kelen Béla 1906-ban a korai magyar radiológia legjelentősebbnek tartott nemzetközi eredménye, Alexander Béla plasztikus, azaz térhatású röntgenképei kapcsán. Az új eljárással kapcsolatban kibontakozó szakmai vita, és a szembenálló felek által képviselt álláspontok számos izgalmas kérdést feszegetnek általában a képekkel, a képek tudományban betöltött szerepével és az új technológiák adoptálásával kapcsolatban is.

Tanulmányomban Alexander módszere és ezt övező vita elemzéséből kiindulva vizsgálom a vizuális reprezentációk szerepét a 19–20. század fordulójának tudományában, illetve azt, hogy a röntgenképekkel és a fényképekkel kapcsolatos problémák hogyan vetítik előre más képalkotó eljárások elfogadásának folyamatát és módszereit. Foglalkozom azzal is, hogy a sok esetben jogos kritikák ellenére miben nyújtott valóban újat Alexander megoldása, és hogyan előlegezi meg a ma széles körben alkalmazott, általánosságban képfeldolgozásként ismert eljárás egyes fogásait. Végül pedig arra is kitérek, hogy a röntgenképek sztenderdizálási folyamata, vagyis annak meghatározása, hogy hogyan kellene kinéznie egy használható röntgenképnek, amelynek ez a vita is részét képezte, hogyan befolyásolt olyan a későbbi képalkotó eljárásokat, mint például a komputertomográfia vagy a mágnesesrezonancia-képalkotás.

(Alexander és a röntgensugarak) A röntgensugárzás 1895 végi felfedezésével egy időben megkezdődött a röntgentechnológia fejlesztése is. Az először véletlenül, a katódsugárcsővek működtetésének melléktermékeként létrejött sugárzást immár úgy próbálták előállítani, hogy az minél inkább megfeleljen a különböző felhasználási kívánalmaknak, például minél részletgazdagabb felvételeket lehessen vele készíteni az emberi test belsejéről. Az első, igen elmosódott, rossz minőségű felvételeket egyre tisztább, kontúrosabb képek követték, ami egyaránt volt köszönhető a sugárforrás és a hordozó fejlesztésének, valamint a felvétel elkészítése során alkalmazott fogásoknak is. A cél érdekében többek közt különböző energiájú (keménységű) sugárzásokat kibocsátó csövekkel kísérleteztek, eltérő anyagokat használtak a felvételek rögzítésére, variálták a megvilágítás idejét, szögét, távolságát.

Kezdetől fogva fontos cél volt, hogy a felvételek minél inkább megfeleltethetők legyenek az anatómiai viszonyoknak, vagyis a rajtuk ábrázolt képletek felismerhetőek, könnyen azonosíthatók legyenek. Ennek egyik útja a képeken megjelenő objektumok egymáshoz képesti térbeli viszonyainak érzékeltetése volt, amit először a fényképezésben már korábban is használt sztereoszkopikus felvételekkel próbáltak elérni. Vagyis az emberi térlátás mintájára két sugárforrással készültek a felvételek, amelyek egymás mellett foglaltak helyet, és így kicsit eltérő perspektívából ábrázolták a vizsgálandó objektumot. (Magyarországon például Pekár Dezső végzett ilyen kísérleteket.) Az

így készült képpárokat aztán speciális szemüveggel nézték, amely lehetővé tette a két felvétel gyors váltásokban való megtekintését a jobb és a bal szemmel, ami összességében térhatást váltott ki. A módszer azonban a kezdeti érdeklődés után nem terjedt el az orvosi gyakorlatban, a radiológusok inkább megtanulták a képeket külön-külön vizsgálva értelmezni a különböző irányú felvételeket, minthogy a drága és bonyolult felszerelést használják.

Ennek megfelelően nagy feltűnést keltett, amikor Alexander Béla késmárki orvos egy 1906-os németországi röntgenkongresszuson plasztikusnak nevezett, valóban térhatású röntgenképeket mutatott be, amelyek megtekintéséhez nem volt szükség sem speciális felszerelésre, sem több felvételre. A képeken valóban térbelinek tűntek a csontok, domborulataikkal és homorulataikkal, élükkel együtt ábrázolódtak, mintha csak egy perspektivikus anatómiai rajz kelt volna életre a röntgenfelvételen.

Alexander a hazai radiológia egyik úttörője volt, már 1896-ban rendszeresen írt cikkeket a röntgentechnológiáról, 1897-ben pedig a Szepesi Orvos- és Gyógyszerészeti Egyesület segítségével saját röntgenfelszerelést is beszerzett, amelynek használatára Kiss Károly műegyetemi tanár, az első hazai röntgenlabor üzemeltetője tanította meg. A gép maga meglehetősen alacsony teljesítményű volt, Alexander azonban alapos kísérletezéssel idővel egészen kimagasló minőségű, rendkívül részletgazdag képeket készített vele.²

A röntgenképek minőségének és használhatóságának javítása vezette a plasztikus képek megalkotása felé is. A célja az volt, hogy olyan módot dolgozzon ki a röntgentechnológia használatára, amelynek révén a térbeli viszonyok is megjeleníthetővé válnak a felvételeken. Ennek nyilvánvalóan számos praktikus haszna lett volna sok területen a törések és az idegen testek pontos helyének azonosításától kezdve az mozgástani vizsgálatokig. Alexander évekig kísérletezett különböző tárgyakkal (például fémhuzalokra húzott gyűrűkkel), míg kidolgozott egy módszert, amellyel valóban plasztikus hatású röntgenfelvételeket tudott ezekről készíteni, majd a megoldást az emberi testen is alkalmazni kezdte. Ezeket a képeket mutatta aztán be először a Budapesti Királyi Orvosegyesület itthoni ülésén 1906 márciusában, majd áprilisban Berlinben is.³

Módszere, amelyről többek közt a Gyógyászat folyóiratban 1906-ban közölt cikksorozatában⁴ számolt be, a következő volt: Először készített egy szokványos röntgenfelvételt, amelyhez egyes esetekben egymás után lágyabb és keményebb sugarakat is használt, menet közben lecsereelve a sugárforrást. Az így kapott pozitív lemezről (I. lemez) kontaktmásolással készített egy dianegatívot (II. lemez). Az I. és a II. lemezt ezután egymásra helyezte úgy, hogy „az éles csontképek körvonalai egymást tökéletesen fedjék”.⁵ (A lemezeket úgy helyezte el, hogy a két felvétel között két rétegnyi üveg volt.) Ezekre aztán ráhelyezett egy III. lemezt, és megvilágította az összeállítást.

„A megvilágítás és a fény irányítása [...] különféleképpen történik, mint a szükség azt magával hordozza” – írta a Gyógyászat lapjain, ahol részletesen beszámolt arról, hogy a tökéletes végső kép megalkotásához mennyire nehéz végrehajtani ezt a lépést. „[...] sokszor 2–10 lemez is veszett kárba, míg helyes képet lehetett elérni, azaz oly lemezt, mely a viszonyokat azon módon adta vissza, amint eredetileg vannak jelen” – írta Alexander saját kezdeti kísérletezéseiről. Idővel persze némileg egyszerűsödött a folyamat, vagyis az aktuális felvételtől függően a radiológus korábbi tapasztalatai alapján már tudta, hogy milyen irányú fényrel és mennyi ideig kell megvilágítani a három lemezt a kívánt térbeli viszonyok megteremtéséhez. A III. (pozitív) képről aztán kontaktmásolással készített egy újabb dianegatívot (IV. lemez), majd erről egy pozitív papírmásolatot.

Jelen esetben a térhatást, ahogy Jeszenszky Sándor vonatkozó tanulmányában rámutat, egyrészt a különféle fogásokkal (többek közt a dianegatív és a pozitív dupla üvegrétegen való egymásra vetítése által) fokozott légperspektíva váltotta ki, vagyis hogy az elmosódottabb részek távolibbnak látszanak, az élesebbek közelebbnek. Másrészt pedig a III. lemez létrehozásakor alkalmazott ferde megvilágítás, amely a kontúrvonalakat a megjelenített csontok egyik oldalán világosabbá, a másikon sötétebbé tette, árnyékolva a felvételt.

Az így nyert térhatás részben valóban a tényleges viszonyokat adta vissza. Ebben a korszakban még nem használták a később elterjedt szórtsugár-szűrőket a röntgenezéskor, így a ki nem szűrt szórt szekunder és terciér sugarak, amelyek a sugárforrástól távolabbi részekben fokozottan érvényesültek, természetes plaszticitást váltottak ki, hiszen valóban a távolabbi részek voltak a halványabbak, a közelebb esők pedig az élesebbek. Egyrészt tehát ezt erősítette fel Alexander a pozitív és negatív felvétel egymásra vetítésén túl a különböző keménységű sugárforrások használatával.

A másik fogás, a ferde megvilágítás ugyanakkor tisztán fototechnikai megoldás volt, vagyis a felvételen a csontok árnyékolását nem azok tényleges domborulatai és homorulatai, hanem a III. lemez létrehozásához használt fényforrás beállítása határozta meg. Alexander a felvételek készítésekor persze rendkívüli módon figyelt arra, hogy úgy válassza meg ezeket a beállításokat, hogy azok a csontok általa ismert anatómiáját adják vissza, de erre maga a módszer nem adott garanciát. Az így nyert plaszticitás elsősorban tehát nem az anatómiai viszonyoktól, hanem a másolási eljárás során alkalmazott megoldásoktól függött, és művilleg, utólagosan adódott hozzá a felvételhez. Ami egészen addig nem okozott problémát, amíg bemutatókra szánt képekről volt szó, de félő volt, hogy a praktikus használatot, például egy lövedék megtalálását a testben, erősen korlátozza, hiszen ilyen esetben nem lehetett ismert, hogy miként kellene árnyékolni a felvételt a valósághú végeredményhez.

Alexander megoldását kezdetben nagyon lelkesen fogadta a közönség. A németországi kongresszus után, ahol magát a módszert még nem, csak a képeket tette közzé, sokan próbálták reprodukálni az eljárást – több-kevesebb sikerrel. Általában azonban sokkal rosszabb minőségű felvételeket kaptak, mint Alexander képei. Alexander később több nyelven is publikálta módszere részleteit, amivel nemzetközi szinten is nagy port kavart, hiszen valami egészen újat nyújtott az immár egy évtizede alkalmazott röntgenezés terén. A módszerrel kísérletező radiológusok többek közt diagnosztikai haszna miatt méltatták az eljárást, kiemelve, hogy Alexander eljárásával olyan részletek jeleníthetők meg a felvételeken, amelyek egyébként rejtve maradnának. A laikus közönség, mint általában minden röntgennel kapcsolatos fejleményt, ezt az eredményt is lelkesedéssel fogadta, valódi technológiai áttörésként élve meg azt. „Mint a bemutatott fényképek bizonyítják, Alexander dr.-nak sikerült emberi testrészekről oly felvételeket készíteni, amelyekhez képeset az eddig ismert Röntgen-fényképek csak kezdetleges daguerrotípiák” – írta Az Ujság Alexander 1906. március 10-én tartott budapesti előadása kapcsán, ahol a radiológus először tárta a hazai szakma elé fejlesztését.⁶

A lelkesedés mellett ugyanakkor egyre élesebb szakmai vita kezdett kibontakozni a felvételek kapcsán azok tudományos értékéről. A kritikusok hazai vezérei a bevezetőben már említett, nemzetközi szinten szintén ismert radiológusok, Kelen Béla és Elischer Gyula voltak, akik cikkekben és előadásokban fogalmazták meg problémáikat Alexander módszerével kapcsolatban. A kifogások központjában az állt, hogy Alexandernek már a kiindulópontja is hibás: a röntgensugárzás nem hordoz információkat az átvilágított test térbeliségével kapcsolatban. A röntgenkép egy központi vetületből vetített árnyékkép,

így az Alexander által készített plasztikus képek „tiszán művi úton jönnek létre [...] műtermékek, melyek a Röntgen-fénnyel semmi vonatkozásban nincsenek” – írta Kelen és Elischer az Orvosi Hetilapban.⁷

Mások, köztük maga Alexander és Gergő Imre a fejlesztés előnyei mellett érveltek. Gergő – cikksorozatában saját kísérleteivel megtámogatva érveit – arra jutott, hogy a megfelelően elkészített röntgenképek nem egyszerű árnyékképek, hanem perspektivikus képek, amelyek a megjelenített rétegek vastagságával és sűrűségével kapcsolatban is információkat hordoznak. Ezek az információk pedig megfelelő módszerekkel, például a keményebb és lágyabb sugárzás kombinálásával, a lemezek egymásra vetítésével, és a „művészi vetett árnyék” hozzáadásával felerősíthetők, részleteikben láthatóbbá tehetők. Alexander saját maga által megfogalmazott célja is pontosan ez volt a technikával: „javított”, „még teljesebb” képeket kívánt létrehozni, amelyeken több részlet látszik és több képlet felismerhető.⁸

(Mechanikus képek az objektivitás szolgálatában) Az előzőekben felvázolt vita résztvevői részéről számos olyan szempont merül fel, amelyet tágabb kontextusban is érdemes megvizsgálni, ugyanis több dologra is rávilágítanak a vizuális reprezentációk tudományban betöltött szerepével és általában a mechanikus úton létrehozott képek korabeli megítélésével kapcsolatban. A mechanikus képalkotó eljárások, vagyis a fotográfia és a 20. század elején ennek gyakorlatilag az egyik fajtájaként kezelt röntgentechnológia kulcsszerepet kaptak abban az új ismeretelméleti irányzatban, amelyet Lorraine Daston és Peter Galison mechanikus objektivitásnak⁹ nevez, és amely a 19. századtól egyre inkább etalonná vált a műszeres vizsgálatokat fokozatosan előtérbe helyező, a szubjektív, orvos általi megfigyeléseket pedig egyre inkább háttérbe szorító orvoslásban.

A fotográfia hagyományos, naiv modellje szerint kiválóan megfelelt ennek a felhasználási célnak, hiszen ez a fotografálás folyamatát a természet egyfajta önrásaként értelmezte: a megfigyelni kívánt objektumokról visszaverődő (vagy a röntgen esetében azokon áthaladó) sugarak fotokémiai reakciót váltanak ki egy fényérzékeny hordozón, amelyen így rögzül a tárgy képe. Ez az idealizált értelmezési keret egyrészt figyelmen kívül hagyott mindenféle – a valóság rögzítésének szándékán túlmutató – intenciót a kép készítése kapcsán, másrészt rendszerint csak a folyamat bemeneti és kimeneti összetevőivel foglalkozott, vagyis a tárggyal és a képpel, szoros kauzális kapcsolatot feltételezve köztük. Ez a kauzalitás és a közbeavatkozás feltételezett hiánya kulcsszerepet kapott a fotók és a rokon felvételek abszolút hitelességének megteremtésében, ami az ezeket felhasználni kívánó, magát a korábbinál objektívebb működésüként definiáló tudomány számára alapvető fontosságú volt.

Amiről az előzőekben ismertetett, egyszerűsített, idealizált fotográfiai modell nem ejt szót az az, hogy természetesen a képalkotás mechanikus formái sem függetlenek a körülményektől és az intencióktól: a tudományos kísérleteket éppúgy emberek állítják össze, ahogy a képek rögzítéséhez szükséges felszereléseket is emberek gyártják. A műszer (legyen az fényképezőgép vagy más eszköz) csak azt „látja”, amire irányítják, és annak is csak bizonyos paramétereire érzékeny. Továbbá a naiv modell figyelmen kívül hagyja azt is, hogy a képalkotó technológiák a tudományban többfajta funkciót is elláthatnak, mérhetnek egy jelenséget, illetve meg is jeleníthetik, ábrázolhatják azt, ezen a funkciók teljesülése ugyanakkor nem feltétlenül esik egybe.¹⁰

Az említett funkciók különválasztására érzékletes példa a sugárzásmérés, amely során csak a mérési/detektálási funkció teljesül. A mai doziméterek működési elve

szorosan kapcsolódik ahhoz, ahogy Henri Becquerel igazolta a radioaktív sugárzás létezését. Becquerel a röntgensugarak felfedezéséből kiindulva tisztában volt azzal, hogy a fényképezéskor használt fényérzékeny lemezek a fényen kívül másfajta, az emberi szem számára láthatatlan sugárzások detektálására is használhatók lehetnek, így ezeket használta urániumsókkal végzett kísérletei során. A kapott eredmények nem igazán nevezhetők képeknek, hiszen Röntgen sugaraival ellentétben Becquerel nem valaminek az átvilágítására használta az addig ismeretlen sugarakat, hanem egyszerűen a sugarak létének tényét igazolta a fényérzékeny réteg elsötétedése révén.¹¹ Az ugyanezt az elvet használó modern doziméterek még ennél is tovább lépnek egyet, hiszen ezek esetében már semmiféle képiség nincs: bár a rendszer továbbra is egy fotográfiában eredeztethető eljárás, egy fényérzékeny felület reakciója alapján méri a sugárzás jelenlétét és erősségét, a folyamat képet egyáltalán nem generál, az eredmények csak számok formájában hozzáférhetők a mérést végzők számára.¹²

Az említett funkciók látványos különválásától Alexander módszerénél is: a mérési funkciót ellátó képlemez (I. kép) csak a végleges, ábrázoló funkciójú kép (IV. kép) előállításának egyik állomásaként szolgál. Ez az első kép ugyan elvileg tartalmazza mindazon információkat, amelyek a végső, demonstrálásra vagy diagnosztizálásra szánt képen jelen vannak, de ezek az információk az alapfelvételen Alexander megítélése szerint túlságosan nehezen hozzáférhetők. A kép ezért módosításra, feldolgozásra szorul, hogy a releváns adatok jobban kivehetők legyenek az azt vizsgáló emberi szemek számára. Ezért alkalmazott Alexander különböző fogásokat, ezzel azonban egyúttal feltárta, „leleplezte” a kép készítésének folyamatát és az annak során végbemenő beavatkozásokat is.

Ezzel alapjaiban számolta fel azt a képzetet, miszerint a mechanikus képkötés ezen módja tisztán mechanikus, emberi beavatkozásoktól mentes, objektív folyamat. A korabeli radiológia művelői persze nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a röntgenképek készítése korántsem automatikus (ráadásul pontosan erre az időszakra a fotográfia realitásába vetett hit is elkezdett megkérdőjeleződni, erről a későbbiekben még lesz szó). Eleve maguk a röntgenezéshez használt, a korban még erősen kísérleti műszerek is folyamatos beavatkozást igényeltek, a csöveget állítani, cserélni kellett a leképezni kívánt testrész függvényében, a testet manipulálni, beállítani a megfelelő minőségű kép készítéséhez, meg kellett választani a megfelelő hordozót, a megvilágítás szögét és idejét, majd az elkészült felvételt feldolgozni, pozitív másolatot készíteni róla, illetve papírra átvinni.

A beavatkozás tehát a röntgenezés szerves része volt, az Alexander képei körüli vita pedig jelentős részben arról szólt, hogy milyen mértékű beavatkozás tekinthető elfogadhatónak. Mai fogalmakkal élve, a kritikusok számára az volt a fő kérdés, hogy mennyiben tekinthető Alexander eljárása képfeldolgozásnak, és mennyiben képmanipulációnak. Az általa alkalmazott megoldásokat, a különböző frekvenciájú sugárzásokkal létrehozott képek egymásra vetítését, a rögzített jeleknek a lemezek egymásra helyezése általi felerősítését, vagy az árnyalatok közti eltérések megvilágítás általi kiemelését a modern tudomány rutinszerűen alkalmazza számos területen annak érdekében, hogy a nyers adatokat az emberi szem számára feldolgozhatóbbá tegye. Ezen módszerek rutinszerű műveletek során való alkalmazhatóságát azonban hosszú idő alatt kialakult és alaposan tesztelt konvenciók határozzák meg, amelyek a röntgenezés ezen korai, kísérleti időszakában még hiányoztak.

A mai képfeldolgozási konvenciók sokszor szintén önkényesek és – Alexander próbálkozásaihoz hasonlóan – nem feltétlenül nélkülözik az esztétikai szempontokat

sem. Mindez különösen jelentősen érződik a digitális képalkotás és adatfeldolgozás kapcsán, ahol a mért jeleket digitális formában tárolja és továbbítja a mérőműszer, például egy távcső, majd ezekből az adatokból rekonstruálják a képeket. Ezek a képek gyakorlatilag számhalmazokból jönnek létre, ahol a különféle mutatókat jelző számértékekhez különböző feltételek, megegyezések szerint színeket vagy árnyalatokat rendelnek. Ezeknél a műveleteknél széles határok közt változtathatók a feldolgozási feltételek, például a jel-zaj arány, hogy milyen értékintervallumok vonódnak össze egy-egy együttesen kezelendő kategóriába, és melyek különböztetődnek meg a megjelenítéskor, milyen transzformációkat végeznek az adatokon a kontúrok elmosása és a kontraszt növelése érdekében. A csillagászok többsége napjainkban nagyon hasonló munkát végez, mint Alexander tette annak idején, csak nem fizikai lemezeket pakolnak és világítanak meg különböző módokon, hanem virtuálisan rakosgatnak egymásra különböző felvételeket és szűrőket, egyes adatokat kiiktatva, másokat felerősítve, vagy éppen kontrasztosabbá téve bizonyos eltéréseket hamis színek vagy más megoldások által.

Michael Lynch és Samuel Y. Edgerton mára klasszikusnak számító, 1987-es tanulmányukban¹³ csillagászati laborokban végeztek kutatásaikról számolnak be, amelyeket annak feltárására végeztek, hogy a képfeldolgozás kapcsán milyen tényezők a meghatározóak a szakértők számára. Például hogy mennyire fontos az esztétikum a végeredmény megalkotása során, és hogy mennyire meghatározóak a művészeti és technikai módszerek, valamint az előfeltevések a folyamatokban. A vizsgálatból az derült ki, hogy bár a kutatásra használt képek és a nagyközönségnek szánt illusztrációk kapcsán jelentősen eltér a képfeldolgozás módja és mértéke, mindkét esetben alapvető fontosságú a vizuálisan koherens végeredmény megteremtése.

Ez egyrészt bizonyos konvenciókban nyilvánul meg, például abban, hogy a különböző hullámhosszú sugárzások ábrázolásakor akkor is a látható skálához igazodnak a csillagászok, ha nem látható fényben mért adatokról van szó. Vagyis a hosszú hullámhosszú sugárzásokat vörössel, a rövidebbeket kékkel jelölik. Másrészt a feldolgozás során alkalmazzzák a már meglévő ismereteket, így például úgy alakítják a képeket, úgy szűrik a zajt, hogy azokon a távoli csillagok pontszerűnek látszódnak, és eltávolítják a felvételekről a mérésből eredő hibákat. Ezek a változtatások realiztikusságot kölcsönöznek a felvételeknek, és egyúttal feldolgozhatóbbá, befogadhatóbbá teszik azokat a megfigyelő számára.

Az előzőekben leírtak kapcsán több ponton is visszaköszönhetnek Alexander megoldásai, aki szintén saját anatómiai háttértudását alkalmazva próbált vizuálisan koherens végeredményt alkotni a 19–20. század fordulójának sok szempontból nehezen értelmezhető röntgenfelvételeiből. Ezzel viszont kritikusi szerint szembement az alakulóban lévő konvenciókkal, amelyek másként jelölték ki a röntgenképek szerepét és feldolgozhatóságának mértékét, mint ahogy azt Alexander elképzelte.

Alexander technikája a kezdeti hazai és nemzetközi lelkesedés ellenére a diagnosztikában végül nem terjedt el, ami köszönhető lehet egyrészt a módszer bonyolultságának, másrészt pedig annak is, hogy a röntgenképek sztenderdizálása során a kritikusok álláspontja győzedelmeskedett. Vagyis a röntgenezés kapcsán a szakma végül az alacsonyabb mértékű technikai feldolgozást támogatta. Ez végül kettős hatással járt: azáltal, hogy az objektívebbnek ítélt, nyers, primer adatokkal szembesültek a radiológusok a röntgenfelvételek értelmezése során, nagyobb teret kapott a szakértők saját tapasztalatokon alapuló, végső soron szubjektív értelmezése.

(*A radiológia hatalma*) A röntgenezés korlátairól és a használható röntgenképek kinézetéről, létrehozásuk módjáról folyó 20. század eleji viták és egyeztetések, amelyeknek Alexander képei is részét képezik, nemcsak a röntgen jövője szempontjából voltak meghatározóak. A radiológusok által a röntgenezés korai időszakában megteremtett képi világ több későbbi képalkotó eljárás alakulásában is alapvető szerepet kapott.

Alexander szándéka – ahogy az általa készített képekből és a módszert leíró szövegeiből egyaránt kitűnik – az volt, hogy megkönnyítse az anatómiai ismeretek és a röntgenezéssel nyerhető adatok vizuális azonosítását. Ennek érdekében olyan röntgenképeket hozott létre, amelyek valóban hasonlítottak az anatómiai atlaszok perspektivikus ábráira, amelyeken az orvosok az emberi test felépítését tanulták. Ezt azonban egyes kortársai szerint olyan műfogásokkal valósította meg, amelyek már képmanipulációnak minősültek, vagyis nem kiemelték az eredeti felvételen rögzült adatokból, hanem olyan információkat tettek hozzá ezekhez, amelyeket az első felvétel nem tartalmazott és nem is tartalmazhatott.

Alexander próbálkozása ugyanakkor csak egy volt azon kísérletek közül, amelyek megpróbálták kapcsolatot teremteni a századforduló környékére nagyjából teljessé váló és sztenderdizálódó anatómiai test és a korszakban még éppen csak alakulóban lévő röntgenezett test között. Hasonló célt szolgált a már említett sztereoszkopikus röntgenképek mellett például a röntgenfelvételek anatómiai atlaszokban való szerepeltetése is.¹⁴ Az ilyen törekvések célja kettős volt. Egyrészt praktikus megteremtették a röntgenfelvételek dekódolási nyelvét az azokon látható objektumok anatómiai képletekkel való azonosítása által, azaz gyakorlatilag lefordították a bizonytalan megítélésű foltokat az anatómia már ismert nyelvére. Másrészt – az előző funkcióval szoros összefüggésben – ezekkel az azonosításokkal a röntgenfelvételek és a röntgentechnológia hitelesítése is megtörtént: az anatómiai „rávetítés” (akár a röntgenképek és anatómiai ábrák egymás melletti szerepeltetése, akár az Alexander-féle plasztikus képek által valósult meg) erősítette azt a képzetet, hogy a röntgensugarak által lehetséges úgy látni az élő test belsejét, ahogy azt egyébként csak a sebész vagy a boncolást végző láthatja.

Mindez érdekes, hierarchikus viszonyról tanúskodik az anatómiai adatok és a röntgenadatok megbízhatósága és tudományos értéke tekintetében is: úgy tűnik, mintha az új diagnosztikai módszer alá lenne rendelve az anatómiának. Bár a röntgenkép teljesen mást mutat, más információkat hordoz, mint amiket a szem lát egy boncolás során, a röntgennel nyert adatokból az említett képek létrehozása során egyfajta élve boncolás rekonstruálódik. Ez különösen erősen érződik Alexander képei kapcsán, amelyek már megjelenésükben is az anatómiai ábrák vizuális kultúráját idézik.

Ez a fajta direkt ráutalás egy másik fajta képi világra egyáltalán nem számít kivételesnek az új technológiák adoptálása során, sőt, az ismerőshöz való visszanyúlás természetes reakciónak tekinthető. Ehhez elég egy pillantást vetni a későbbi orvosi képalkotó eljárások során készült felvételekre, amelyek viszont már nem az anatómiát tekintik alapnak saját vizuális kultúrájuk megteremtése során, hanem a röntgen képi világát. Ami helyenként egészen meglepő lehet, hiszen sok esetben a röntgenhez képest rendkívül eltérő technológiákról van szó.

A mágnesesrezonancia-képalkotás eredményei és a röntgenképek közti hasonlóság egyike az ilyen meglepő fejleményeknek. A röntgenkészülék röntgensugarak segítségével sűrűség alapú képet készít egy fényérzékeny felületre az átvilágított objektumról, az MR-készülék pedig a mágneses magrezonancia elvén alapul, vagyis azt méri, hogy hidrogénatomokban a magi protonok hogyan nyelnek el és sugároznak vissza bizonyos

sugárzási frekvenciákat. Utóbbi folyamat során nem kép, hanem egy numerikus adathalmaz képződik, amely a szervezetben található protonok elhelyezkedéséről szolgáltat információkat. Mivel az egyes szövet- és sejttípusok víztartalmukban és más tulajdonságaikban különböznek, a protonok monitorozásával ezek az eltérések feltérképezhetővé válnak. A mérés maga azonban számadatokat eredményez, és ezekből rekonstruálódik később a kép, amelyet a radiológus kiértékel.

Ennek kapcsán elsőként az a kérdés merülhet fel, hogy miért van egyáltalán szükség a számok képpé alakítására, miért nem a számadatokat értékelik a szakértők? Az MR-technológia eredeti felhasználási területein, a magfizikai méréseknél és a vegyi analíziseknél például gyakran egyáltalán nem használtak képeket az eredmények kiértékelése során. Az orvoslásban, ahová két évtizedes késéssel érkezett meg a technológia, mégis képalkotó eljárássá változott a módszer.¹⁵

Ennek háttérében a radiológia hatása állt:¹⁶ A test belsejének kívülről való vizsgálata hagyományosan radiológusi feladat volt, így az MR-technológia is a radiológusok fennhatósága alá került. A radiológusok viszont a röntgen és a későbbi képalkotó eljárások nyomán ahhoz voltak hozzászokva, hogy képeket, mégpedig szürkeskálás képeket elemezenek. Ez két fontos következménnyel járt az MR-technológia, mint diagnosztikai módszer evolúciója során: először is a numerikus adatokat felváltották a képek, másrészt a képek szürkeskálássá váltak.¹⁷

Az MR-technológia orvosi használatának kezdetén még együttesen használták a számadatokat és az ezek alapján szinkódolt képet, de hamar világossá vált, hogy a radiológusok többségének egyáltalán nincs szüksége a számokra, és pusztán a képet használják a diagnosztikában. Vagyis ugyanaz ismétlődött meg, ami egy évtizeddel korábban a komputertomográfia (CT) kapcsán: a CT-szkennerek szintén nem képezi le a test belsejét, hanem számszerűleg méri a szövetek által elnyelt röntgensugárzás mennyiségét. Ezeket a számokat aztán matematikai formulák alapján alakítja vizuális reprezentációvá a rendszer. A korai CT-készülékek még a számhalmazt és a képet is kinyomatták, az előbbi azonban gyorsan kiveszett a gyakorlatból, mert nem volt rá igény.

Az színes képekről szürkeskálára váltás hasonló gyorsasággal zajlott az MR-technológia esetében, mint a számadatok hanyagolása. A korai MR-felvételek még színesek voltak, de ez teljesen újfajta látásmódot igényelt volna a radiológusoktól, akik ahhoz voltak szokva, hogy a szürke különböző árnyalatai jelzik a minőségi váltásokat a felvételeken, nem pedig a különböző színek. Utóbbi hátránya, hogy a színváltásoknál a változások nagyobbban tűnhetnek a valóságosnál, mintha csak különböző szürkeárnyalatokként ábrázolnák ezeket. Az előbbi fajta felvételek értelmezését is meg lehet tanulni persze, de ez egy újfajta vizuális kultúra elsajátítását igényelte volna. (Az egyszínű, a változásokat különböző árnyalatokkal jelző szinkódolás jobb befogadhatóságát egyébként egészen távoli területeken, például a csillagászatban is ki szokták emelni a kutatók, akik rendszerint jobban szeretik, ha az elemezni kívánt képek szürkeárnyalatokkal, nem pedig különböző színekkel operálnak, mert így könnyebb érzékelni az eltérések mértékét.)¹⁸ A másik nem elhanyagolható tényező, hogy a szürkeskálás felvételek nyomtatásához használni lehetett a radiológiai részlegeken már meglévő nyomtatókat, vagyis a színek hanyagolása gazdaságosabbnak is bizonyult.

Az MR-technológia és előtte a CT fejlődése során tehát a radiológusok röntgenfelvételek alapján megteremtett elvárásaihoz igazodott a felvételek vizuális világa, egyrészt azzal, hogy egyre inkább képeket vizsgáltak a szakértők a számadatok helyett, másrészt azzal, hogy a képek színvilágukkal és kezdetben hordozójukkal (filmre nyomtatták őket) is

a röntgenképeket idézték. Ezzel pedig végső soron ezekre a felvételekre is rávetültek a röntgenképek anatómiai vonatkozásai, és a fényképekkel való azonosításból adódó kulturális hiedelmek is, például a fotográfiai realizmussal kapcsolatos koncepciók.

Az MR és a CT vizualizálódásának a radiológusi fennhatóság alá kerülésén túl természetesen más, általánosabb okai is voltak, amelyek a tudomány és a vizualitás kapcsolatában keresendők. A tudomány célja, hogy információkat tárjon fel jelenségekről, azok tulajdonságairól, viselkedéséről, összefüggéseiről. Ehhez releváns adatokra van szükség, ami viszont sok esetben az adatok valamiféle feldolgozását igényli. Ennek egyik módja az adatok vizualizációja, ami számos előnnyel jár a számadatokkal szemben. Egyrészt az emberi agy evolúciós és kulturális okokból kiemelkedően jó a vizuális mintázatok felismerésében és az eltérések azonosításában. Másrészt a képek kiemelkedő előnye, hogy általuk egyszerre nagyon sok információt lehet átadni.¹⁹

Ezen információk befogadása, értelmezése ugyanakkor nem magától értetődő, különösen nem az olyan vizualizációk esetében, amelyek nem vonatkoztathatók közvetlenül a látható objektumokra. Ez a probléma különösen erősen érezte magát a röntgen használatának elterjedése során, a felvételek dekódolásának nehézségén túl azért is, mert az orvoslásban a vizualítás egészen a 19. század végéig nem volt központi szerepű, a betegek vizsgálatában inkább a hallás (sztetoszkóp, kopogtatás, a beteg kikérdezése) volt az elsődlegesen használt érzék. Vagyis a röntgen kapcsán nem pusztán az új technológia használhatósága merült fel problémaként, hanem általánosságban a képi adatok alkalmazásának nehézségeivel is szembe kellett nézni.

(A képek tudományos értéke) Ehhez kapcsolódva – és visszautalva a bevezetőben idézett véleményre – ezen a ponton arról is érdemes néhány szót ejteni, hogyan nyer tudományos értéket egy kép. Nicola Möbner nemrég megjelent monográfiájában a tudományos vizualizációk kapcsán kétféle kontextusról beszél: a feltáróról és a magyarázóról. Míg utóbbi célja a kutatási eredmények és hipotézisek kommunikálása, a feltáró használat célja kísérletekről, megfigyelésekről, vagyis a tényleges kutatási folyamatról vallani. A feltáró használatban szintén megkülönböztethetők alcsoportok funkcionalitásuk alapján: az ilyen vizualizáció egyrészt lehet a kutatás tárgya, másrészt a mérési/megfigyelési folyamatok eredménye.²⁰

A két funkció természetesen nem választható el élesen egymástól, és az egyes képtípusok státusza is változhat ebben a kategóriarendszerben. Egy mai röntgenkép kapcsán természetesen adódik a második funkció, vagyis hogy a felvétel egy mérési eredmény, amely kapcsán nem maga a kép a lényeges, hanem amiről a kép készült. Ha erről képes megbízható, releváns információkat közvetíteni, akkor gyakorlatilag a tényleges kutatási tárgy helyettesítőjévé lép elő, vagyis a röntgenkép esetében ezt fogja vizsgálni az orvos a beteg helyett. A röntgenkép ugyanakkor, ahogy Alexander kapcsán is látszik, maga is lehet kutatási tárgy, mégpedig azon folyamat közben, amíg elnyeri az előbb említett helyettesítő szerepet. Amíg konszenzus nem születik arról, hogy egy új technológia mit és hogyan képes megmutatni, és milyen sztenderdek szerint tekinthető olyan eszköznek, amely releváns adatokat közvetít, addig maguk a képek is a kutatás tárgyai lesznek.

Erre van példa napjainkból is, például a funkcionális MR-technológia kapcsán. Az fMRI a mágnesesrezonancia-képpalkotás, vagyis az MRI módszereire épül, de nem egészen ugyanarra használják a neurológiában és a kognitív kutatásokban, mint az MR-felvételeket. Az fMR-felvétel anatómiai „feltárás” helyett a működő agyat mutatja, egészen pontosan azt, hogy az agy egyes régióiban hogyan változik a vér oxigénszintje,

miközben a vizsgálat alanya különböző feladatokat hajt végre (például képeket néz vagy előzőleg megtanult szavakat idéz fel). A neurológusok teóriája szerint az oxigenizáció alapján felmérhető, hogy melyik agyterület aktiválódik egy-egy kognitív feladat során, amiből következtetni lehet a tevékenységekért felelős régiókra. Vagyis a módszerrel fel lehet térképezni az agyat és megérteni annak működését.

Ahogy azonban többen rámutatnak, több szempontból is problematikus, ha az elterjedt narratíva szerint az fMR-képeket funkcionális agytérképekként értelmezzük, vagy még szélsőségesebben úgy vesszük, mintha azok a kognitív működéseket mutatnák. A felvételek kapcsán egy dolog biztos: azok az agyban található víz mágneses tulajdonságait mutatják meg. Az ugyanakkor egyelőre nem világos, hogy ezek az adatok hogyan kapcsolódnak a kognícióhoz. Az agykutatók feltételezik, hogy az éppen végrehajtott kognitív működés és az agy aktivitása között kauzális összefüggés van, miként azt is, hogy a vér oxigenizáltsága jó mutatója az agyi aktivitásnak. De ezek egyelőre nem igazolt elméletek, így egyáltalán nem biztos, hogy helytállóak. Vagyis az fMR-technológia mutat valamit, de azt nem tudni biztosan, hogy ezek az adatok hogyan hozhatók összefüggésbe a kutatás tárgyával, az agy működésével és végső soron a gondolkodással. Amíg pedig ezek a feltételezett összefüggések nem nyernek igazolást, addig az fMR-felvétel csak nagyon korlátozottan válhat az agyműködés – mint a kutatás tárgya – helyettesítőjévé.²¹

De mik a feltételei annak, hogy ez a váltás megtörténjen? Vagyis mikortól tekinthető például egy orvosi képkalkotó eljárás megbízható diagnosztikai eszköznek, amelynek kimeneti képei képesek a vizsgálat tárgyát, a beteget helyettesíteni a diagnózis során? Ehhez arra van szükség, hogy az új technológiát alkalmazók meg legyenek győzve arról, hogy az eljárás képes érdemi információkat szolgáltatni arról az objektumról, amit leképez. Ez pedig olyan esetekben sem magától értetődő, ahol a képkalkotó eljárás a látható tartományban rögzít, és az objektum, illetve a róla készült kép között szembeötlő a hasonlóság. A fotográfia tudományos használatának vizsgálata²² is azt mutatja, hogy idő kell ahhoz, hogy a módszer bizonyító státuszt nyerjen: a fényképezés tudományos művelőinek meg kellett ismerniük a folyamatot, annak korlátait, ami folyamatos kísérletezést igényelt, ahogy annak kidolgozása is, hogyan használható sikeresen a különböző jelenségek rögzítésére a technológia. És azzal a problémával is meg kellett küzdeni, hogy a képek nem feltétlenül tükrözik megbízhatóan a valóságot: a 19–20. század fordulóján, vagyis pontosan a röntgen megjelenésének időszakában a fotográfia tömegessé válásával egyre komolyabb kérdések merültek fel a fotók megbízhatóságával kapcsolatban, amelyek a tudományos használhatóságot is kérdésessé tették.

A fotográfia kapcsán felmerülő problémák és az ezekre született megoldások nemcsak arról tanúskodnak, hogy a később (ismert korlátaikkal) megbízhatónak ítélt, ismerős technológiák is komoly ismeretelméleti kihívásokat jelentettek a múltban, de arra is rávilágítanak, hogy milyen módszerekkel történhet meg a megbízhatóság megalapozása. Ehhez először is minél alaposabban meg kell ismerni, hogy milyen kapcsolat áll fenn az objektum, a kép és a képet rögzítő rendszer között (pl. hogyan jön létre a felvétel, a tárgyon lévő mely változások válnak láthatóvá a képen is, és melyek nem stb.), majd kalibrálni kell a módszert, vagyis kísérletek sorával igazolni annak mérési megbízhatóságát. Csak ilyen módon lehet megalapozni azt, hogy a későbbiekben készített, sztenderdizált módszerek szerint rögzített képek már a vizsgálat tárgyának helyettesítőiként legyenek kezelhetők.

Vagyis Alexander plasztikus képei kapcsán a kritikusok által hiányolt tudományos érték – az alkalmazott technikai fejlesztések és az előremutató képfeldolgozási

módszerek mellett – pontosan abban nyilvánul meg, hogy ezek a felvételek és a körülöttük folyó vita fontos állomást jelentett a röntgenezés mint tudományos megismerő módszer kalibrálásában.

**1. kép: Illusztráció Alexander Béla Plastic Roentgenography című cikkéhez
(Archives of The Roentgen Ray, 1908 (8), 236)**

2. kép: Illusztráció Gergő Imre A plastikus x-sugaras képek tudományos és gyakorlati értéke című cikkéhez (Orvosi Hetilap, 1907 (18), melléklet)

JEGYZETEK

- 1 Elischer Gyula, Kelen Béla: A plastikus x-sugaras képekről. *Orvosi Hetilap*, 1906 (39), 904.
- 2 Alexander pályájával kapcsolatban lásd: Jeszenszky Sándor: Gondolatok Alexander Béla plastikus röntgenképeiről. *Orvostörténeti Közlemények*, 1995–1996 (149–157), 183–195.
- 3 Gergő Imre: A plastikus x-sugaras képek tudományos és gyakorlati értéke. *Orvosi Hetilap*, 1907 (16), 288–291., 1907 (17), 310–312., 1907 (18), 327–329., 1907 (19), 345–348., 1997 (21), 394–398.
- 4 Alexander Béla: Plastikus x-sugaras képek. *Gyógyászat*, 1906 (25), 418–419., 1906 (26), 438–440., 1906 (27), 452–455., 1906 (28), 469–471.; Béla Alexander: Plastic Roentgenography. *Archives of The Roentgen Ray*, 1908 (8), 207–236.
- 5 *Gyógyászat*, 1906 (27), 453.
- 6 *Az Ujság*, 1906. március 11., 9.
- 7 *Orvosi Hetilap*, 1906 (39), 903.
- 8 *Gyógyászat*, 1906 (27), 452.
- 9 Vö. Lorraine Daston, Peter Galison: *Objectivity*. New York, 2007, Zone Books, 115–190.
- 10 Nicola Mößner: *Visual Representations in Science: Concept and Epistemology*. London and New York, 2020, Routledge, 13–18.
- 11 Kelley E. Wilder: Visualizing Radiation: The Photographs of Henri Becquerel. In *Histories of Scientific Observation*. Eds. Lorraine Daston and Elizabeth Lunbeck. Chicago, 2011, The University of Chicago Press, 349–368.
- 12 Mößner, i. m., 18–19.
- 13 Michael Lynch, Samuel Y. Edgerton Jr: Aesthetics and Digital Image Processing: Representational Craft in Contemporary Astronomy. *The Sociological Review*, 1987 (S1), 184–220.
- 14 Pótó Júlia: Atlaszok és testek: Anatómiai testkonstrukciók a 20. század elején. *Történelmi Szemle*, 2019 (1), 39–59.
- 15 Klaus Hentschel: *Visual Cultures in Science and Technology: A Comparative History*. New York, 2014, Oxford University Press, 180–200.
- 16 Bettyann Holtzmann Kevles: *Naked to the Bone: Medical Imaging in the Twentieth Century*. New Brunswick, 1997, Rutgers University Press, 161.
- 17 Kelly A. Joyce: *Magnetic Appeal: MRI and the Myth of Transparency*. New York, 2008, Cornell University Press, 38–41.
- 18 Lynch, Edgerton, i. m., 199.
- 19 Mößner, i. m., 142–144.
- 20 Uo. 134–141.
- 21 Adina L. Roskies: Are neuroimages like photographs of the brain? *Philosophy of Science*, 2007 (5), 860–872.; (2007) Adina L. Roskies: Neuroimaging and Inferential Distance. *Neuroethics*, 2008 (1), 19–30.
- 22 Vö. Kelley E. Wilder: *Photography and Science*. London, 2011, Reaktion Books, 46–78.

Lukácsról ma – olasz szemmel

Lukács György filozófiai műveinek befogadása a hazain kívül talán Olaszországban volt a legjelentősebb. Még életében többször járt ott, számos olasz filozófussal és értelmiségivel (írókkal, költőkkel, festőkkel) tartott kapcsolatot, levelezett velük. Fogadtatása nem volt mindig egyenletes, egy időben hatottak esztétikai nézetei, majd újból és újból felfedezték filozófiáját, a *Történelem és osztálytudatot* és az *Ontológiát*. Sokszor volt csönd is körülötte.

Most mintha újjá éledne az olasz Lukács-fogadtatás. Van Itáliában két kutató, akik egykor a Lukács-Archívum ösztöndíjasai voltak, és akik azóta is elkötelezett hívei Lukácsnak: Tonino Infranca és Lelio La Porta. Tonino Infranca az MTA-n szerzett kandidátusi fokozatot Lukács munka-fogalmáról írott disszertációjával, majd több évig Argentínában élt. Ott lépett kapcsolatba a Buenos Aires-i tudós kutatóval, Miguel Vedda-val, aki szintén jól ismeri Lukács munkásságát. Együtt több kötetet adtak ki spanyol, illetve portugál nyelven és főként ők tartják ma életben Lukács eszmeiségét Latin-Amerikában. Tonino Infranca egyik legújabb Lukács-könyvében, *Il testamento politico di Lukács* címűben hosszan érvel amellett, hogy Lukács, – bár hosszú ideig élt a Szovjetunióban – mégsem lett sztálinista. Ezt az alaptézisét több tanulmányában, más könyvében is hangoztatja. A Lukács politikai végrendeletéről szóló könyvben 1945 utáni dokumentumokkal támasztja alá felfogását. Persze, ellent lehetne vetni ezzel szemben, amit Lukács francia fogadtatásával kapcsolatban vetnek fel az *Eszmélet* Lukács-számában, hogy „Lukácsot a franciák egyszerre tartották olyan sztálinista ideológusnak, aki a kulturális mezőben a marxista ortodoxia megtestesítője, másrészt olyan elátkozott, felforgató gondolkodónak, aki, épp ellenkezőleg, az antisztálinista heterodox marxizmus reményét adó képviselője”. Igen, ez a kettősség – bár sok vitára ad alkalmat, de – végig megfigyelhető Lukácsnál.

A másik említett olasz tudós, aki huzamosabb ideje foglalkozik Lukács felfogásával, Lelio La Porta volt, aki 2021-ben kiadott egy könyvet, amelyben erről a kérdéssel is olvashatunk. Az általa szerkesztett kötet a filozófus halálának 50. évfordulóján azt a kérdést teszi fel címében: „Ki is Lukács? Ezt mondják róla” (Lukács che? Dicono di lui). Ez az olvasható, mégis igen tartalmas könyv régebbi és új értelmezéseket tartalmaz Lukácsról, néhány igazi különlegességgel. A könyv *Előszava* személyes felütéssel kezdődik. Lelio La Porta otthonosan mozog hazánkban és amikor 2019 nyarán ellátogatott – az akkor már kiürített – Lukács-lakáshoz, majd virágot vitt Lukács sírjához, véletlenül találkozott ott egy másik emberrel, aki szintén akkor vitt virágot a sírra. Megismerkedtek egymással. Kiderült, hogy az ismeretlen nem más, mint Mosóczi Zoltán, aki – s ez nem annyira közismert – Lukács unokája, és aki e könyvben röviden felidézi családjá (a Jánosi-ág) történetét. Ezután a könyv *Bevezetőjében* Lelio La Porta bemutatja Lukács életrajzát, műveit, munkásságát és kortársaihoz való viszonyát.

A *Bevezető* után egy kaleidoszkóp-szerű válogatás következik, amelyben a legkülönfélébb orientációjú magyar és külföldi liberális, radikális, katolikus, demokratikus szocialista, kommunista, egzisztencialista, neoliberalis értelmiségiek, nagyobb részt filozófusok reflektáltak Lukács személyes életútjára és életművére. Ez olyan értelemben figyelemre méltó, mert így Lukács megítélése nem egyhangú, csak pozitív kicsengésű, hanem munkásságának esetleges árnyoldalait is bemutatják, sőt

bírálják. Mégis, a könyv elolvasása után az a benyomás alakul ki bennünk, hogy a bírálatok mellett inkább az elismerés hangja válik dominánssá benne.

A neves olasz egzisztencialista Nicola Abbagnano szerint Lukács a marxisták leginkább hegelianus filozófusa, mégpedig ahogyan a tudat kérdését felveti, valamint ahogyan a dialektikát kezeli és értelmezi. Ugyanezt a hegelianus szellemet látja Abbagnano késői esztétikájában, *Az esztétikum sajátosságában*. A művészet az egyetlen nyitott út az ember számára saját emancipációja elérésére. Annak ellenére, hogy Lukács kritikai elemzései gyakran igaztalanok voltak, mégis az ő művei tekinthetőek a „jelenkori gondolkodás kiemelkedő megnyilvánulásának”, ami tartalmas kutatásokat inspirálhat.

Cesare Cases, aki levelezésben állt Lukáccsal, az olasz kultúrával és művészettel kapcsolatos jelenlétéről ír. Felidézi, hogy Lukácsnak ezekben a kérdésekben tanúsított „dogmatikus szigora” sok mindenként megriasztott, főleg azokat az olasz értelmiségieket, akik a művészeti szabadság nevében az avantgárd művészetet is támogatták. De a magyar filozófus 1920 után „monogám házasságban” élt a kommunista párttal, annyira, hogy a Victor Serge-zsel folytatott beszélgetéseiben olyan „disznóságokról” beszél, amit a sztálini időben maga is elkövetett. Mindenesetre moszkvai évei kettéosztják egyrészt romantikus antikapitalista korszakát, másrészt későbbi, marxista időszakát és az összekötő műve a *Történelem és osztálytudat* volt. De ebben a késői korszakában is találni olyan tételeket, amely összemoss különböző oldalakat. *Az ész trónfosztásában* azt állítja Nietzsche-ről, hogy egész életműve harc a szocializmussal szemben, miközben alábecsüli Nietzsche egész életművének elméleti teljesítményét. Lukács, tehát ha ma nem is aktuális, mégis hasznos olvasmány.

A liberális esztéta, filozófus történész Benedetto Croce azt a lukácsi kritikát bírálja, amely Goethe Faust-ját illeti. Croce szerint Lukács itt, Margherita esetében különösen, a marxi osztályelméletet húzza rá a történetre. A kapitalizmus okozza ugyanis, hogy a „lelki egyesülés a szerelemben” nem következhet be. Croce, aki szintén jól ismerte Goethe művét, ezt az értelmezést nem tudta elfogadni, sőt, igen durván vissza is utasította Marx utánzóinak unos-untalan ismételtgetett értelmezéseit művészet és költészet tekintetében. Croce bevallja, hogy Lukács írását nem is tudta végigolvasni, annyira távol állt az ő koncepciójától.

Franco Fortini az értelmiségi tudós etikai vetületeiről tartott előadásában felidézi Lukács tiszafüredi akcióját, de történeti kontextusba helyezi. Szerinte Lukács tipikus értelmiségiként vett részt minden politikai vállalkozásában, melyek a legtöbb esetben kudarcra végződtek. Olasz recepciójának megakadását azzal hozza összefüggésbe, hogy úgy állították be őt, mint Hegel, illetve Sztálin követőjét. Mindkettőt olyan „hazugságnak” nevezte, amely sokáig lerontotta a tisztánlátást Lukács-ügyben.

A kötetbe a bekeresztő néhány kisebb, de jelentős filozófustól, politikustól származó gondolatot is beiktatott, akik – mint Ernesto Che Guevara, Palmiro Togliatti vagy Antonio Gramsci – valamilyen módon reflektáltak Lukács személyére vagy életművére. Aldo Rosselli visszaemlékezésében utal arra, amikor az ötvenes években Lukács meglátogatta családját és ellátogattak az orvietói dómhoz.

Ezeknél azonban sokkal jelentősebbek azok az interjúk, melyeket Lukács-hoz közelálló személyekkel készítettek. Az egyik nálunk jól ismert a szakirodalomban. Heller Ágnesnek egy 1990-ben adott interjújáról van szó, amelyben az iskolaalapító mesterről beszélt az egyetemi katedrán való megismerkedésüktől egészen a filozófus haláláig. Ezt az interjút, amelyben Heller Ágnes még igen megértő volt Lukáccsal kapcsolatban, a személyes hangnem jellemzi. Ugyanez a hangnem jellemzi azt az igen

jelentős interjút, amely a kötet talán legjelentősebb hozzájárulása Lukács személyének és munkásságának megértéséhez. Ez pedig Mészáros István egy 1983-as braziliai interjúja volt.

Mészáros István számos eseményt, személyiséget kissé (vagy nagyon is) másként mutat be, mint ahogyan azt ma ismerjük. Magáról is úgy beszél, mint aki nagyon közeli viszonyban, barátságban volt Lukáccsal 1945 után egészen 1956-ig. Ezt az időszakot, az úgynevezett „népi demokráciát” a „sztálinizmus tudathasadásának” nevezte, amelynek egyik „áldozata” Lukács lett az „irodalmi vita” idején. Rudas László – Mészáros szerint – régi sztálinista filozófus volt, aki egy 1924-es bírálatát ismételte meg Lukács ellen 1949-ben. Mészáros szerint ebben az időben a későbbi anti-marxista neopozitivisták Lakatos Imre válogatta ki az anyagot a Pártközpont számára, mivel is vádolhatják meg Lukácsot, és „erre még büszke is volt”. Lukács első tanársegéde Szigeti József, talán félelemből megvádolta a mestert, de 1951-ben már nem kívántak önbírálatot tőle. Erről az időszokról Mészáros István könyvet is írt, amit Torinóban adtak ki. Révai József próbálta védeni Lukácsot, régóta ismerték egymást, de aztán ő is „fanatikus sztálinista” lett. Az Írószövetségben különböző orientációjú írók voltak, Lukács Déryt kedvelte, Mérai Tibornak viszont akkor – mint a párt képviselőjének – az volt a feladata, hogy a lázadás hullámát elfojtsa. Amikor 1956-ban emigrált, erre Mérai már másképpen emlékezett. Amikor Eörsi István javasolta a többieknek az Írószövetségben, hogy többet kellene gondolkodni bizonyos dolgokon, Mérai azt válaszolta, hogy „nekünk nem kell gondolkodnunk, a Párt gondolkodik helyettünk” – idézi fel Mészáros az esetet. Vagy itt van Hegedűs András neve, akit 1956 után úgy ismertek, mint rendszerkritikus szociológust, korábban az Írószövetségben azonban Rákosit képviselte, „abszolút szörnyű volt”. Az 1956. november 4-i szovjet beavatkozásért is Hegedűs Andrást terheli a felelősség. Lukács viszont történelmi-politikai okok miatt nem igazán tudta szintetizálni munkásságát. Viszont – mondja Mészáros István – „azt a vádat teljesen visszautasítom, hogy Lukács sztálinista lett volna”. Sokan bírálták, Adorno vagy Merleau-Ponty is (sic!) úgy, hogy nem kockáztattak semmit, de Lukács már más történelmi szituációban élt, és nem biztos, hogy megértették Lukács „esopusi nyelvezetét”.

Ezzel a korszakkal kapcsolatos Antonino (Toni) Infranca interjúja Vásárhelyi Miklóssal. Tulajdonképpen Lukács 1950-es évekbeli időszakáról és kettejük kapcsolatáról szól ez a beszélgetés. Vásárhelyi felidézi, hogy Lukács számos előadást tartott a „fényes szelek” fiatal generációjának, majd mindig úgy ismerte őt, mint értelmiségit és nem, mint politikust. Két példát is felhoz arra, hogy a filozófus hogyan zárkózott el az '50-es években a formálódó ellenzék anti-sztálinista megmozdulásaitól. Nem írta alá értelmiségiek petícióját 1955-ben, amelyben az aláírók határozottabb Sztálin-ellenes politikát követeltek, valamint nem ment el Nagy Imre 60. éves köszöntésére sem, attól tartva, hogy ott Rákosi-ellenes hangulat lesz. A reformokra úgy gondolt, amit a párton belüli demokratikus módszerek kiszélesítése során kell megvalósítani. A közhiedelemmel szemben Vásárhelyi azt állítja, hogy Lukács – bár fenntartásait megfogalmazta – mint a Nagy Imre-kormány minisztere mégis megszavazta Magyarország semlegességének felhívását. Vásárhelyi úgy tudta, hogy Lukács snagov-i tartózkodásuk idején sohasem deszolidarizált a deportált csoporttal. Ez azonban a tények tükrében – mondhatjuk ma már – nem igazolható.

Egy következő, már Lukács mai hazai fogadtatásával kapcsolatos interjút is lehet olvasni a Lelio La Porta által szerkesztett kötetben. Ezt a Kelemen Jánossal készült interjút 2016-ban közölte egy olasz folyóirat. Ebben Kelemen főként a Belgrád rakparti Lukács-lakás kiürítéséről, szobrának eltávolításáról ír, ami Lukács hazai „elfelejtéséhez”

vezetett. A kötet végén Lukácsnak Enrico Berlinguerrel, illetve az író, Elsa Morantével történt levélváltása olvasható.

Nagyon érdekes és egy igazi „csemegével” is szolgál az olasz Gramsci- és Lukács-kutató, Lelio La Porta által összeállított és szerkesztett kötet. Kiegészíti azt a képet, melyet a magyar közvélemény alkot a magyar filozófus munkásságáról és környezetéről. Mindezekből az írásokból olykor új oldaláról ismerjük meg a már jól ismertnek vélt Lukács Györgyöt.

(Lelio La Porta: Lukács chi? Diconi di lui. 2021, Bordeaux Edizioni, 196 p.)

(Antonino Infranca – Miguel Vedda: Testamento politico [Il testamento politico di Lukács] e altri scritti contro lo stalinismo. Milano, 2015, Il Punto Rosso, 176 p.)

Egy orvostudós viszontagságos élete a 20. századi Magyarországon

Az Országos Közegészségügyi Intézet a hazai közegészségügyi állapotok ellenőrzésének legfontosabb központja, a járványok elleni védekezés szervezője. Alapításától (1927) kezdve a magyar közegészségügyben nemcsak a „világszínvonalat” képviselte, hanem tevékenysége, tudományos munkája mintául is szolgált más országok számára. Vezetői a magyar tudományos élet kiválóságai közül kerültek ki, iskolateremtő egyéniségek voltak, akik szigorú szakmai követelményeknek megfelelően válogatták ki munkatársaikat. Az intézet tekintélye külföldön is jelentős volt, amit nemcsak a nálunk megjelent külföldi ösztöndíjasok és kutatók száma jelzett, hanem az is, hogy az OKI munkatársait szívesen látták más hasonló intézményekben kutatói munkára vagy az újabb felismerések megismerésére.

Ilyen kutató volt Farkas Elek (1911–2004) orvoskutató, a humán víruskutatás kibontakoztatója, az OKI vírusosztályának évtizedekig vezetője, a Magyar Mikrobiológiai Társaság egyik alapítója, évtizedekig főtitkára, számos járvány – köztük a tífusz és a gyermekbénulás – hazai megfékezője, az első humán virológiai tankönyv szerzője. Farkas Elek egész szakmai pályafutása az OKI-hoz kötődik, az intézet megszervezésétől, szakmai és tudományos tevékenységének kibontakozásától egészen a 20. század végéig, amikor nyugdíjba vonult. A majd háromnegyed évszázad intézeti és szakmai történései már egy „kivülálló” érdeklődését is felkeltheti, nemhogy a közegészségügy, legfőképpen a járványügy szakembereit. Farkas Elek visszaemlékezését családtörténettel kezdi, részletesen foglalkozva azzal, hogy miért az orvosi, ezen belül a közegészségügyi pályát választotta. E történések elbeszélése közben kiváló képet rajzolt a két világháború közötti magyar viszonyokról, a háborút veszített magyar társadalom gondjairól, nehézségeiről és az akkori egyetemi életéről. A két világháború közötti magyar kormányok – küzdve a magyar társadalom gondjaival, a gazdaság újbóli felépítésével, majd a nagy gazdasági válság magyar következményeivel – tudatosan építették fel az iskolaügyet, az egyetemi képzési rendszereket, áldoztak a tudományos élet felemeléséért. E politika egyik csúcsa az OKI megteremtése lett, amelynek feladata nemcsak a hazai közegészségügyi állapotok rendezése, hanem a város-vidék közötti különbségek közelítése is volt. Ez nemcsak intézményi rendszereket, a betegségek megelőzését jelentette, hanem a különböző jelenlevő (például járványos gyermekbetegek) vagy másfelől veszélyeztető járványok kivédésére való felkészülést is szolgált. E tevékenység szakmai irányítója Johan(n) Béla (1889–1983) – államtitkári hivatala mellett is megtartotta az OKI vezetését – igazgató volt, aki nemcsak szervező, hanem kiváló kutató is volt. A szakmai eredményesség nagyban Johan Bélának köszönhető, akit 1945 után az ország új politikai vezetése nem „kímélt”, nem védte meg az alaptalan vádaktól. (Az 1950-es évektől szérumkutatóként kiemelkedő eredményeket ért el a Phylaxia majd a Kőbányai Gyógyszertár gyógyszerkutató részlegében.)

Farkas Elek könyvének középpontjába – a tudományos élet elemzése mellett – éppen az a folyamat áll, hogy a napi politika miként formálja át az intézmény arculatát, milyen maradandó torzulások következtek az intézet életében. 1945 nyarától a hatalomra törő új baloldali erők – a háborúért felelős személyek elleni harc szellemében – az OKI tudományos munkatársai közül számos kiváló kutatót eltávolítottak, mivel más politikai

nézeteket vallottak vagy világszemléletük nem egyezett az új hatalom ideológiájával. Az még szerencsés állapot volt, ha az intézet élére, a hatalom gyakorlásából kiszorult orvos szakembert állítottak, de ennél rosszabb volt, ha közepes szakmai tudású politikai karrieristát helyeztek ide, aki az erőfitogtatás mellett szakmailag is bizonyítani akart. Ebből is jutott az OKI-nak, ezek az emberek szakmai féltékenységből, vélt sérelmekről vezéreltetve átalakították az intézet arculatát. Az előbbinél károsabb volt, ha a legmagasabb egészségügyi kormányzatszintre kikerült vezetők részére az OKI szervezetéből – önálló intézetként – kiszakítottak egy-egy osztályt, bár ez helyileg maradt eredeti helyén, csak adminisztrációs létszáma növekedett meg. (Az újbóli egyesítésre az 1990-es években került sor.) Az akkori OKI főigazgatói között volt mindenféle: a politikából száműzött, aki csak arra várt, mikor távolítják el vagy aki a nyilas kormányzattal való egykori rokonszenve miatt üldözte az őt régebről ismerőket. Volt Moszkvából hazatért, aki idegenül mozgott a magyar tudományos életben. Az előbbiektől eltekintve az OKI szakmai és tudományos munkája töretlen maradt, ami annak köszönhető, hogy a „tisztogatásoktól” eltekintve továbbra is kiváló szakemberek működtek az intézet falai között, mint például Farkas Elek, akik csak dolgozni-kutatni akartak, különösebb babérokra nem vágytak.

Izgalmas olvasmány Farkas Elek visszaemlékezése, hiszen bepillantást enged egy intézet életébe, a szocialista korszak tudománypolitikájába.

(Farkas Elek: Ember a XX. században. Feljegyzések. Budapest, 2015, magánkiadás [Digitalpress], 298 p.)

Matti Friedman

A Timna-dilemma

Egy régészeti lelet miatt újraindult a vita az Ószövetség történelmi hitelességéről

Izraelben a sivatag homokja alatt egy tudós csapatával megdöbbentő új bizonyítékokat tár fel a bibliai Salamon korának fejlett társadalmával kapcsolatban

Ha a Timna-völgy egyik kiszögellésén állunk, a legszembetűnőbb a hely üressége. Úgy tűnik, hogy itt az Arava-sivatag napégette síkságain, távol egy magányos úttól Dél-Izraelben nincs egyéb meredélyeken és sziklaképződményeken kívül végig egészen az Edóm hegyvonulatának csipkézett vörös faláig a jordániai határon túl. S mégis, minél tovább maradunk a timnai pusztaságban, annál több emberi tevékenységre utaló nyomot kezdünk felfedezni. Szorosabban szemügyre véve a karcolásokat egy sziklafalon, kiderül, hogy 3200 éves hieroglifákról van szó. Egy sziklatömbön kísérteties szekerek körvonalai láthatók. Domboldalba tűnik egy alagút, a falak bronzvésők erőteljes ütéseinek nyomát őrzik. Valamikor itt emberek voltak, és kutattak valami után. Lábaink alatt, a kavicsok zöldes árnyalatában vagy egy barlang oldalán átfutó smaragdcsikban még látszik a kincs nyoma.

Amikor Erez Ben-Yosef izraeli régész 2009-ben elkezdett dolgozni Timna ókori rézbányáin, még harmincéves volt. A lelőhely nem volt Izrael legfontosabb, de még csak a B-listás ásatásai között sem. Ez nem Jézus Jeruzsáleme vagy a híres Masszáda erőd, ahol a zsidó lázadók inkább öngyilkosságot követtek el, semmint, hogy behódoljanak Rómának. Ez a hely elég jelentéktelennek számított ahhoz, hogy olyasvalakire bízzák, aki frissen végzett, és nincs tapasztalata ásatások vezetésében.

Akkoriban Ben-Yosefet nem érdekelte a Biblia. A paleomagnetizmus volt a területe, a Föld mágneses mezőjének időbeli változásai, és főként a Kr. e. 10. század titokzatos „kiugrása”, amikor – nem teljesen érthető okokból – a mágnesesség magasabb volt, mint a történelem folyamán bármikor. Ben-Yosef és kollégái a San Diegó-i Kaliforniai Egyetemről ezt szem előtt tartva csomagolták ki lapátjaikat és keféiket a homokkő szikla lábánál, és elkezdtek ásni.

Darabokat vontak ki a szerves anyagból – faszénből, pár magból, összesen 11 tételből – és elpostázták őket az Oxford Egyetem egy laboratóriumába radiokarbonos (C-14-es) kormeghatározásra. Nem számítottak semmiféle meglepetésre. A lelőhelyet már véglegesen meghatározta egy korábbi expedíció, amelyik egy egyiptomi istennőnek szentelt templom romjait tárta fel, és összekötötte a lelőhelyet a fáraók birodalmával, a délre fekvő nagyhatalommal. Ez a végkövetkeztetés olyan szilárd alapokon nyugodott, hogy a helyi idegenforgalmi hivatal azzal a céllal, hogy látogatókat csalogasson erre az isten háta mögötti helyre, „járj úgy, mint egy egyiptomi” pózban lévő gicces szobrokat állított fel.

Amikor azonban Ben-Yosef visszakapta Oxfordból az eredményeket, azok valami mást mutattak – és így kezdődtek Timna történetében a legutóbbi viharos fejlemények. A folyamatban lévő feltárás egyike a leglenyűgözőbbeknek egy olyan országban, amely híres régészeti emlékeiről. Az ókori és a modern városoktól egyaránt messze eső Timna a héber Biblia idejére világít rá – és megmutatja, hogy mennyi mindent tartogat egy első pillantásra érdektelennek tűnő hely.

1934. március 30-ának délutánján tucatnyi ember állt meg tevéivel, majd táborozott le az Arava-sivatagban. Akkoriban az ország brit uralom alatt állt. Az expedíció vezetője Nelson Glueck, az Ohio állambeli Cincinnatiából származó régész volt.

1960-ban felkerült a *Time* magazin címlapjára, és rabbiként ő áldotta meg John F. Kennedyt elnöki beiktatásakor. Glueck expedíciója tizenegy napig ült teveháton, és vizsgálta a Holt-tenger és az Akabai (ma Eilat) öböl közti pusztaságot. Glueck útikalauza egy helyi beduin főnök, Audeh ibn Jad sejk volt, aki szinte bibliai alaknak tűnt az amerikai régész számára. „A gád törzs elnevezését tükröző nevét és megjelenését tekintve, akár az egyik izraelita nemzetségfő is lehetett volna, aki Mózással és Izrael fiaival vándorolt” – írta Glueck a kalandról szóló, *Rivers in the Desert* [’Folyók a sivatagban’] című könyvében. A csapat a földön aludt, leterített köpenyeikkel takaróztak és kovászatlan kenyeret ettek, akárcsak az Egyiptomból menekülő izraeliták.

Fekete salakhalmok heverték mindenfelé, öklömnyi darabok, amelyek a kohókban maradtak vissza a réz kivonása során. A helyszín nem volt más, mint „a legnagyobb és leggazdagabb rézbányászati és olvasztóközpont egész Aravában” – írta Glueck 1935-ös eredeti jelentésében. Már évezredek óta elhagyatottan állt, de Glueck számára életre kelt. Glueck, az ókori fazekasság szakértője, felszedte a szanaszét lévő cserepeket, és megállapította, hogy 3000 évvel ezelőtről származnak, a bibliatörténetek arról a pontjáról, amelyről a legtöbbet írtak: a gazdagságáról és bölcsességéről híres Salomonnak, Dávid király fiának idejéből. A héber Biblia szerint Salomon királysága az északra fekvő Szíriától a déli Vörös-tengerig terjedt, egyesítette a szétszakadt izraeli törzseket, és az ókori világban a zsidó hatalom csúcspontjának számított. Ha pedig a régész jól határozta meg a cserépdarabok korát, akkor pontosan tudta, hogy hol áll: Salomon király bányáinál.

Ha a kifejezés hallatán elfog minket az izgalom – ahogy Gluecköt is, mint feltételezhetjük –, ez H. Rider Haggard brit írónak köszönhető, akinek 1885-ben megjelent, *Salomon király kincse* (*King Solomon's Mines*) című regénye nagy feltűnést keltett. A könyv nem a Szentföldön játszódik, hanem egy képzeletbeli afrikai királyságban, Kukuanaföldön. A főhős a kalandos életű Allan Quatermain, aki a bányák után kutatva eljut Afrika belsejébe, ott pedig egy katedrális méretű üregbe, ahol kincsekre lel: tojásnagyságú gyémántokra

és héber feliratos aranytömbökre. Quatermain sok viszontagság után – többek közt majdnem belefullad egy földalatti folyóba – életben marad, és elmondja a történetét.

A *Salomon király kincsenek* gyarmatosító politikája és etnikai sztereotípiái ma nem állnak meg a helyüket, de a történet olvasók generációit tartotta bűvöletben, és végül nem kevesebb, mint ötször vitték filmre, kezdve egy 1919-es némafilm-változattal egy 2004-es tévéfilmsorozattal Patrick Swayze főszereplésével. Azok számára, akik az 1980-as években voltak gyerekek, az 1985-ös az emlékezetes változat, az újonnan felívelő filmszínélővel, Sharon Stone-nal, aki a segítségre szoruló, lélegzetelállítóan szép szőke nő szerepét játssza; khaki ruhájának tervezője furcsa módon kevés figyelmet fordított arra, hogy védje a színésznőt a karcolásoktól vagy a maláriát terjesztő moszkítóktól. Volt egy színész, aki Quatermaint játszotta, de az valamiért nem tett akkora benyomást.

A Biblia azt mondja Salomonról, hogy nagy vagyona volt nemesfémekből, és hogy állítólag hatalmas mennyiségű rezes használt jeruzsálemi templomának elemeihez, mint például az „olvadt tengerhez”, egy óriási medencéhez, amely tizenkét fémből öntött ökör hátán nyugodott. De a „Salomon király bányái” kifejezés valójában sehol sem szerepel a Bibliában. A regényíró alkotta meg.

Glueckben, sok akkori és mai régészhez hasonlóan, valahol egy regényíró is megbújt, ami szükséges lehet egy olyan szakmában, amelyik megköveteli egy nagyszerű templomnak az elképzelését arra alapozva, amit egy átlagos megfigyelő csak pusztán kőhalomnak tartana. Glueck tudta, hogy a legtöbb embert kevésbé vonzzák a romok, mint a rólu elmondott történetek, szóljanak azok akár az ókori Rómáról vagy Machu Picchuról. A Szentföldön különösen nagy az érdeklődés a régészet iránt, mert leghatásosabb történeteink közül oly sok itt játszódik. A bibliai krónikák számos olyan csatáról beszámolnak, amelyek ezt a területet kormányzó politikai közösség, az Edómi királyság és az északra lakó izraeliták között játszódtak. Glueck elméletében a háborúkból származó foglyokat

ezekbe a bányákba küldték. Egy természetes, akropoliszra emlékeztető képződmény falmaradványaival azt a „benyomást tette rá, hogy fogolytábor is volt, ahol erőszakkal fogva tartották a munkásokat”. Glueck a kiszögellést Rabszolga-hegynék nevezte el, amely név mindmáig fennmaradt.

Bolondság a Bibliát alátámasztani vagy cáfolni, mondta Glueck. „Azoknak az embereknek alapvetően csekély hitük van, akik a Bibliában történeti forrásanyagok régészeti megerősítése által keresik az igazolást annak vallási tanításaira és lelki éleslátására” – írta a *Rivers in the Desert* című könyvében, és valószínűleg ebben is kellett volna maradnia. Ehelyett így folytatta: „Valójában azonban kategorikusan kijelenthető, hogy soha egyetlen régészeti felfedezés nem cáfolt meg egy bibliai utalást sem.” Azaz, a régészetnek nem kellett bizonyítania a Biblia történelmi beszámolójának pontosságát, de mégis bizonyította, vagy legalábbis soha nem cáfolta meg – ő maga pedig, írta Glueck büszkén, „felfedezte Salamon rézbányáit”.

A helyek beazonosítása harminc évre megakadt, míg Beno Rothenberg, Glueck valamikori asszisztense és fotósa, az 1950-es években vissza nem tért saját expedíciója élén. Eltelt egy nemzedéknyi idő, de még mindig a lelkes bibliai literalizmus uralkodott. Azokban a napokban a híres izraeli régész és háborús hős, Yigael Yadin az olyan ókori városoknál, mint Gézer és Hatzor, éppen olyan feltárásokon dolgozott, amelyet Salamon birodalmi építkezéseinek gondolt; ez utóbbiak saját elmondása szerint bizonyítják egy – a Bibliából ismert és körülbelül Kr. e. 1000-re datálható – az egyesült Izraeli Királyság létezését. A módszerek azonban változni kezdtek.

Míg Glueck beazonosította a réz olvasztásából visszamaradt fekete salakot (ahogy közel egy évszázaddal előtte John Peterick ír felfedező is tette), Rothenberg nevéhez köthető a tényleges rézbányák megtalálása – kigyózó vágatok rendszere és a levegőből apró pöttyöknént látható, körülbelül 9000 föld alá süllyedt, függőleges tárna. Az ókori bányászok a föld alatt fáradoztak, hogy

kitermeljék a zölds ércet a völgy szélén lévő gazdag telérekből, a sziklából kivájják, és a felszínre hozzák azt. Az akna szájánál a munkások szamarakon vagy a saját hátukon cipelték el az ércet a faszéntüzelésű kohóig; ezek a térdmagasságig érő agyagurnák fűjtatókhoz voltak kötve, amelyek füstfelhőket lövelltek fel a bányakomplexum közepéből. Amikor az olvasztárok összetörték a kohót, és kiömlött a megolvadt salak, értékes rézdarabok maradtak vissza.

1969-ben Rothenberg és csapata egy Salamon oszlopaiként ismert magasra tornyosuló sziklaképződmény közelében kezdtek ásásokat – a dolog ironiája, hogy épp az általuk feltárt építmény számolta fel végül a helynek a bibliai királyhoz fűződő állítólagos kapcsolatát. Egy egyiptomi templomot találtak itt, hieroglifikus feliratokkal, a Halottak Könyvéből származó szöveggel, macskaalakokkal és Hathor, a karikás szemű, titokzatosan mosolygó egyiptomi istennő faragott képmásával. Nemcsak hogy nem volt köze a templomnak Salamon királyhoz és az izraelitákhoz, évszázadokkal megelőzte Salamon királyságát – feltéve, hogy egyáltalán létezett ilyen királyság.

Ha magunk is az 1970-es években lennénk feltörekvő fiatal régészek, kételkedve fogadnánk a zsidó királyokról szóló történeteket. A néha a „minimalizmus” általános névvel illetett, kialakuló bibliatudományi kritikai iskola erősen ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, hogy Kr. e. 1000 körül nem létezett egyesült Izraeli Királyság – ez a zsidó királyok megbízásából dolgozó írók kitalációja volt egy talán három évszázaddal későbbi időből. A régészek új nemzedéke azzal érvelt, hogy a Kr. e. 1000 táján élő izraeliták nem sokban különböztek a beduin törzsektől, Dávid és Salamon pedig, ha egyáltalán léteztek, nem voltak többek helyi sejkéknél. Ez egy a régészetben világszerte zajló általánosabb mozgalom része volt, amely eltávolodott a romantikus történetektől, és egy technikaibb megközelítés felé irányult, amely részrehajlás nélkül próbálta szemlélni a fennmaradt dolgokat.

A bibliai régészetben a fenti iskola gondolkodásmódját tükröző legismertebb megnyilvánulása a nagyközönség számára valószínűleg a 2001-ben megjelent *The Bible Unearthed (Biblia és régészet. Az ókori Izrael történelmének két arca)* című könyv, amely Israel Finkelstein izraeli régész, a Tel-Avivi Egyetem kutatója és Neil Asher Silberman amerikai tudós tollából származik. A szerzők szerint: „A régészet megdőböntő, csaknem enciklopédikus tudást halmozott fel azoknak az évszázadoknak az anyagi viszonyairól, nyelveiről, társadalmairól és történelmi fejlődéséről, amelyek során fokozatosan kikristályosodtak az ókori Izrael hagyományai.” Ezzel az értelmezési hatalommal felfegyverkezve a régészek most már tudományos alapon értékelik a bibliai történetek igazságát. Egy olyan szervezett királyság, mint Dávidé és Salamoné, jelentős településeket és épületeket hagyott volna hátra – de a szerzők szerint Júdeában az adott időben egyáltalán nem voltak ilyen épületek, sem pedig bármiféle írásos bizonyíték. Valójában, a Bibliában található *saga* nagy része, köztük a „Dávid és Salamon dicsőséges birodalmáról” szóló történetek, „kevésbé volt történelmi krónikának” tekinthető, mint inkább „az emberi képzelőerő csodálatos termékének”.

Timnában aztán már nem esett szó Salamonról. Az igazi bányákat mint egyiptomi vállalkozást értelmezték újra, talán arra gondoltak, amelyet egy papiruszon említettek, amely III. Ramszesz uralkodását írja le a Krisztus előtti 12. században: „Elküldtem követeimet Atika országába, az itt található nagy rézbányákba” – írja a fáraó, miközben leír egy halom ércötömböt, amelyet egy baldachin alá tétetett, hogy az emberek úgy szemlélhessék, „akár valami csodát”.

Az új elmélet azt tartotta, hogy a bányákat azután zárták le, hogy az egyiptomi birodalom összeomlott abban a civilizációs kataklizmában, amely az ókori világot sújtotta a Kr. e. 12. században, talán egy pusztító szárazság miatt. Ez ugyanaz a válság volt, amely véget vetett a Hettita Birodalomnak, Trója híres elesét okozta, és tönkretette a ciprusi, illetve a mai Görögország területén lévő királyságokat. Ennek megfelelően a bányák még csak nem is működtek abban az

időben, amikor Salamon feltehetően létezett. A bányászat csak körülbelül ezer évvel később indult újra, Róma felemelkedése után. „Nincs tényszerű, és valójában ókori írásos bizonyítéka sem annak, hogy »Salamon király bányái« léteztek” – írta Rothenberg.

Így álltak a dolgok Timnával kapcsolatban, amikor 2009-ben megjelent Erez Ben-Yosef. Az előző éveket azzal töltötte, hogy kutatót egy másik rézbányánál, Faynan mellett, a jordániai határ másik oldalán, a San Diegó-i Kaliforniai Egyetem és a jordániai régészeti minisztérium irányítása alatt zajló régészeti ásatásoknál.

Ben-Yosef jelenleg a Tel-Avivi Egyetemen tanít. Halkan beszél, az alapos megfigyelő módján. Egyik találkozáson nem sokkal azután volt, amikor visszatért egy meditációs lelkigyakorlatról, amelyet tíz napon át némaságban töltött. Nincs vallási kötődése, és úgy írja le magát, mint aki közömbös a Biblia történelmi pontossága iránt. Nem azért jött ide, hogy bármit bebizonyítson, hanem hogy felfedezze, mit rejt a hely. „Már pusztán az, hogy kölcsönhatásba kerülünk régés-rég előttünk élt emberek tárgyaival, emberi mivoltunkról és az emberi tapasztalat lényegéről tanít bennünket – mondta nekem. – Olyan ez, mint amikor egy irodalmi művet vagy egy verseskötetet olvasunk. Nemcsak arról szól, hogy mi történt Kr. e. 900-ban.”

Az ásatás váratlan fordulatot hozott. Mivel Ben-Yosef és kutatócsoportja azt feltételezte, hogy egy egyiptomi lelőhelyen dolgoznak, megdőböntek első mintáik karbon-kormeghatározási eredményein: Kr. e. 1000 körüliek voltak. A következő adagok is ugyanabból a korból származnak. Akkorra az egyiptomiak már rég elmentek, a bányák pedig feltehetőleg nem működtek – ez Dávid és Salamon ideje volt a bibliai kronológia szerint. „Egy pillanatra azt gondoltuk, hogy hibás a karbon-meghatározás – emlékezett vissza Ben-Yosef. – De aztán rájöttünk, hogy itt másról van szó, mint ahogy eddig tudtuk.”

Ben-Yosef – ugyanabból a meggondolásból, mint ami az ókori bányászat ütemtervét is vezérelte volna – télen jött ide ásnivaló csapatával, amikor alábbhagy a perzselő hőség. A csapat tagjai között vannak olyan tudósok, akik az

itt alkalmazott ókori fémművességet próbálják megérteni, mások pedig azt elemzik, hogy mit ettek és viseltek a munkások. Segítségükre vannak a száraz hőségnek köszönhetően feltűnő épségben megmaradt szerves anyagok, mint például a datolya, amelyet – háromezer évvel leszedése után – ráncosan, de sértetlenül találtak.

Amikor ellátogattam a bányákba, Diana Medellin régészeti restaurátor éppen talajvizsgálatokat végzett, hogy megállapítsa, hogyan romlik a szövet az idő múlásával. A tel-avivi laboratóriumban egy másik tudós az olvasztókemencék tüzelésére használt faszén darabjait elemezte, és megpróbálta nyomon követni a helyben növekvő fafélék, az akác és a tövises rekettye fogyását, ami miatt arra kényszerültek, hogy távolabbról hozzanak fát a kohókba. Néhány évvel ezelőtt a munkacsoporttól származott azon ritka régészeti sztorik egyike, amelyek átvándorolnak a popkultúrába: azt találták, hogy a házasított tevék csontjai csak Kr. e. 930 után jelennek meg a timnai rétegekben, ami azt sugallja, hogy az állatokat akkor honosították meg először a térségben. A Biblia azonban sok évszázaddal korábban, a pátriárkák idejében ír már tevékről – valószínűleg ez anakronizmus, amelyet jóval később dolgozó szerzők vezettek be. A történetet átvette a Gawker amerikai blog (*The Whole Bible Thing Is BS Because of Camel Bones, Says Science*, 'Az egész Biblia badarság a tevecsonok miatt, mondja a tudomány'), és bekerült a CBS *Agymentés* (*The Big Bang Theory*) című vígjátékába, amikor is Sheldon, a tudós azt fontolgatja, hogy a leletet felhasználva próbára teszi anyja keresztény hitét.

Az elmúlt évtizedben Ben-Yosef és csapata újraírta a lelőhely történetét. Azt mondják, valóban egyiptomi bányászok jártak itt először, ami magyarázatot ad a hieroglifákra és a templomra. De a bányák valójában az egyiptomiak távozása után váltak a legaktívabbá, a térség birodalmainak összeomlása miatt kialakult hatalmi vákuum idején. Ez utóbbi jót tett a civakodó helyi erőknél, és a Biblia pontosan erre az időszakra teszi Salamon egyesült Izraeli Királyságát, és legfőképp, annak déli szomszédját, Edomot.

Az áruló edomiták uralták a bányák körüli vörös hegyeket és fennsíkakat. A héberben és más sémi nyelvekben nevük szó szerint azt jelenti, hogy „vörös”. Nem sokat tudni róluk. Először néhány ókori egyiptomi feljegyzésben szerepelnek, amelyek úgy jellemzik őket John Bartlett tudós, 1989-es, *Edom and the Edomites* című mérvadóan tekinthető művében, „mint [akik] természetüknél fogva harciasak, továbbá sátorlakók, marháik és egyéb javaik vannak, és akik szükség esetén képesek Egyiptomig vándorolni”. Úgy tűnik, pásztorok, földművesek és portyázók voltak. Az edomiták számára sajnálatos módon, a legtöbb, amit tudunk róluk, azokból a szövegekből származik, amelyeket vetélytársaik, az izraeliták írtak; ez utóbbiak az árulót látták bennük, még ha vérrokonok voltak is: az edomiták atyja – mint a Bibliában olvasható – nem más volt, mint a vörös hajú Ézsau, ikertestvére a később Izrael nevet kapott Jákob héber ősatyának. Mivel az egyiptomi birodalom Kr. e. 1000-re már nem játszott számottevő szerepet, valamint nem születtek feljegyzések a közelben zajló izraeli tevékenységről, „a legkézenfekvőbb azt gondolni, hogy a bányákat az edomiták üzemeltették” – mondja Ben-Josef.

A régészek azonban olyan kevés romot találtak, hogy sokan kételkedtek abban, hogy bármiféle királyság létezett itt a kérdéses időben. Nem voltak erődítménnyel ellátott városok, paloták, semmi olyan, amit városnak lehetett volna nevezni. Sokan azt gyanították, hogy a Salamon korabeli Edom egy másik kitaláció, amelyet később élt szerzők álmodtak meg.

Azok az ásatások azonban, amelyek a Kr. e. 1000 körül szintén működő faynani rézbányák mellett folytak, a fejlett kohászati eszközök és a törmelék révén közben már bizonyítékot szolgáltatottak egy szervezett edomita királyság meglétére. Timna esetében is egyértelmű volt az emberek szakértelme az akkori ipart őrző nyomok alapján, amelyek még mindig láthatók a Rabszolgák hegyén: a szanaszét heverő soktonnányi salak, a kerámiából készült olvasztókemencék darabjai és a bőrfűjtatók eldobott agyagfűvőkái, amelyeket az olvasztár térdre ereszkedve pumpált a lángok táplálásához. Ezek a relikviák háromezer

évesek, ma azonban egyszerűen csak le kell hajolnunk, hogy felszedjük őket, mintha csak a múlt héten mentek volna el a munkások. (Egy kissé távolabb lévő istállóban, még a háromezer éves számárürüléket is a kezünkbe vehetjük, ha úgy tartja kedvünk.) Az olvasztárok az évtizedek során fejlesztették technológiájukat, először vasércet használva falyasztószerként – a réz kiválását segítő adalékanyagként a kohóba –, majd áttértek a szintén a közelben bányászott, hatékonyabb mangánra.

A régészek halcsontokat is találtak, amelyek megdöbbentő módon a Földközi-tengerről származnak, amely több mint 160 kilométeres, sivatagi vándorlást jelentenek. A szakképzett mesteremberek a kohónál jobb élelmet kaptak, mint a járatokban gürccölő alantasabb munkát végzők: olyan messze földről ideszállított csemegéket, mint a pisztácia, lencse, mandula és a szőlő.

Fontos felfedezés született egy az Izraeli Régészeti Hatóság égiszke alatt működő jeruzsálemi laboratóriumban, amely Naama Sukenik szervesanyag-szakértő vezetése alatt áll. Amikor Timnánál a salakhalomok átrostálása után a régészek apró, kék és piros árnyalatú szövetdarabokat küldtek a laborba, Sukenik azt gondolta munkatársaival, hogy a szövés és a festék minősége a római arisztokráciára utal. A C-14-es kormeghatározási módszer azonban ezeket a darabokat is Kr. e. 1000 körüli időre helyezte, amikor a bányák működésük csúcspontján álltak, Róma pedig alig volt több egy falunál.

2019-ben Sukenik és munkatársai a Bar-Ilan Egyetemről, egy sejtésük alapján dolgozva vegyszeres oldatban mintákat oldottak fel egy a Rabszolgák hegyén talált, apró, rózsaszínű gyapjúcsomóból, és nagy teljesítményű, az anyagot alkotórészeire választó, folyadék-kromatográfiás eszközzel elemezték azokat. Sukenik két árulkodó molekulát keresett: monobróm-indigotint és dibróm-indigotint. Még akkor sem hitt a szemének, amikor a gép megerősítette jelenlétüket. A szín nem volt más, mint a királybíbor, az ókori világ legdrágább festéke. A héber Bibliában *argamannak* ismert, a királysághoz és papsághoz kötődő festékanyagot

a Földközi-tenger partján gyártották; a bonyolult munkafolyamat során tengeri csigák mirigyeit használták fel. A királybíbor viselő emberek jómódúak voltak és bekapcsolódtak a Földközi-tenger térségének kereskedelmi hálózataiba. Ha ezek után valaki továbbra is szervezetlen és műveletlen nomád hordákat képzelne el, felhagyhat vele. „Sokrétű társadalomról van itt szó, amelynek megvolt az elitje is” – mondta Sukenik. Ebben az elitbe pedig beletartozhattak akár a rézolvasztárok is, akik a kőzetet nemesfémmé alakították át egyfajta varázslatnak tűnő technikával.

A nehezen összeálló kép további darabjai bukkantak fel részletek formájában, amelyek látszólag egymástól független ásatásokból kerültek elő. A görögországi Olümpia Zeusz-templomában háromlábú üstök 2016-os elemzése kimutatta, hogy a fém az 1450 km-re fekvő Arava-sivatagból származott. Egy 2021-ben megjelent izraeli tanulmány szerint pedig szintén aravai rézből készült számos kis szobrocska, amely ugyanakkor a korszaknak egyiptomi palotáiból és templomaiból került elő, mint például I. Paszebahaenniut fáraó kis szobra, amelyet a taniszi sírkamrákból ástak ki. Az edomiták szerte az egész ókori világban mindenfelé szállították termékeiket.

Észszerűnek tűnik, hogy ebben az esetben egy szomszédos királyság is ki akarta használni ugyanazt az erőforrást – és hogy a bányák elláthatták Salamon királyt is, még ha nem is kifejezetten az ő bányái voltak. Nelson Glueck talán nem is járt olyan messze az igazságtól. De létezett-e vajon Salamon királysága, és segíthet-e bennünket a régészet a megtalálásában? Timna még virágkorában sem volt több eldugott, isten háta mögötti helynél. Épp ezeknek a középpontban álló kérdéseknek a megválaszolásához járult hozzá Ben-Yosef expedíciója – oly módon, amelyre senki sem számított.

Ben-Yosef az általa gyűjtött anyagokat és adatokat nézve szembesült azzal, amit Timna-dilemmának nevezhetünk. Meglepo dolgokra akadtak a régészek. De talán még meglepőbb az, amit senki sem talált meg: egy várost,

egy palotát, temetőt vagy bármiféle lakóhelyet. Ben-Yosef megállapításai azonban nem hagytak kétséget afelől, hogy a bányákat üzemeltető emberek előrehaladtak, jómódúak és szervezettek voltak. Mi történt itt?

Az eredetileg a paleomagnetizmus iránt érdeklődő Ben-Yosef a bibliai régészet érzelmi aknákkal teli területébe botlott. A Tel-Avivi Egyetemen, a kritikai megközelítés védőbástyájában kapott állást; a szemlélet hívei kétségbe vonták a Biblia történelmi pontosságát. (Ennek a leegyszerűsített megközelítésnek a másik oldalán vannak a Jeruzsálemi Héber Egyetemhez kötődő „konzervatívok” vagy „maximalisták”, akik állításuk szerint egyszerű építményeket rekonstruáltak az egyesült Izraeli Királyság idejéből, amelyek a Biblia elbeszéléseit támasztották alá.) Israel Finkelstein, a *The Bible Unearthed* sikerétől körülvelt szaktekinétegynek számított, akinek irodája nem messze volt Ben-Yosefétől, aki még csak kezdő tanár volt. A fiatalabb tudósok óvatosan kellett eljárnia. Sok éven át formálódtak nézetei, és csak akkor tette közzé őket, miután állandó kinevezést kapott.

A régészek Ben-Yosef megfigyelése szerint olyan tárgyakkal dolgoznak, amelyek évszázadokig vagy évezredekig tartanak, alapvetően kőépítményekkel és olyan fajta hulladékanyagokkal, amelyek az állandó településeken halmozódnak fel és kiállják az idő próbáját. Következésképpen egy fejlett társadalom beazonosítása ezek alapján a maradványok alapján történik: minél nagyszerűbbek az épületek, annál fejlettebb lehetett az adott társadalom. A bibliai régészet rivális iskolái megosztottak abban, hogy vajon az egyesült Izraeli Királyság tény-e vagy fikció, és heves vitákat folytattak arról, hogy bizonyos romokat Kr. e. 1000 körülre kellene-e datálni vagy későbbre tenni. Abban viszont egyetértettek, hogy az elsődleges szempont az épületek megléte vagy nemléte volt. Azaz különböző válaszokat adtak, de osztoztak abban a meggyőződésben, hogy képesek megnyugtatóan rendezni a kérdést.

Ben-Yosef szerint tovább bonyolította a problémát egy régi feltételezés, amelyet „beduin elfoglaltságnak” nevezett. A bibliai régészek az 1800-as évektől kezdve találtak

olyan arab törzsbéli emberekkel az oszmánna lett Közel-Keleten, mint Audeh ibn Jaddal, Nelson Glueck kísérőjével. A régészek arra a következtetésre jutottak, hogy az ókori nomádok hasonlóak lehetnek nemcsak öltözködésükben és viselkedésükben, hanem ellenállásukban is a központi hatalommal és az olyan együttműködésre irányuló törekvésekkel szemben, amelyeket a nagy, állandó települések létrehozásához hasonló logisztikai projektek kívántak meg.

Ben-Yosef azonban azon töprengett, hogy a 3000 évvel ezelőtti nomádok miért lettek volna szükségszerűen olyanok, mint a modern beduinok. Más modellek is léteztek a nomád társadalmak számára, mint például a mongoloké, akik elég szervezettek és fegyelmezettek voltak ahhoz, hogy meghódítsák az akkor ismert világ nagy részét. Talán az edomiták, gondolta Ben-Yosef, egyszerűen csak az évszázok szerint vándoroltak, és inkább a sátrakat részesítették előnyben a letelepedéssel szemben, és „régészetileg láthatatlanná” tették magukat. Egy szempontból azonban nem voltak láthatatlanok: királyságuk történetesen egy rézlelőhelyen volt található. Ha nem üzemeltettek volna egy bányát, és nem hagytak volna törmeléknyomokat az aknákbán és salakkupacokban, akkor nem lenne fizikai bizonyítékunk arra, hogy valaha is léteztek.

Bányászati tevékenységük Ben-Yosef értelmezésében egy fejlett társadalom működését tárja fel, annak ellenére, hogy hiányzanak az állandó építmények. Ez önmagában is jelentős következtetés, de a bibliai régészet szempontjából még nagyobb a jelentősége, mert amennyiben ez igaz Edomra, akkor igaz lehet az egyesült Izraeli Királyságra is. A Bibliát kétségbevonók rámutatnak, hogy nincsenek jelentős építmények a kérdéses időben. De az egyik elfogadható magyarázat az lehet, hogy a legtöbb izraelita egyszerűen sátorban élt, mert nomád nemzet volt. Valójában a Biblia is így írja le őket – mint egy törzsi szövetséget, amely a sivatagból Kánaán földjére költözik, és csak idővel telepedik le. (Ezt néha homályosan adják át a bibliafordítások. A Királyok könyvében például, miután az izraeliták megünnepelték Salamon jeruzsálemi templomának felszentelését, egyes angol nyelvű változatok azt írják róluk, hogy „örvendezve

és boldogan hazamentek”. A héber Biblia ténylegesen azt mondja, hogy „visszamentek a sátraikba”). Ezek az izraeliták olyan gazdagok, szervezettek és főlnomádok lehettek, mint a „láthatatlan” edomiták. Más szavakkal, az, hogy nem találtunk semmit, nem jelenti azt, hogy nem is volt semmi. A régészet egyszerűen nem tudta kideríteni.

Ben-Yosef 2019-ben a *The Architectural Bias in Current Biblical Archaeology* [‘Építészeti elfogultság napjaink bibliai régészetében’] című munkájában fejtette ki elméletét a *Vetus Testamentum* című biblia tudományi folyóiratban. Ezt egy a nagyközönség számára szánt verzió követte a *Haaretz* című izraeli újságban, ami nem kis vihart kavart a bibliai régészet szűk és perlekedő világában.

Israel Finkelstein, a kritikai iskola legismertebb képviselője 2021-ben az *Antiguo Oriente* című folyóiratban tette közzé választát, amelyben megkérdőjelezi a bányáknál dolgozó emberek edomitákként való beazonosítását, továbbá elveti Ben-Yosef egyes elképzeléseit azon az alapon, hogy „nem mondanak újat”, illetve másokat az értelmezés „hiányosságai” miatt. Ugyanabban a számban jelent meg Ben-Yosef hasonlóan részletes válaszirata.

Aren Maeir, a Bar-Ilan Egyetem nagy tapasztalatú régészprofesszora, aki az utóbbi 25 évet a Gáth filiszteus város melletti ásátásoknál töltötte (a Biblia szerint ez Góliát szülővárosa), és aki egyik iskolához sem tartozik, elmondta nekem, hogy Ben-Yosef kutatási eredményei meggyőzően bizonyítják, hogy egy nomád nép képes magas szintű társadalmi és politikai szervezetséget elérni. Abban is egyetértett Ben-Yoseffal, hogy ezt a társadalmat Edomként azonosította. Ugyanakkor óvott Ben-Yosef következtetéseinek túlzott általánosításaitól azzal a céllal, hogy azok a bibliai elbeszélések pontosságát is igazolják.

„Azért mert a tudósok feltehetően nem fordítottak elég figyelmet a nomádokra és túlértékelték az építészeti szerepét, ez nem jelenti azt, hogy Dávid és Salamon egyesült Izraeli Királysága hatalmas volt – egyszerűen nincs erre bizonyíték semmilyen szinten, nem csak az építészeti szintjén.” Mindenesetre méltatta Ben-

Yosef terepmunkáját, mint „igen jó színvonalú ásátást”.

Thomas Levy, a San Diegó-i Kaliforniai Egyetem munkatársa, egyike a faynani edomita rézbánya két vezető régészének, dicsérte a timnai ásátást, amiért „nagyserű képet adott egy vaskori ipari tájról, amely több száz négyzetkilométeren terül el”. Levy elismerte, hogy mindkét bányászati tevékenység a bibliai történelem világának peremén zajlott. „És mégis – mondta –, a munka új, tényleges adatokkal szolgál számunkra, hogy kérdéseket tegyünk fel az ókori Izraellel kapcsolatban, még hozzá egy hozzá közel eső peremvidékről. Ez érdekesítő, és eddig itt senkinek nem jutott eszébe keresgélni.”

A Timna-völgy kísérteties képződményei közt, a sötét tárnorkolatok és a rejtélyes bemetszések mellett sétálgató látogató azonban kénytelen elfogadni annak korlátait, hogy mit vagyunk képesek látni még óvatos vizsgálódás esetében is. Szeretjük azt hinni, hogy a végén minden rejtély megoldódik: csak mélyebbre kell ásunk, vagy jobb nagyítóüveget kell készítenünk. Sok minden van azonban, ami örökre láthatatlan marad.

Ben-Yosef nem a Biblia történeti pontossága melletti vagy elleni érveket sorakoztatott fel, hanem saját hivatásának bírálójává vált. A régészet állítása szerint túlbecsülte saját szakmai jelentőségét. Egész királyságok létezhetnek az orrunk előtt úgy, hogy a régészek semmilyen nyomukra nem tudnak ráakadni. Timna eltér a megszokottól, és ez tudásunk határait jelzi. Az ókori bányák által rejtett kincset, mint kiderült, alázatnak hívják.

(*Smithsonian Magazine*)

Colette Davidson

Éléonore Laloux segítségével másként látják Franciaországban a fogyasztékosságot

A Franciaország északi részén fekvő Arras városa híres óriásairól. Négy, népviseletbe öltözött, festett fűzfavesszőből készült négyméteres szobor áll a pompás Hôtel de Ville

épületétől nem messze lévő idegenforgalmi irodában. A városi fesztiválok idején kihozzák őket, hogy magasan a tömeg felett táncoljanak. Néhány kanyargó utcácskával arrébb található a színes virággyásokkal körbevett városháza. Benn Éléonore Laloux, a városi képviselőtestület tagja parányinak tűnik irodai székében, de személyisége és jövőképe túlszámolja bármelyik arras-i óriást.

„Nagyon elkötelezett és tetterős személyiség vagyok, és szeretek emberekkel foglalkozni” – mondja Éléonore Laloux. Nevét mindenki ismeri Arras-ban, és rendszeresen gratulálnak neki az emberek a munkája iránti elhivatottságért. „Szeretném teljesíteni a megbízatásomat, boldog lenni, és boldoggá tenni másokat. ... Szeretem, amit csinálók.” Laloux az első és eddig az egyetlen Down-szindrómával élő személy, aki választott képviselőtestületi tag Franciaországban. Tavaly a befogadó és boldog város szószólója volt Arrasban, és friss energiát vitt a testületi döntésekbe. Frédéric Leturque polgármester oldalán Éléonore megélt tapasztalatát és újszerű ötleteit vetette be, hogy a befogadás és az akadálymentesség minden városi kezdeményezésnek biztosan része legyen az oktatástól a közlekedésen át a turizmusig.

Éléonore Laloux elhivatottságát hivatalosan is elismerték; megkapta a rangos Nemzeti Érdemrendet, amely Franciaország második legmagasabb nemzeti kitüntetése a Becsületrend után. Ahogy előretételek második hat éves hivatali ciklusára, nemcsak a befogadás újragondolásában készül segíteni a városnak, hanem annak megítélésén is változtatni akar, hogy milyen fogyatékkal élni, illetve, hogy mire képesek azok, akik értelmi fogyatékosokkal élnek. „A befogadás nem olyasvalami, amiről pusztán csak gondolkozunk; ez nem nagylelkű cselekedet, hanem a kötelességünk – mondja Leturque, aki annak idején Éléonore jelölését javasolta. – Éléonore segítségével az egész város fejlődött abban, ahogy a fogyatékoságot szemléljük.”

„Down-kór. Na és?”

Éléonore önkormányzati munkája csak egy sok egyéb tevékenysége közül. Tizenöt órát dolgozik hetente a helyi kórház könyvtelésén, és számos

önkéntes munka teszi zsúfolttá időbeosztását. A les Amis d'Éléonore [Éléonore barátai] közösség szóvivője, amely Down-szindrómás gyerekek szüleivel működik együtt, és a Down Up [Fel a Down'-nal] nonprofit szervezett igazgatóságának tagja, amelyet édesapja hozott létre, hogy több elismerésben részesüljenek a szellemi fogyatékosokkal élők. Hét évvel ezelőtt társzerzőként megírta életrajzát, *Triso et alors!* (Down-kór. Na és?) címmel, és szerepelt egy dokumentumfilmben, amely Down-szindrómával élőkről szól. Igazából azonban a városi önkormányzat tagjaként végzett munkájánál érezte, hogy szenvedéllyel tölti el.

Egy közelmúltbeli londoni utazása arra ösztönözte, hogy három akadálymentességi projektet terjesszen elő, amelyek most meg is fognak valósulni: közlekedési lámpákat, amelyek visszaszámlálással és szóbeli utasítással jelzik a hallás- vagy látássérült embereknek, hogy átmehetnek-e vagy várniuk kell; gyerekek és kerekesszékekben ülők számára könnyebben látható utcai jelzőtáblákat; végül pedig egy „inclusion” nevű – befogadásról szóló – rendezvényt idén nyáron, hogy sport- és kulturális tevékenységek által fogja össze a fogyatékkal élőket.

Éléonore abban is segíti a várost, hogy az elindítsa a térség első „rámutató” programját, egy Amszterdamból származó elképzelést: itt játékos emlékeztetők létrehozásáról van szó, hogy segítsék a helyieket abban, hogy jobban gondját viseljék városuknak – például egy kosárlabdagyűrűt illesztettek a szemeteskuka fölé, hogy az embereknek nagyobb kedvük legyen a szemetesbe dobni a szemetet. További célkitűzései közt szerepel Arras első kutyaparkjának létrehozása. „Utazásomról visszatérve, tényleg nagyon fellelkesültem – meséli. – Számomra azok az emberek, akik fogyatékkal élnek – legyen az látható vagy akár láthatatlan – teljes értékű tagjai a társadalomnak és ugyanolyan hozzáférési jogaik vannak, mint bárki másnak.”

Franciaország nem készít népszámlálási statisztikákat a fogyatékkal élőkről, de Laloux egyike azon kevés franciának, akik látható fogyatékoságuk mellett politikai szerepet töltenek be. Pusztja jelenléte a hozzáférhetőség

1 A *down* szó első jelentése angolul „le”.

és befogadás modelljévé alakította Arras-t, és hatással lehet a városokra Franciaország-szerte – mondja Pierre-Yves Baudot, a Paris-Dauphine Egyetem szociológusa, akinek a politika és a fogyatékosok jogai a szakterülete.

„Nem lehetséges, hogy valaki Laloux helyzetében van, és semmi jó nem származék belőle – nyilatkozza dr. Baudot. – Még több politikai szerepet vállaló fogyatékos emberre van szükségünk, akik kiállnak magukért és azt mondják: »Ezek és ezek a dolgok akadályozzák a mobilitásunkat. A következőre van szükségünk.« Ez indítja el a szükséges változásokat.”

Bár Éléonore kezdeményezéseinek nagy része a helyieket célozza meg, elképzelései a befogadást illetően a turisztikai ágazatra is hatással vannak. Látogatók ezrei érkeznek minden évben, hogy bebarangolják Arras flamand barokk stílusú sorházakkal teli utcáit, megnézzék a városházát és a harangtornyot, amely 2005 óta fenn van az UNESCO világörökségi helyszíneinek listáján. A turisztikai hivatal készített egy virtuális túrát a történelmi harangtoronyról, amely jelenleg megközelíthetetlen azoknak, akik nem tudnak lépcsőt használni, továbbá jelnyelven városnéző túra létrehozását is tervezi. Ehhez a város ún. picto-access” [fogyatékosokat piktogramokkal eligazító] rendszerét használja, egy online oldalt, amely a hozzáférhetőség szempontjából értékeli Arras helyszíneit. Ez mind része a város tágabb értelemben vett újragondolásának. „Éléonore segített felhívni az itteni emberek figyelmét arra, hogy mindenkinek megvan a helye a társadalomban, fogyatékoságától függetlenül” – mondja Aurélie Vilcoq, turisztikai információszolgáltató.

Egy kis színt vinni az életbe

Éléonore Laloux a szüleinek köszönheti, hogy mögötte álltak és sikerült kiteljesítenie a benne rejlő lehetőségeket; elmondja, hogy szülei mindig is hittek benne. 2011 óta önállóan él egy lakásban Arras-ban, szeret főzni, színházba járni és elektromos gitáron játszani. „Imádom a rockzenét, főként Bob Dylant” – mondja. Míg ügyesen kezeli az akadálymentesség és a befogadás kérdéseit a városházán, néha gondjai vannak gondolatainak rendszerezésével és terveinek

megvalósításával. Ludovix Galland mentorként segít neki a napi szintű ügyek intézésében, mint például a bonyolult politikai és stratégiai zsargon leegyszerűsített elmagyarázásával, továbbá együtt dolgozik vele képviselőtársa, Sylvie Noclercq – bizonyos értelemben a „keresztanyja” –, aki felkészíti az értekezletekre, illetve végső formába önti Éléonore javaslatait. Noclercq elmondása szerint Éléonore friss energiát hozott magával a városházára, ami hiányzott is. „Éléonore nagyon spontán személyiség, és pozitív, lelkesítő erő árad belőle – mondja Noclercq asszony. – Ettől mindenki lazíthat egy kicsit, természetesebben viselkedhetünk, és nem kell annyira komolyan venni magunkat.”

A politika színteret elhagyva [elmondható], hogy Laloux iskolai tanulmányait a közoktatás keretein belül végezte, napi szinten munkába jár, és beilleszkedett közösségébe. „Az elfogadás tökéletes példája élete minden területén – mondja David Leclercq a közeli valenciennes-i APEI fogyatékos-jogi csoport vezérigazgatója. „Kitartása és állhatatossága segíthet másoknak, hogy merjenek szembenézni saját akadályaikkal, és újszerű megoldásokat találni a kihívásokra.” Most hogy kezd alábbhagyni a covid-19 járvány, és az ország bevezette a kötelező oltási igazolványt a legtöbb nyilvános helyre, Laloux-t nagy öröm tölti el, hogy visszatérhet a választókhoz. Végül is egyik oka az volt megválasztásának, hogy képes boldogságot vinni mások életébe. „Szeretnék boldog embereket látni, akik elmennek egy itálra vagy egy étterembe, barátokkal töltik az időt és a családjukkal vannak. ... Szeretnék egy kis színt vinni az életbe – mondja Laloux. – Jót tesz egy kis boldogság.”

(Christian Science Monitor)

Georgij Manajev

**Az 1812-es orosz–francia háború
tényleges okai**

Mi miatt vívták? Miért vállalta fel Napóleon Oroszország megtámadásának kockázatát? Ki

eszelte ki a tervet, amely orosz földön akarta résztrebolni a Grande Armée-t?

Ebben a cikkben nem bocsátkozunk katonai részletekbe Napóleon 1812-es Oroszország elleni hadjáratát illetően. A cikk inkább a politikai és gazdasági okokat akarja feltérképezni a 19. század legnagyobb katonai konfliktusa mögött.

Napóleon 1812-es orosz hadjárata

A szankciók – vagyis az úgynevezett napóleoni „kontinentális rendszer” voltak tekinthetők a fő oknak, amiért 1812-ben háború kezdődött Napóleon Franciaországa és Oroszország között. De mi is volt ez pontosan?

1792–1793-ban a Francia Köztársaság a francia forradalmi háborúba volt belebonyolódva – Franciaország hadban állt Nagy-Britanniával, Ausztriával, Poroszországgal és több más monarchiával. Európa „rég”i monarchiái lenézéssel kezelték a Franciaországban kialakított köztársasági kormányzást. Eközben Franciaországban színre lépett Bonaparte Napóleon, egy zseniális fiatal hadvezér, aki 1799-re Franciaország tényleges irányítója lett.

Az 1800-as évek elejére Franciaország területeket hódított meg az Appennini-félszigeten, Hollandiában és a Rajna-vidéken. Európában már csak Nagy-Britannia maradt Franciaország egyetlen vetélytársa. Az 1805-ös trafalgari csata után nyilvánvalóvá vált, hogy a francia haditengerészetnek nem sok esélye van a brit flottával szemben, ezért Napóleon a kontinentális rendszer erősítésébe fogott – ami nagyszabású embargót jelentett az Európába irányuló brit kereskedelemmel szemben.

Napóleon tönkre akarta tenni Nagy-Britannia kereskedelmi lehetőségeit, és pénzügyileg ki akarta vezetetni ellenfelét. Az 1806-os berlini dekrétum kimondta, hogy „a Brit-szigetekre kinyilvánították a blokád állapotát”, és minden, Nagy-Britanniával folyó levelezést vagy kereskedelmet megtiltott. Az európai országok azonban folyamatosan áthágták a blokádokat, ami miatt a napóleoni Franciaország megtámadta őket. Az Orosz Birodalom, Nagy-Britannia fő európai gazdasági partnere akkoriban szintén Franciaország legfőbb ellensége és a kontinentális rendszer sikeres megvalósításának fő akadálya volt.

Oroszország és a kontinentális rendszer

A friedlandi csatában (1807) Napóleon legyőzte, még ha nem is semmisítette meg az orosz hadsereget. Ezt követően az orosz I. Sándor beleegyezett a tilsiti békeszerződés aláírásába, amelynek értelmében Oroszország és Poroszország szövetségre lépett Franciaországgal Nagy-Britannia és Svédország ellen.

A tilsiti békeszerződés feldühítette az orosz közvéleményt – békét kötni egy republikánussal, akinek a hadserege orosz katonák ezreinek életét oltotta ki! 1810-re azonban Oroszország más országokon keresztül újraindította a kereskedelmet Angliával, miközben a francia árukat súlyosan megadóztatták. Eközben Napóleon megpróbálta szorosabbra fűzni kapcsolatait I. Sándorral azáltal, hogy családja tagjai számára feleségül kérte Sándor nővéreit, de ezek a lánykérések nem vezettek eredményre.

1811-re Napóleon nyíltan beszélt arról, hogy milyen ellenségesen viseltetik Oroszországgal szemben. Dominique Dufour de Pradt varsói francia nagykövetség a következőket mondta: „Öt éven belül a világ ural leszek, és már csak Oroszország marad, én pedig eltiprom... Akkor ural leszek a tengereknek is, és természetesen az egész kereskedelem az én kezemen keresztül megy majd át.” Nyilvánvaló volt, hogy hamarosan kirobban a háború.

Mit jelentett ez Oroszország számára

Az akkori orosz és francia hadviselés számtalan részletét kihagyva maradjunk a háború fő eseményeinél. Körülbelül 1812. június 24-én, amikor a Nagy Hadsereg a Nyeman folyón átkelve megtámadta az Orosz Birodalmat, Napóleonnak körülbelül 588 000 katonája volt az orosz 480 000 fős hadsereggel szemben; az oroszok viszont hazai földön harcoltak, és segítségükre voltak az orosz partizánok, akiktől sokat ijedeztek a franciák, amíg Oroszországban „időztek”.

Ahogy Mihail Belizsev kutató megjegyzi: „Maga a háború rendkívüli méreteken zajlott. A 17. század óta először folyt háború az Orosz Birodalom területén, ami valóságos sokként érintette a kortársakat. Moszkvát, a birodalom szívéét átengedték a franciáknak, és

a nagy része elpusztult – akkoriban ezt nemzeti katasztrófaaként élték meg. Az ország óriási veszteségeket szenvedett el: Oroszországban 1812–1814-ben egymillió lakos pusztult el; az anyagi kárt több milliárd rubelre becsülték.”

A Nagy Hadsereg nem sokat teketóriázva rohanta le Oroszországot, és az orosz hadsereg állandó ellenállását elviselve a „Moszkva kulcsának” tartott erőd, Szmolenszk felé vonult, és 1812 augusztusában elfoglalta azt. Az ostrom azonban nem volt könnyű, mivel mind az orosz hadsereg, mind a polgári lakosság a felperzselt föld taktikáját alkalmazta: az orosz katonák visszavonulásukkor megsemmisítették az élelmiszerraktárakat, a lőszerkészleteket és az ellenség által felhasználható bármiféle eszközt. Ki volt ezeknek az intézkedéseknek a megvalósítója?

Egy skót férfi áll az orosz győzelem mögött

Michael Andreas Barclay de Tolly (1761–1818) skót származású balti német tiszt volt, aki orosz szolgálatban állt. A skót Barclay klán leszármazottjaként Szentpéterváron nőtt fel, és 1776-ban lépett katonai szolgálatba. Később az Orosz Birodalom tábornaga lett.

Barclay 1810–1812 között hadügyminiszter volt. Hatékonyan készítette fel az orosz hadsereget a Napóleonnal vívott döntő harcra, rengeteg taktikai és stratégiai oktatóanyagot és kézikönyvet rendelt és készített személyesen a katonák és tisztek számára. Amikor a háború elkezdődött, Barclay és Pjotr Bagratyion tábornok az orosz hadsereg főparancsnokaként működött.

Mindazonáltal Barclay volt az, aki eredetileg kidolgozta az orosz hadsereg számára a főtervet a háború során: a felperzselt föld taktikáját alkalmazva visszavonulást [rendelt el] Közép-Oroszországba, hogy kimerítsék a francia hadsereg erőforrásait. A francia utánpótlási útvonalak – mint Barclay helyesen számított rá – túl hosszúak lesznek ahhoz, hogy ellássák az európai hadsereget, az orosz partizánok és az orosz sereg pedig majd megteszi a többi, hogy szétzúzzák az ellenséget.

A Fili faluban tartott tanácson, amelyre nem sokkal a borogyinói csata után került sor, Barclay határozottan amellett tette le a voksát,

hogy Moszkvát át kell engedni Napóleonnak; ennek a bölcs stratégiai lépésnek köszönhetően a francia császár végül utánpótlás nélkül maradt a hideg, vakmerő és porig égett Moszkvában. Barclay Mihail Kutuzovra bízta a hadsereg [általános] irányítását; ennek ellenére az egyik hadseregnek továbbra is parancsnoka maradt, és a későbbiekben is harcolt Oroszország 1812–1814-es európai hadjáratában.

Az 1812-es hadjáratnál foglalkozó orosz történészek egyöntetűen azon a véleményen vannak, hogy Mihail Kutuzov nem változtatott Barclay kezdeti stratégiáján, amikor átvette a hadsereg parancsnokságát. A Napóleon felett aratott győzelem után Barclay-t számtalan kitüntetéssel és elismeréssel jutalmazták. I. Sándor császár hercegi méltóságra emelte, és széles körben elterjedt az a vélemény, hogy az ő lángelméjének köszönhető Oroszország Napóleon felett aratott győzelme.

Eközben Oroszország már 1812 szeptemberében véget vetett Napóleon kontinentális rendszerének, amely a fő oka volt annak, hogy Napóleon megtámadta Oroszországot. I. Sándor kiáltványt tett közzé az Oroszország és Nagy-Britannia közötti kereskedelmi kapcsolatok újrafelvételéről.

<https://www.rbth.com/history/334358-what-actually-caused-russo-french-war-1812>

(Russia Beyond)

Zanny Minton Beddoes

Az asztal örömei

Az éttermek gazdaságtörténete és a pandémia hozta változások

2020. április 9-e volt az éttermi vendéglátás legsötétebb napja. A covid-19 terjedését lassító bezárások elrendelése, együtt azzal, hogy az emberek ösztönösen kerültek egymást, azt jelentette, hogy azon a csütörtökön a nullára estek vissza az Open Table étteremszolgáltató weboldalon zajló – rendszerint milliókra rúgó

– foglалások Amerikában, Ausztráliában, Nagy-Britanniában, Kanadában, Németországban, Írországban és Mexikóban. Most, ahogy nyitnak a gazdaságok, számos étterem, még a legelegánsabbak is, munkaerőhiánnyal néznek szembe. A Le Gavroche, London egyik legpuccosabb francia étterme kénytelen volt leállítani az ebédszolgáltatását, és búcsút mondhatott vezérigazgatójának.

A covid megdőböntő méretű terjeszkedésnek vetett véget. 2010–19-ben Nagy-Britanniában 26%-kal nőtt az engedéllyel rendelkező éttermek száma. Az amerikaiak a történelem során először teljes ételre szánt költségvetésük több mint felét költik arra, hogy étteremben egyenek. A vastag pénztárcájú emberek Hongkongtól Los Angelesig szívesen béreltek konyha nélküli lakásokat: miért kellene bajlódni a főzéssel, amikor bejárati ajtónktól pár lépésre bőséges választékban érhetők el a finom falatok?

Mivel az emberek meg voltak fosztva az éttermektől, ráébredtek, hogy milyen sokat jelentenek nekik. Az étteremben evés olyan igényeket elégít ki, amelyek alapvetők az emberei természet szeméztájából. Szeretünk randevúzni, üzleteket kötni vagy éppen a többi embert bámulni. Egy jó étteremben utazás nélkül is utazhatunk, vagy egyszerűen érezzük, hogy kényeztetnek bennünket.

Mindazonáltal az éttermek jelen formájukban legfeljebb pár száz éve léteznek. Nem valami ősi ösztön kielégítésére szolgálnak, hanem inkább bizonyos típusú társadalmak vágyait jelenítik meg. A gazdasági és társadalmi erők, kezdve a politikai reformoktól az urbanizáción át a változó munkaerőpiacig, megteremtették mind a kínálatot, mind a keresletet az éttermek terén. Történetük azt is sugallja, hogy miként nézhet majd ki jövőjük a járvány utáni világban.

Az emberek régóta szerettek házon kívül lakomázni. A régészek 158 kis büfészerű helyet számoltak össze Pompejiben – a várost Kr. u. 79-ben elpusztította egy vulkán –, ahol minden 60-100 lakosra jutott egy, amely magasabb arányt jelent, mint sok mai világvárosban. Legalább az 1170-es évektől elérhetőek voltak a londoniak számára sült húsok, illetve a

vad- és halételek az utcákon. Samuel Cole, a korai telepések egyike nyitotta meg 1634-ben Bostonban azt a helyet, amelyet az első amerikai kocsmának tekintenek.

A fentiek ugyanakkor inkább az elvitelre főző helyekhez, illetve a talponállókhöz hasonlítottak, ahol az ételt be lehetett kapni némi ital kíséretében, semmint az éttermekhez. *A table d'hôte, amely Franciaországban jelent meg nagyjából Cole idejében, leginkább egy modern étteremre hasonlított. A vendégek külön asztaloknál ültek és azt ették, amit kaptak (mostanában jön vissza ez a szokás). Ezeknek az ősi éttermeknek a nagy része a közkonyhákra vagy ingyen étkezékre emlékeztetett, amelyek a helyiek javát szolgálták. Az idegeneket nem mindig fogadták szívesen.*

Továbbá alapvetően nem is a jómódúak jártak ide. Mielőtt a 17. században elterjedté vált volna Angliában a szén használata, otthoni ételkészítéshez sokat kellett költeni fára vagy tőzegrre. A nagy kifőzdék ezzel szemben élvezték az energiafelhasználás méretgazdaságossági előnyeit, és így olcsóbban tudták az ételt előállítani, mint maguk az emberek. Ma kirúgunk a hámból, ha étterembe megyünk enni; az emberiség történelmének nagy része során azonban ez volt az étkezés legolcsóbb módja.

Következésképpen nem számított túl elegáns tevékenységnek. Ciceró és Horatius úgy gondolta, hogy egy bár látogatója akár egy bordélyba is ellátogathatót volna. A Piers Plowman 14. századi közép-angol allegorikus költemény szerint a szakácsok „titokban és gyakran megmérgezték a népet”. A gazdagok magán étkezőhelyiségeket béreltek; Samuel Pepys, 17. századi naplóiíró szeretett egy ilyenben enni „francia stílusban” (azaz közkonyhai ételeket fogyasztva). A legtöbb jómódú ember azonban szívesebben étkezett otthon, élvezve a fényűzést, hogy van személyzetük a főzéshez és a takarításhoz.

Idővel azonban lassan elfogadottá vált a nézet, hogy egy előkelő ember is étkezhet nyilvános helyen. A Wilton, egy londoni halétterem, 1742-ben lendült fel. Dublin legrégebbi, 1775-ben megalapított étterme a Three Blackbirds ('A három rigó'), „híres volt jó madeirájáról, ahogy a faszenes grillen

sült karajáról is”. A *Fraunces Tavern, New York* legrégebbi étterme valószínűleg 1762-ben nyitott (még ma is várja a vendégeket, és célzottan amerikai ételeket szolgál fel az új-angliai kagylólevestől kezdve a New York-i prime strip steakig (lapos marhahátszín).

Ennek az elmozdulásnak a magyarázatát néhány történész a kínálati oldalban látja, azzal érvelve, hogy az étterem a versenypolitika terén végbement javulás eredményeként jelent meg. A befolyásos céhek gyakran megnehezítették egy vállalkozásnak, hogy egyszerre két különféle terméket áruljon. A hentesek monopolizálták a hús eladását; a szőlészek a borét. A sokféle dolgot felszolgáló étterem terjedése megkövetelte a kereskedelem ezen akadályainak lebontását.

Egy párizsi levesfőző, egy bizonyos *Boulangier* úr lehetett az első, aki így járt el. Volt olyan bátor, hogy „féhérbor-mártásos báránycombot” adjon el. A város *traiteurjei* (vendéglátói) azt állították, hogy az étel *ragout*-t tartalmazott, egy olyan húsetelt, amelyet csak nekik volt engedélyük készíteni, ezért jogsértés történt. *Bíróság* elé vitték ügyüket, de a *pert Boulangier* nyerte. A történet, amely feltehetően egy nyitottabb piacok felé vezető mozgalom kezdetét jelzi Franciaországban a 18. század közepén, valószínűleg a *képzelet* szüleménye. Segítettek viszont egyéb szabályozási változások. Nagy-Britanniában az újítók, akik a nyilvános ivászat miatt aggódtak, 1860-ban elfogadtak egy olyan törvényt, amely megengedte az ételárúsító helyeknek, hogy *bort* is felszolgáljanak (így bátorítva az embereket arra, hogy egyenek valamit, ami *felszívja* a szeszt). Körülbelül ugyanebben az időben az amerikai államok elkezdtek *élelmiszer-biztonsági* törvényeket elfogadni, így a vásárlók jobban bízhattak az *élelmiszerek* minőségében.

Ahhoz azonban, hogy az éttermek *virágzásnak* induljanak, arra volt szükség, hogy a *gazdagabb* embereknek igénye támadjon arra, amire *Pepys*nek nem: mások szeme láttára enni. A 18. századig az *előkelők* többnyire *piszkosnak* és *veszélyesnek* tekintették a *köztereket*, vagy csupán a *látványok színterének*. De ahogy *felvirágzott* a *kapitalizmus*, a nyilvános terek az *észserű párbeszéd helyszíneivé* váltak, amelyek

(feltehetően) *mindenki számára* nyitva álltak. Ahogy pedig *Charles Baudelaire*, francia költő megjegyezte, a 19. századi városok is olyan *helyekké* váltak, ahol az emberek a *hivalkodó, pazarló fogyasztásnak* éltek.

Az étterem *természetes élőhelye* volt a *flâneur*-nek, Baudelaire céltalan kószálójának, aki a nagyvárosi élet megfigyelője volt. Mi lenne erre alkalmasabb hely, mint egy étterem? A *table d'hôte* jellegű *étlap* kikerült a *forgalomból*; megjelent az *à la carte* típusú. A közös asztalok helyett külön asztaloknál folyt már az étkezés. Az étteremben evés kevésbé volt már a kalória-bevitelre összpontosító közösségi tevékenységnek tekinthető, inkább kulturális élmény volt – továbbá egy olyan hely, ahogy Baudelaire írta, ahol az emberek *hivalkodhattak* a *gazdagságukkal* azáltal, hogy több ételt rendeltek, mint amennyit meg tudtak enni, és többet ittak, mint amennyire szükségük volt.

Az éttermek terjedése a 20. században felgyorsult. Ebben az időszakban az amerikai foglalkoztatottak körében az *élelmezési ágazatban* dolgozók aránya *megnégyszereződött*. A *Michelin Guide* először 1900-ban jelent meg; 26 évvel később indultak el a *csillagjelölések*. Mindenesetre *gazdaságtörténeti rejtély*, hogyan emelkedett folyamatosan egyre feljebb az étterem diadalútja egészen a *járványig*. Az otthoni főzés mind könnyebbé vált. A házak átlagos mérete megnőtt. Az olyan berendezések, mint a *konyhai robotgépek* és a *mosogatógép* csökkentették az *előkészítésre* és *takarításra* szánt időt. A házon kívüli étkezés viszonylag drágább lett: 1930-ban Amerikában egy éttermi étkezés 25%-kal volt drágább, mint otthoni megfelelője; 2014-re azonban ez a különbség 280%-ra nőtt. A *French Laundry* étterem 2007 és 2020 közti „*inflációja*”, amely egy három *Michelin-csillagos kaliforniai étteremben* elköltött étkezés költségeit írja le, kétszerese volt a *maginfláció mértékének*.

Mindazonáltal három *gazdasági változásnak* köszönhetően az éttermek iránti igény nőtt az *emelkedő árak* ellenére. Az első a *bevándorlás*. A második *világháború utáni 50 évben* a *bevándorlók* *gazdag országokba irányuló nettó áramlása* több

mint megnégyszereződött a népességhez képest. Nem rossz lépés az életpálya szempontjából, ha az újonnan érkezettek éttermet nyitnak; végzettséget igazoló hivatalos papírok sem kellenek hozzá, és a nyelvet sem kell folyékonyan beszélni, legalábbis a főszakácsnak. A bevándorlók rendszerint sokat lendítenek egy környék éttermeinek minőségén. Londonban is nagy javulás mutatkozott abban a korszakban, amikor az Európai Unió felől szabad volt a mozgás, az olvasztótégelynek számító Szingapúrban találni a világ legfinomabb ételeinek némelyikét. Az éttermek egyre csábítóbbak lettek, még ha az árak felfelé kúsztak is.

Gasztronómia

A második tényező a család változó mikroökonómiája volt. Az Institute for Fiscal Studies gazdasági kutatóintézet munkatársának, Rachel Griffithnek és kollégáinak új tanulmánya arra mutat rá, hogy nemcsak ezeknek a dolgoknak az előzetes költségei szabják meg az egyes háztartásokban hozott döntéseket arról, hogy saját maguk készítsék-e az ételt vagy előre elkészítve vegyék-e meg azt. Attól is függenek, amit a közzgazdászok „ármékköltségeknek” neveznek.

Az otthon fogyasztott étel valódi költségébe beleszámít nemcsak a hozzávalók ára, hanem a vásárlásra és elkészítésre szánt idő is. Abban az időben, amikor alacsony volt a nők körében a foglalkoztatottság, az ármékköltségek sem voltak magasak. Egy háztartásbeli anyának, aki étterembe járás helyett főz, kevesebb a szabadideje. De ahogy egyre több nő lépett be a munkaerőpiacra a huszadik században, ez az egyenlet megváltozott, és megemelte a főzés ármékköltségeit. Most egy dolgozó nő, aki vacsorát főzött, azt az időt áldozta fel, amelyet egyébként pénzkereséssel lehetett volna tölteni. Így az étteremben evésnek gazdasági szempontból több értelme volt, még ha drágább is lett.

A harmadik faktor a változó munkavégzési szabályok voltak. A történelem során a szegény emberek hosszabb ideig dolgoztak, mint a gazdagok. A 20. század második felében azonban ennek ellenkezője vált jellemzővé. A tudásintenzív munkák térnyerése és a globalizáció a gazdagok munkáját anyagilag kifizetődőbbé –

és élvezetesebbé tette. A késő éjszakába nyúló munka státuszszimbólummá vált. Ennek az lett a következménye, hogy azoknak az embereknek volt leginkább szükségük arra, hogy étteremben egyenek, akiknek a legtöbb pénzüik volt rá, mivel nekik volt a legkevesebb szabadidejük. Nagy-Britanniában a háztartások leggazdagabb egy tizede összkiadásainak sokkal nagyobb hányadát költi evésre és ivásra éttermekben, mint a legszegényebb tized, és a szakadék csak nőtt az utóbbi években.

Mit mond az étterem története a jövőjéről? Az emberek örültek az újranitásnak. Az elmúlt hetekben az éttermi foglalások világszerte közel jártak a járvány előtti szinthez. A legjobb helyek már hónapokkal előre beteltek: a Szilícium-völgyi programozók olyan automatizált szoftverrobotokat hoztak létre, amelyek azonnal lefoglalják az asztalokat.

Kevésbé világos, mi lesz az éttermek sorsa hosszú távon. A világvárvány miatt sokan többet vásárolnak elvitelre, mint korábban (az Uber házzhozszállításból származó bevétele most meghaladja az emberek szállításából befolyó összeget), míg mások újból felfedezték a főzés örömeit. Az éttermeknek nincs más választásuk, mint hogy továbbra is alkalmazkodjanak. Ez azt jelenti, hogy a vendéglátásnak még inkább el kell távolodni a 18. századi és korábbi haszonelvű modelltől, és ehelyett kétszeres energiával művelni azt, amihez a legjobban értenek: romantikát, fényűzést és otthonosságot kínálni azoknak, akik étteremben szeretnének étkezni.

(The Economist)

Joachim Bessing²

A magányosan evők csendes boldogsága

Az egyedül étkezés rendszerint gyanús viselkedésnek számít. Tévedés így gondolni. Az egyedül elköltött ebéd felszabadít, és önmagunk megismerését szolgálja.

² Joachim Bessing nem él egyedül, de szeret egyedül enni, különösen étteremben.

Egyedül vagyunk az asztalnál, és végre akkora mennyiséget és olyan gyorsan eszünk, ahogy mindig is szerettük volna.

Vannak emberek, akik nem szeretnek egyedül enni. Ha így ülnek asztalhoz, nincs étvágyuk. De a világhírvény harmadik évének kezdetén a home office-ba és általában édes otthonunkba – „Home Sweet Home” – szorulva sokakat épp ez iránt fog el a vágy: hogy időnként egyedül étkezzenek. Anélkül, hogy bárki nézné őket közben.

„Dinner alone is one of life’s pleasures”, azaz „Az egyedül elköltött ebéd egyike az élet örömeinek” – írja Laurie Colwin. Az író nő könyveiben (*Home Cooking*) és a *Gourmet* magazinnak írt cikkeiben többször is dicsérte az egyedül étkezést. Bár azt gondolhatnánk, hogy nincs túl sok mondanivaló ebben a témában, mivel azonban minden evést megelőző az elkészítés [fázisa], néhány dolgot még hozzáfűzhetünk. Vagy ahogy Laurie Colwin megjegyezte: „A saját magunknak főzés közben legfurcsább oldalunkról mutatkozunk meg”.

Ez biztosan így lehet. Óvatlan pillanatainkban valószínűleg mindegyikünk belefőzött már valamit az ételbe vagy rátett olyasmit a szendvicsére, ami nem szendvicsfeltét. „Az emberek nem mondanak igazat, amikor megkérdezzük őket, hogy mit esznek, amikor egyedül vannak – írja Laurie Colwin. – Salátát, válaszolják majd. De ha tovább erőltetjük a dolgot, bevallják, hogy mogyoróvaj és szalonnás szendvicset vagy spagettit vajjal és szőlőlekvárral.”

Lehetséges, hogy ez a nagy öröm – „one of life’s pleasures” –, amellyel a szerző is tisztában van, csakis olyan élvezetből fakadhat, amelyet a társadalom tabutémává tett?

Legalábbis az éttermekben az egyedül jövőket nem szívesen fogadják, mert nem szokás egyedül vacsorázni. Mindenekelőtt inni nem, a vendéglátási modell pedig már régóta a „tisztelt vendég” májára épül, hiszen a bevétel elsősorban az italfogyasztás adja.

A magányos ivás azonban igencsak tabutéma, és aligha akad valaki, aki a magányosan elkövetett mértékvesztés szószólója lenne. De nem az hangzott el az előbb, hogy „az egyedül evés jóllakat”? Korunk egyik ellentmondása, hogy a mikrohullámú sütők, a szingli-menük,

az önfőző készülékek korában és a minden igényt kielégítő házhozzállítással egyre szélesedik a kínálat, hogy az emberek egyedül is kényelmessé tegyék az életüket, miközben nemigen vallják be, hogy így is boldogok.

Az a tény, hogy a másokkal való étkezés, különösen párok esetében, házasságban és családban, nem tesz éppen boldoggá, illetve egyáltalán nem számít az élet egyik legnagyobb örömeinek, nemcsak a vicekből, hanem mindenekelőtt a drámákból is ismeretes. Még polgári körökben sem mindig olyan kifinomult és szórakoztató [időtöltés] az asztal[nál ülni] – tudjuk meg Thomas Manntól. És az arisztokratikus asztaltársaságok különleges körülményei helyett, mint Evelyn Waugh oly csodásan leírta a *Bombahír (Scoop)* című regényében, gyakran egyetlen dolog uralkodik, akár nyolcad-, harmad- vagy másodmagában van valaki: a csend.

Ehhez jönnek még az evést kísérő hangok, amelyekkel némelyek közösen eltöltött évek után sem mindig tudnak megbékélni. Cuppogás, szürcsölés, csámcsogás, nyelés. Még a lélegzés is – legyen bármily egyenletes a harapások között – idegesítővé válhat. Továbbá az is zajjal jár, amikor mások esznek. Egymagunkban nem jövünk ki emiatt a sodrunkból. Ez a közös az evés zajai és a testszagok között: csak a többiekét érzékeljük zavarónak.

Ennél már csak a csend rosszabb. Mert ez azt jelzi, hogy nincs mondanivalónk. Gyengébb írók és filmesek gyakran használják ezt az ismerős jelzést stilisztikai eszközként, hogy tudassák olvasóikkal, illetve nézőikkel, hogy a két szereplő között nem mennek jól a dolgok.

Ha viszont egy filmben vagy könyvben szerepel egy magányosan étkező, akkor rendszerint különről van szó. Különösen emlékezetes volt Jack Nicholson Melvin Udall, a kiszámíthatatlan viselkedésű író szerepében, akinek furcsaságai között szerepelt, hogy egyedül evett az étteremben, és közben kiszemelt egyes vendégeket és sértegette őket. Ebből a rossz szokásából természetesen egy pincérnő gyógyította ki a történetben (*Heilmittel Liebe*).

Nem kevésbé legendás a francia forradalom szakértőjének figurája, akit Alan Howard

alakított Peter Greenaway *A szakács, a tolvaj, a feleség és szeretője* című filmjében: minden este egy rakás régi, vastag könyvvel lép be a névadó a séf vendéglőjébe, amelyeket inycenc menüjének elfogyasztása közben tanulmányoz. A dolgoknak nincs jó vége, a végén saját magát sütik meg és tálalják fel a tolvajnak – annak utolsó étkezéseként. Persze ezek csak filmek, de üzenetük mégis átszivárog. Nem hiába nevezik a filmipart álomgyárnak.

Más kultúrákban talán nem bánnak ilyen szigorúan az egyedül étkezőkkel, de legalábbis egy-egy részletben különbözik, így ez bennünk, európaiakban zavaró benyomást kelthet. Ázsiában, ahol a nézelődésről és az ebből fakadó örömről van szó, köztudottan más megengedett, mint felénk, az úgynevezett „mokpang” kultusz uralkodik, különösen Dél-Koreában: ez olyan filmekre vagy klipekre vonatkozik, amelyekben egyedül étkező embereket nézhetünk magányos tevékenységük közben.

Ha ez önmagában nem elég az izgalmakhoz, akkor olyan filmek is szóba jöhetnek szórakoztatási szempontból, amelyekben mások megint csak ezeket a magányosan étkező embereket nézik, és eközben önmagukat hagyják filmezni – a gamerek körében népszerű, úgynevezett reakcióvideóknak megfelelően.

A számos – gátlástalan módon egyedül faló, szürcsölő és csámcsogó – nő mellett, akik valószínűleg aligha válnak ismertté a dél-koreai régió kivül, ennek a mokpang-világnak is megvan a maga internetes sztárja: egy ukrán férfi, művésznevén Nikocado Avocado; a bizarr téstamennyiségek és a pizzahegyek eltüntetője kétes hírnév birtokosának mondhatja magát – bár nem sokáig, ha így folytatja. Legalábbis ettől kell tartani, mert az Egyesült Államokban élő, 29 éves férfi olyan hihetetlen módon meghízott pár éve tartó – egyedül étkező – YouTube-os pályafutása során a telhetetlen nézők milliói szeme láttára, hogy nagy valószínűséggel hamarosan ugyanúgy fog meghalni, mint a Monthy Python *Az élet értelme* című szatirikus vígjátékának magányos evője, miután megevett egy felesleges borsmenta-pirulát, amelyet a szadista módon szolgálatkész pincér adott neki: szétrobban.

De még saját otthonunk kényelmében sem érezhetjük magunkat biztonságban a katasztrófától. Ízlés dolga, hogy a hűtő előtt állva piszkáljunk ki egy halat a konzervdobozból, az ujjunkat a pizsamánkba törölve, vagy megterítünk magunknak egy éjjeli nassoláshoz. Természetesen szalvétával, a gyertya vagy a rózsza elmaradhat. Mindenesetre senkinek sem kell többé magányosnak éreznie magát, amikor egyedül eszik.

Thomas Mann kora óta mindenesetre rengeteg dolog történt: nincs szükségünk arra, hogy mások körénk gyűljenek, pusztán csak azért, hogy szórakoztatásunkat szolgálják. Szó szerint a kezünkbe vettük a szórakozásunkat az okostelefon vagy egyéb készülékek képernyőjével. Azzal sincs semmi gond, ha evés közben tévéműsorokat vagy mást nézünk. Az olvasás ellen sem lehet kifogást emelni. A lényeg, hogy ne legyen cuppogás, szürcsölés vagy állakra ragadt téstadarab. Egyébiránt minden megengedett, ami az élvezetet szolgálja.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Zanny Minton Beddoes

A nigériai megagyülekezetek olyan jólétben élnek, mint amelyről prédikálnak

Az Úr gazdagnak akarja tudni szolgálait

„A jókedvű adakozót szereti az Isten” – hirdeti egy prédikátornő, miközben előkészíti a gyülekezet tagjait a harmadik istentiszteletre, amelyet David Abioye püspök aznap tartott az Élő Hit 15 000 férőhelyes templomában a nigériai főváros, Abuja szomszédságában. „Amint ma bedobod adományodat, anyagi nehézségeid végleg megoldódnak” – ígéri. A bibliaversek között ügyesen megbújnak a csekken vagy interneten történő fizetésre buzdító felhívások. Arról jobb hallgatni, hogy mennyire kedves az Úr előtt e cikk írójának szerény kis adománya.

Miközben a templomszolgák összegyűjtik

a felajánlásokat a halványzöld kosarakban, a kórus halkan énekel: „Meggyógyultam, és megjutalmaztak”. A tündöklő hajszálcásikos öltönyt és arany nyakkendőt viselő Abioye elmagyarázza, hogy Isten miként fizeti meg az imádságot valódi készpénzzel. „Ezen a héten neked fogunk gyűjteni” – hirdeti. A gyülekezet tagjai felpattannak és ujjonganak. „Miközben beszélünk, már keresik a telefonszámodat” – ordítja. Mindez, mondja, Jézus vérének ereje.

Abioye a Winners Chapel (‘Győztesek kápolnája’) néven ismert pünkösdista birodalom egyik lelkipásztora. Élén David Oyedepo áll, aki olyan jólétben él, mint amelyről prédikál. Magángépeken repked. Egyszer kikérte magának, hogy egy jelentésben 150 millió dollárra becsüljék vagyonát, mivel ezt „sértésnek” és „túl kevésnek” találta. Üzleti modelljében a szószék hatalmát ötvözi a vállalati marketing ügyes fogásaival. Ő az *Understanding Financial Prosperity* (‘A pénzügyi jólét megértése’) és a *Satan Get Lost!* (‘Sátán, tünj ej!’) című könyvek szerzője. Oyedepo hasonlóan sok karizmatikus lelkipásztorhoz Nigériában és másutt, arról prédikál, hogy a hit anyagi haszonnal jár, és hogy a híveknek a tized által kell kifejezniük odaadásukat, azaz keresetük egytizedét oda kell adniuk az egyháznak. Néhány milliomos lelkipásztor utalt rá, hogy vagyonuk jámborságuk bizonyítéka. A gyülekezetektől a piramisban felfelé vándorló pénzek szintén segíthetnek ebben.

„Valójában nincs éles határ a között, ami a lelkésze és ami az egyházé” – mondja Ebenezer Odadare a Kansas-i Egyetem szociológiai professzora. Aki nem teljesít elég jól, annak nem sok felebaráti szeretet jut osztályrészül. Júliusban egy lelkipásztor a Winners Chapel egyik gyülekezetében elmondta, hogy elbocsátották, mert nem sikerült elég pénzt gyűjtenie. A Winners Chapel úgy ítélte meg, hogy nem vonzott maga köré elég nagy nyáját. Némelyik főpásztornak világias üzleti érdekeltségei is vannak. Enoch Adeboye lelkész egyházának van egy építőipari cége, egy ablakgyára és több száz nyaralója a Redemption City (‘Megváltás városa’) lelkigyakorlatos körzetben. A televíziós evangelizációkat tartó Chris Oyakhilome lelkész műholdas

csatornákat működtet Amerikában és Nagy-Britanniában, továbbá van egy online üzlete, amelyben 120-féle pénzzel lehet fizetni. Oyedepo főpásztor egyházának több mint 4000 hektáros kampusza van, amit Kánaán Földjének hívnak: van itt palackozóüzem, bank és benzinkút, valamint egy palotának is beillő lakóhely a püspök számára.

Több nigériai egyháznak van egyeteme is. Ezek népszerűek a szülők körében, részben mert Nigéria számos állami egyeteme elég középszerű. A Covenant (‘Szövetség’) Egyetem szabályai szigorúak: tilos mobiltelefont használni. Van egy lenyűgöző stadionja, csúcstechnológias előadótermei, és taekwondo órákat is tartanak. A falakon tudományos rangsorok sorjázanak Oyedepo püspök fényképei mellett. Az egyetem állítása szerint az itt végzetek 98 százaléka a diploma megszerzése után két éven belül állást talál vagy vállalkozást alapít. Ugyanakkor az egyház számos tagja csak álmodozhat arról, hogy itt tanuljon. Az egyik belső munkatárs, aki a cikk szerzőjét körbekalauzolta a kampuszon, szeretett volna ide jönni, de családjá, akik 2003 óta járnak a gyülekezetekbe, és fizették a tizedet, amíg szinte bele nem rokkantak, és nem tudták állni a tandíjat. Olcsóbb volt fiukat Ghánában taníttatni. Az egyetem nagyon jó ár-érték arányt ígér, továbbá azt, hogy Oyedepo püspök alapítványa ösztöndíjakat ad a diákoknak a Covenant Egyetemen és más egyetemeken. Ennek ellenére a Covenanton, ahol legalább 6000 diák tanul, jelenleg mindössze 30 ösztöndíjat biztosít az alapítvány. A Winners Chapel egyház egy másik gyülekezetének alkalmazottja csak nevet, amikor megkérdezzük, hogy elég-e a fizetése ahhoz, hogy egyházi iskolába küldje gyermekeit. Matthew, aki a százezer férőhelyes Glory Dome-ba jár Abuja egy másik megagyülekezetébe, szülőként úgy látja, hogy az egyházi iskola túl drága a gyerekeinek. „Apám ingyen járt egy misszionáriusok által működtetett iskolába – mondja. – Miért nem tesszük mi is ugyanezt?” Ezek valójában „nyereségorientált vállalkozások”, mondja Obadare professzor.

A Covenant azt állítja, hogy a nyereségét visszaforgatja az egyetembe. „Az egyetem” azonban „az egyház tulajdonában van”, teszi

hozzá Abiodun Adebayo rektorhelyettes. Elvárja az egyház, hogy befektetései valamiképpen megtérüljenek? „A diákok növekednek, amíg el nem érik azt az életkort, amikor már elég nagyok ahhoz, hogy ők is támogassák az egyházat” – hangzik Adebayo szájából a válasz. A megagyelekezetek és vállalkozásaik közti elmosódott határok adózás szempontjából is érdekesek. Az egyházak adómentességet élveznek. A vállalkozásaik viszont elméletben adókötelesek. Nem könnyű azonban kideríteni, hogy hol végződnek ezek az egyházak, és honnan kezdődnek a vállalkozásaik.

A nigériai megaegyházakat számos kritika éri. A jóléti egyházak logikája hasonló a Ponzi-sémához, mondja Obadare, azzal a

járadékos előnnyel, hogy amikor az emberek nem gazdagodnak meg, akkor a lelkészek megígérhetik nekik, hogy majd a túlvilágon bőséges lesz a jutalmuk. Arra számítanak, teszi hozzá a professzor, hogy e nézetek bírálata a szellemi élet olyan intézményeiből jön, mint az egyetemek, de sok esetben ezek elfogadják az egyházak világszemléletét. Nigériában, ahol több mint 80 millióan élnek kevesebb, mint napi 1,9 dollárból (612 forintból), ez azzal jár, hogy az egyház „tagjai egyre szegényebbek lesznek” – mondja Francis Falako a Lagosi Egyetem teológiaprofesszora. – A lekipasztorok pedig egyre gazdagabbak lesznek.”

(*The Economist*)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bernard Dumont esszéista, a francia Catholica folyóirat főszerkesztője, Párizs

Faragó Péter társadalomkutató, Budapest

Kakuszi Szilvia klinikai szakpszichológus, Szeged

Kapronczay Károly dr. egyetemi tanár, történész, az MTA doktora, Budapest

Karikó Sándor dr. habil., ny. főiskolai tanár, SZTE JGYPK, Szeged

Kiss Márton doktorandusz (PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola; PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola), Pécs

Máté-Tóth András valláskutató, teológus, tanszékvezető egyetemi tanár, Szeged

Mező Ferenc dr. (PhD) habil., egyetemi docens,

DE, Debrecen

Póto Júlia abszolválta PhD-hallgató (ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola), újságíró, fordító, Budapest

S. Király Béla politológus, szerkesztő, műfordító, Budapest

Somogyi László főlevéltáros (BFL), Budapest

Szabó Tibor professor emeritus (Szegei Tudományegyetem JGYPK Kar), Szeged

Szilárdi Réka valláskutató, szociálpszichológus, egyetemi docens, Szeged

Takács Péter PhD-hallgató (Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, Budapest)

HELYREIGAZÍTÁS

Tokaji András *Az Örömodától az Imagine-ig* című tanulmányában, mely 2022/2. számunkban jelent meg, a 18. oldal felülről számított 12. sorában az „elérni” szó helyett a „megakadályozni” szó értendő.